ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Α′, Β′, Γ′ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	**Αναστάστιος Στέφος**, *Επίτ. Σχολικός Σύμβουλος* **Εμμανουήλ Στεργιούλης**, *Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης* **Γεωργία Χαριτίδου**, *Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης*
ΚΡΙΤΕΣ-ΑΞΙΟΛΟΓΗΤΕΣ	**Αντώνιος Σακελλαρίου**, *τ. Επίκουρος Καθηγητής του Παν/μίου Πατρών* **Ζωή Αντωνοπούλου-Τρεχλή**, *Σχολική Σύμβουλος* **Κωνσταντίνα Ρηγάτου**, *Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης*
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ	**Μόσχου Ιωάννα**, *Φιλόλογος*
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ	**Υακίνθη Παρίση**, *Εικονογράφος-Σκιτσογράφος, Ζωγράφος*
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ	**Σωτήριος Γκλαβάς**, *Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΟΥ ΥΠΟΕΡΓΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ	**Κωνσταντίνος Ναστούλης**, *Φιλόλογος, Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπαίδευσης*
ΕΞΩΦΥΛΛΟ	**Παύλος Σάμιος**, *Ζωγράφος*
ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ	**ΑΦΟΙ Ν. ΠΑΠΠΑ & ΣΙΑ Α.Ε.Β.Ε.**, Ανώνυμος Εκδοτική & Εκτυπωτική Εταιρεία

Γ' Κ.Π.Σ. / ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ / Ενέργεια 2.2.1 / Κατηγορία Πράξεων 2.2.1.α:
«Αναμόρφωση των προγραμμάτων σπουδών και συγγραφή νέων εκπαιδευτικών πακέτων»

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
Δημήτριος Γ. Βλάχος
Ομότιμος Καθηγητής του ΑΠΘ
Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Πράξη με τίτλο: «Συγγραφή νέων βιβλίων και παραγωγή υποστηρικτικού εκπαιδευτικού υλικού με βάση το ΔΕΠΠΣ και τα ΑΠΣ για το Γυμνάσιο»

Επιστημονικός Υπεύθυνος Έργου
Αντώνιος Σ. Μπομπέτσης
Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Αναπληρωτές Επιστημονικοί Υπεύθυνοι Έργου
Γεώργιος Κ. Παληός
Σύμβουλος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
Ιγνάτιος Ε. Χατζηευστρατίου
Μόνιμος Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Έργο συγχρηματοδοτούμενο 75% από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και 25% από εθνικούς πόρους

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

**Αναστάσιος Στέφος, Εμμανουήλ Στεργιούλης,
Γεωργία Χαριτίδου**

ΑΝΑΔΟΧΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ: Ελληνικά γράμματα

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

Α΄, Β΄, Γ΄ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος 7

Εισαγωγή 9

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΡΧΑΪΚΗ

Α. ΠΟΙΗΣΗ

1. ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
   - α. Ηρωικό έπος: Όμηρος 13
   - β. Διδακτικό έπος: Ησίοδος 34

2. ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ
   - Τα είδη της λυρικής ποίησης και οι κυριότεροι εκπρόσωποί της 40
   - α. Ελεγεία 40
   - β. Επίγραμμα 43
   - γ. Ίαμβος 44
   - δ. Μονωδιακή (μελική) ποίηση 46
   - ε. Χορωδιακή ποίηση 49

Β. ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχές και συνθήκες ανάπτυξης – Μύθοι 54

1. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ 55
2. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ 55

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΑΤΤΙΚΗ ή ΚΛΑΣΙΚΗ

Α. ΠΟΙΗΣΗ (ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ)

Ι. Η τραγωδία 63
   - 1. Αισχύλος 77
   - 2. Σοφοκλής 82
   - 3. Ευριπίδης 88

ΙΙ. Το σατυρικό δράμα 97

ΙΙΙ. Η κωμωδία 99

Αριστοφάνης 103

Β. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Ι. ΙΣΤΟΡΙΑ 111
   - 1. Ηρόδοτος 111
   - 2. Θουκυδίδης 116
   - 3. Ξενοφών 123

II. ΙΑΤΡΙΚΗ 127
Ιπποκράτης 127
III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
Ίωνες φιλόσοφοι – Σοφιστές 129
Οι μεγάλοι φιλόσοφοι 132
1. Σωκράτης 132
2. Πλάτων 135
3. Αριστοτέλης 143
IV. ΡΗΤΟΡΙΚΗ 149
Αρχές, είδη, μέρη ρητορικής 150
Οι Αττικοί ρήτορες – Αντιφών 154
Ανδοκίδης – Λυσίας 155
Ισαίος – Ισοκράτης 156
Υπερείδης – Λυκούργος – Αισχίνης 158
Δημοσθένης 159
Δείναρχος – Άλλοι ρήτορες 161

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ή ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ

Α. ΠΟΙΗΣΗ
Έπος, λυρική ποίηση, επίγραμμα, τραγωδία, Νέα κωμωδία, βουκολική ποίηση (Θεόκριτος), Μίμος 163

Β. ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ
Επιστήμες, φιλοσοφία (επικουρισμός – σκεπτικισμός – στωικισμός), ιστορία 169

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΡΩΜΑΪΚΗ

Α. ΙΣΤΟΡΙΑ (Πλούταρχος, Αρριανός κ.ά.) 174

Β. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ (Επίκτητος – Μ. Αυρήλιος – Πλωτίνος) 177

Γ. ΡΗΤΟΡΙΚΗ 178
Δεύτερη σοφιστική 179
Λουκιανός – Μυθιστόρημα 179

ΕΠΙΜΕΤΡΟ 181

Συγχρονικός πίνακας εξέλιξης των γραμματειακών ειδών 182

Πίνακας ονομάτων 183

Συνοπτική βιβλιογραφία 185

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό απευθύνεται στους μαθητές των τριών τάξεων του Γυμνασίου και αποτελεί, σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, βιβλίο αναφοράς για τη διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας στο Γυμνάσιο*.

Στις τρεις τάξεις του Γυμνασίου οι μαθητές διδάσκονται επιλεγμένα κείμενα από το πρωτότυπο ή από μετάφραση και παράλληλα μελετούν τα βασικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η επαφή όμως αυτή με μερικά μόνο αποσπάσματα έργων της αρχαιότητας δεν παρέχει ολοκληρωμένη εικόνα του αρχαίου κόσμου, με αποτέλεσμα ο ανθρωπογνωστικός και αρχαιογνωστικός στόχος της διδασκαλίας του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας να μην εξυπηρετείται επαρκώς.

Τη συνολική εικόνα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας ευελπιστεί να καλύψει το βιβλίο αυτό, ικανοποιώντας παράλληλα και ένα χρόνιο αίτημα των φιλολόγων της σχολικής πράξης· λειτουργώντας λοιπόν συμπληρωματικά προς τα διδακτικά βιβλία του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας, επιχειρεί να δώσει συνολική και ιστορική επισκόπηση της λογοτεχνικής, κυρίως, αλλά και της γενικότερης πνευματικής δημιουργίας της ελληνικής αρχαιότητας. Έτσι, παρουσιάζεται πολύ συνοπτικά η ιστορική εξέλιξη των γραμματειακών ειδών από τον 8ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ., κατά περιόδους. Δίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά τους και αναφέρονται οι κύριοι εκπρόσωποι με τα σημαντικότερα έργα τους, σε σύντομες περιλήψεις. Συμπεριλαμβάνονται, επίσης, συγχρονικός πίνακας με την παράλληλη εξέλιξη των γραμματειακών ειδών, συνοπτική βιβλιογραφία και ευρετήριο ονομάτων.

---

* Το βιβλίο ακολουθεί τους κανόνες Γραμματικής και Συντακτικού του ΟΕΔΒ, με εξαίρεση τα αρχαία ελληνικά κύρια ονόματα στην ονομαστική.

Αν και το βιβλίο είναι μικρό σε έκταση, επιδιώχθηκε στο μέτρο του δυνατού η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, η παρουσίαση της συνέχειας στις ιδέες, τους προβληματισμούς, τους εκφραστικούς τρόπους, καθώς και η επίδραση κάθε εποχής στη λογοτεχνική παραγωγή. Ταυτόχρονα, έγινε προσπάθεια να συνδυαστεί η ιστορική παρουσίαση με σχετικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα για κάθε περίοδο και με ανάλογα κείμενα διαφόρων εποχών. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκεται να εκτιμήσει ο μαθητής τη διαχρονική αξία των λογοτεχνικών κειμένων της αρχαιότητας και, συγχρόνως, να αποφευχθεί η μονότονη, τυπική ιστορική αφήγηση.

Πρόκειται, δηλαδή, για εγχειρίδιο στο οποίο μπορεί να ανατρέχει ο μαθητής προκειμένου να εντάξει το λογοτεχνικό κείμενο που διδάσκεται τόσο στην εποχή του όσο και στο σύνολο της αρχαιοελληνικής πνευματικής δημιουργίας. Έτσι, θα βοηθηθεί να κατανοήσει καλύτερα και να εκτιμήσει το συγκεκριμένο έργο ή ακόμη —ελπίζουμε— να ενδιαφερθεί να προσεγγίσει και άλλα κείμενα.

Ο εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει το βιβλίο παραπέμποντας τους μαθητές σε αυτό, όποτε το κρίνει αναγκαίο, κατά τη διδασκαλία του μαθήματος της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας ή στην περίπτωση σύνθεσης δημιουργικών εργασιών.

Η συγγραφική ομάδα, έχοντας πεποίθηση της αναγκαιότητάς του, ελπίζει το παρόν βιβλίο να αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για τους διδάσκοντες και σημείο αναφοράς κάθε μαθητή και μετέπειτα ακαδημαϊκού πολίτη.

Από την Επιγραφική Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για την καλύτερη προσέγγιση και κατανόηση της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής, ιδιαίτερα της ιστορικής παρουσίασης των γραμματειακών ειδών, που αποτελεί και το περιεχόμενο αυτού του βιβλίου, κρίθηκε απαραίτητο να δοθούν συνοπτικά κάποιες διευκρινήσεις.

Έτσι, με τον όρο **Αρχαία Ελληνική Γραμματεία** εννοούμε το σύνολο των γραπτών μνημείων της ελληνικής αρχαιότητας που αποτελούν εκδηλώσεις ανώτερης πνευματικής δημιουργίας.

Αυτά τα γραπτά μνημεία τα διακρίνουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

- **Ποιητικά έργα** (ποίηση: δημιούργημα, όπου κυριαρχεί η φαντασία και το συναίσθημα και γι' αυτό προηγήθηκε του πεζού λόγου). Εξελικτικά καλλιεργήθηκαν τρία είδη ποίησης, που το καθένα χαρακτηρίζει την εποχή του και υποδιαιρείται σε άλλα επιμέρους:

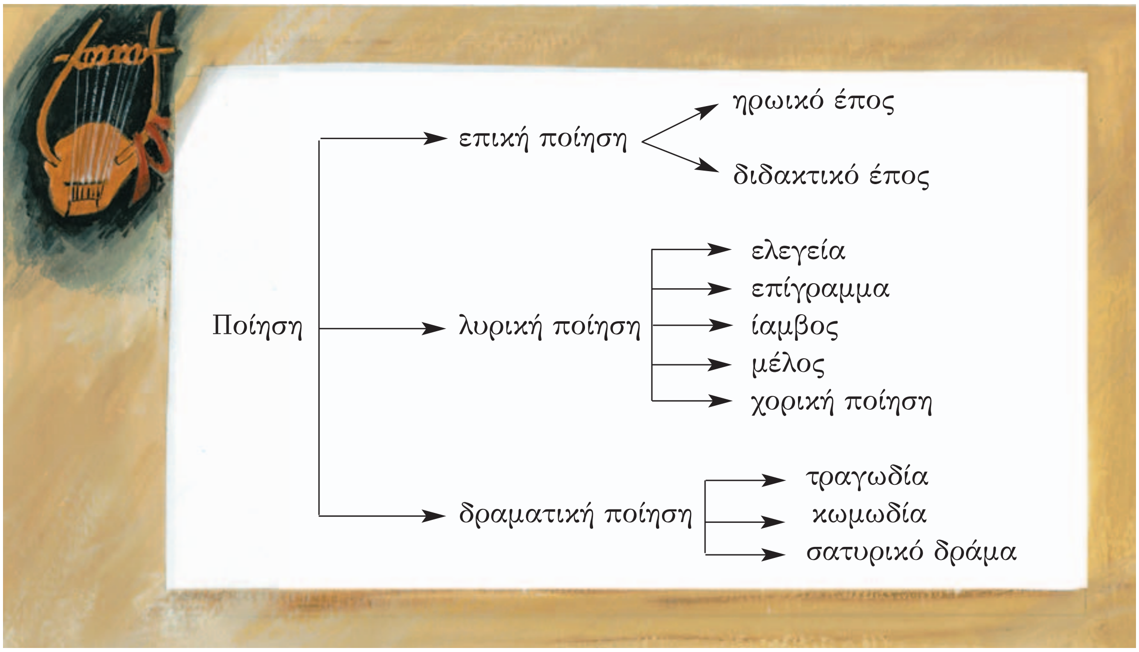

Στα αρχαία ελληνικά ποιητικά έργα το μέτρο εξασφαλιζόταν με την εναλλαγή μακρόχρονων και βραχύχρονων συλλαβών (προσωδία < *πρὸς* + *ᾠδή*) και όχι με την εναλλαγή τονισμένων και άτονων συλλαβών, όπως συμβαίνει με την παραδοσιακή νεοελληνική ποίηση.

- **Πεζά έργα** (πεζός λόγος: μεταγενέστερο δημιούργημα, όπου κυριαρχεί η κρίση). Και στον πεζό λόγο καλλιεργήθηκαν τρία γενικά είδη:

Πεζός λόγος → **Ιστορία**, **Φιλοσοφία**, **Ρητορική**

Γλώσσα: Η γλώσσα των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών και παρουσιάζει διάφορες μορφές-διαλέκτους, ανάλογα με τα ελληνικά φύλα (Ιώνων, Αχαιών και Δωριέων) που τη χρησιμοποίησαν, την περιοχή και την εποχή. Διαμορφώθηκαν, έτσι, τέσσερις διάλεκτοι[1]:

Ιωνική

Είναι η γλώσσα κυρίως της επικής ποίησης, αλλά και του επιγράμματος, της ελεγείας καθώς και των πρώτων πεζογράφων. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά της: **η** αντί α (π.χ. *'Αθήνη*), ασυναίρετοι τύποι (π.χ. *κινέω*, *ποιέων*), τα ψιλά σύμφωνα (π.χ. *δέκομαι* = *δέχομαι· ἀπίκετο* = *ἀφίκετο*).

Αχαϊκή-Αιολική

Είναι η γλώσσα των Αχαιών και των Αιολέων, καθώς και η γλώσσα της μελικής ποίησης (Αλκαίος, Σαπφώ κ.ά.). Μερικά βασικά χαρακτηριστικά της: τα συνηρημένα ρήματα σχηματίζονται σε **-μι** (π.χ. *κάλημι* αντί *καλέω*), ο τόνος ανεβαίνει προς την αρχή της λέξης (π.χ. *χείμων*, *ἄγαθος*), διατηρούνται τα διπλά ένρινα και υγρά μετά την αφομοίωση (π.χ. *κρίννω*, *ἔστελλα*).

Δωρική

Είναι η γλώσσα των Δωριέων και των δωρικών αποικιών της Ν. Ιταλίας, της Σικελίας και της Κυρηναϊκής, και η γλώσσα της χορικής ποίησης. Μερικά βασικά χαρακτηριστικά της: διατηρεί το παλιό ινδοευρωπαϊκό **α** και δεν το τρέπει σε η, όπως η ιωνική-αττική (π.χ. *μάτηρ*, *'Αθάνα*), χρησιμοποιεί την κατάληξη **-μες** στα ρήματα αντί -μεν (π.χ. *φέρομες*), συναιρεί το **α+ω** σε **α** (π.χ. *πολιτᾶν* αντί *πολιτῶν*), χρησιμοποιεί συνηρημένο μέλλοντα, που λέγεται δωρικός (π.χ. *θεραπευσῶ*, *παιξοῦμαι*).

Αττική

Προήλθε από την ιωνική και είναι η κατεξοχήν ελληνική διάλεκτος στην οποία γράφουν όλοι οι γνωστοί συγγραφείς της αρχαιότητας από τον 5ο αι. π.Χ. Είναι η γλώσσα της ιστορίας, του δράματος, της φιλοσοφίας, των ρητόρων. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σε σχέση με την ιωνική: **α** αντί η (π.χ. *χώρα*), **ττ** αντί σσ (π.χ. *θάλαττα*), **ρρ** αντί ρσ (π.χ. *θαρρῶ* αντί *θαρσῶ*), σταθερή χρήση της συναίρεσης και της αύξησης. Η αττική διάλεκτος διακρίνεται σε αρχαία και νέα (στην αρχαία, π.χ., χρησιμοποιούνται οι προθέσεις **ἐς** και **ξὺν** αντί των **εἰς** και **σὺν** της νέας).

1 Η Αρκαδοκυπριακή μαρτυρείται μόνο σε επιγραφές.

Κοινή Χρησιμοποιείται στα μετακλασικά χρόνια (από το 300 π.Χ. περίπου), στην αλεξανδρινή (323-31 π.Χ.) και τη ρωμαϊκή εποχή (31 π.Χ.-395 μ.Χ.). Με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου έγινε γλώσσα διεθνής για όλες τις ανάγκες: διοίκηση, λογοτεχνία, συναλλαγές, καθημερινή επικοινωνία. Είναι μια γλώσσα απλοποιημένη, κοινόχρηστη, η οποία διαμορφώθηκε με βάση την αττική διάλεκτο, με στοιχεία και από τις άλλες διαλέκτους, κυρίως ιωνικά. Με την κοινή απλοποιούνται η προφορά, η σύνταξη, η κλίση (π.χ. εξαφανίζονται η συζυγία των εις *-μι* ρημάτων και, σιγά–σιγά, η ευκτική και το απαρέμφατο). Είναι η γλώσσα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Η σημερινή νεοελληνική γλώσσα αποτελεί συνέχεια και μετεξέλιξη της **κοινής**.

Οι αρχαίες διάλεκτοι
κατά γεωγραφικές περιοχές στη μητροπολιτική Ελλάδα

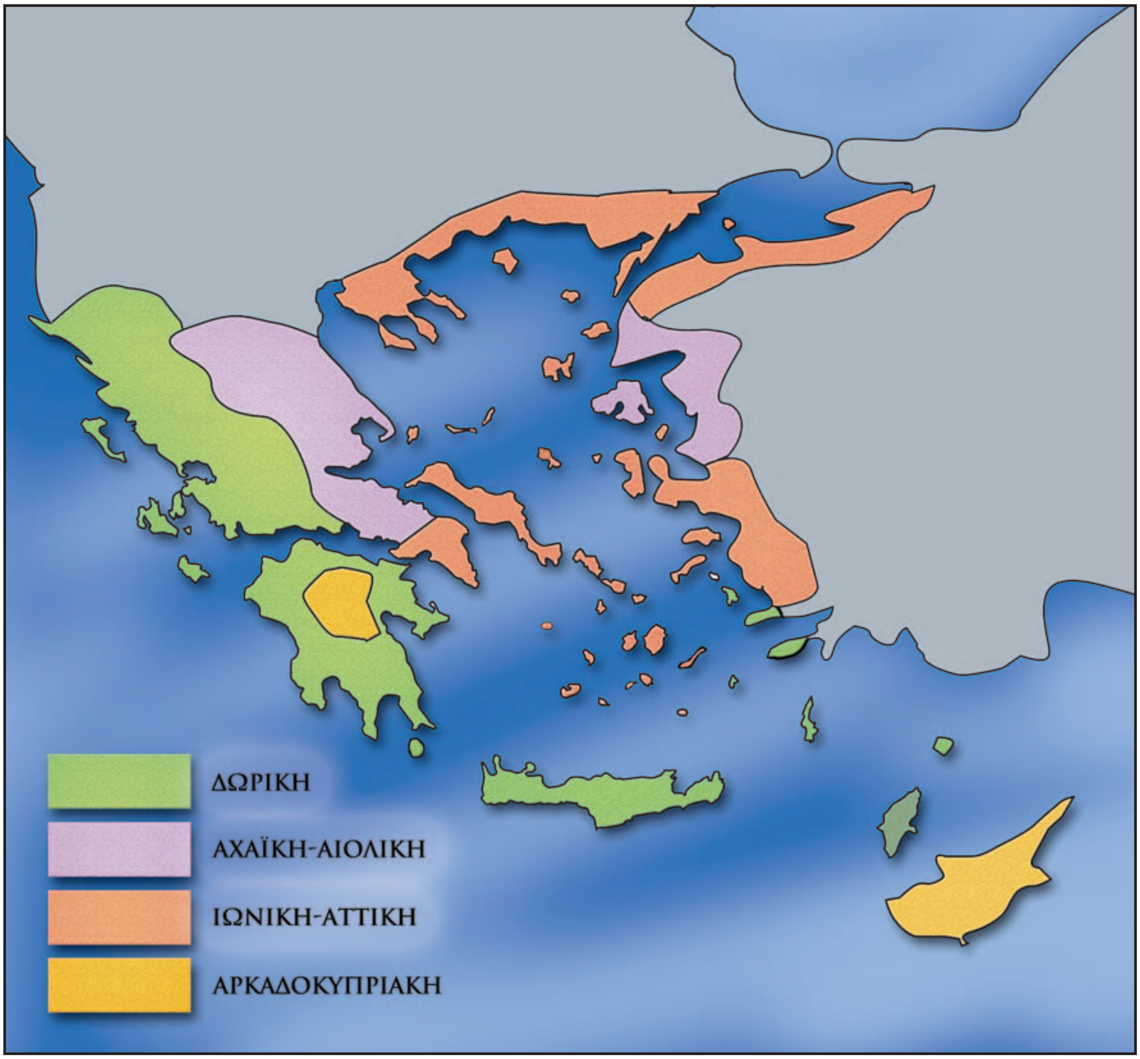

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: *ΑΡΧΑΪΚΗ*

(από τον 8ο αι. π.Χ. έως τους Περσικούς πολέμους, 500 π.Χ.)*

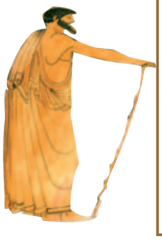

Στην περίοδο αυτή ακμάζουν δύο είδη ποιητικού λόγου, η **επική** και η **λυρική** ποίηση, τα οποία καλλιεργούνται αρχικά στις ελληνικές αποικίες της Μικράς Ασίας και αργότερα στη μητροπολιτική Ελλάδα. Επίσης, εμφανίζεται, στη Μικρά Ασία και τη Μεγάλη Ελλάδα, η πεζογραφία: ιστοριογραφία και φιλοσοφία.

Α. ΠΟΙΗΣΗ

1. ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Το έπος (= λόγος, από το ρήμα *ἔπω* = λέγω), ως αφηγηματικό ποίημα, διηγείται αξιομνημόνευτες πράξεις (= *κλέα*) ανθρώπων και θεών, όπως γεγονότα του παρελθόντος (ηρωικό έπος), και στη συνέχεια εξελίσσεται, αποκτώντας περιεχόμενο διδακτικό, φιλοσοφικό (διδακτικό έπος)· έχει τις ρίζες του βαθιά στην παράδοση των ελληνικών φύλων, την κοινωνική και πολιτική τους οργάνωση, τις καθημερινές ενασχολήσεις, τη θρησκεία, τους μύθους και τους θρύλους τους.

α. Ηρωικό έπος

Η αρχή του έπους

Η ελληνική, αλλά και η ευρωπαϊκή λογοτεχνία, αρχίζει με το ηρωικό έπος και συγκεκριμένα με τα έπη του Ομήρου (τα πρώτα μέχρι σήμερα γραπτά λογοτεχνικά κείμενα ποιητικού λόγου), που τοποθετούνται στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. Αυτό δεν σημαίνει ότι πριν από την εποχή αυτή δεν υπήρχε ποίηση. Η έρευνα κατέδειξε ότι η επική παράδοση έχει προϊστορία αιώνων και μάλλον ανάγεται τουλάχιστον στην όψιμη μυκηναϊκή περίοδο (μυκηναϊκά χρόνια 1600-1100 π.Χ.). Ο πρώιμος ελληνικός πολιτισμός αυτής της περιόδου, που τον ονομάζουμε «μυκηναϊκό», γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στο ήδη αναπτυγμένο περιβάλλον της Μεσογείου, κάτω από την επίδραση των ώριμων πολιτισμών της Ανατολής, της Αιγύπτου και της μινωικής Κρήτης. Η ανάπτυξη αυτή συνδέθηκε με τη δημιουργία μικρών κρατών με οχυρά κέντρα διοίκησης υπό την εξουσία ενός μονάρχη («*βασιλιά*», «*ηγεμόνα*»). Είναι βέβαιο ότι στα κέντρα του μυκηναϊκού πολιτισμού (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλο, Αθήνα, Θήβα, Ορχομενό, Ιωλκό), στα παλάτια των βασιλιάδων και στα συμπόσια των ευγενών η διασκέδαση περιλάμβανε και τραγούδια. Οι τραγουδιστές της εποχής, οι οποίοι σταδιακά πήραν στα χέρια τους τη λαϊκή ηρωική ποίηση, έψαλλαν άθλους αναμειγνύοντας και μύθους από τον πλούτο των δημιουργημάτων του επινοητικού ελληνικού πνεύματος. Άλλωστε, είναι

* Οι χρονολογίες που χωρίζουν τις περιόδους είναι συμβατικές.

γενικά αποδεκτό πως όλοι οι λαοί έχουν την ανάγκη να τραγουδήσουν τις χαρές, τις λύπες και τους καημούς τους, να τιμήσουν τους θεούς και τους ήρωές τους.

Η ηρωική όμως παράδοση, όπως οργανώθηκε και συστηματοποιήθηκε, μας είναι γνωστή από τα έπη του Ομήρου· ανήκει στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους, την εποχή που τα μυκηναϊκά κέντρα καταστράφηκαν και παρατηρήθηκε αθρόα μεταναστευτική κίνηση από την κυρίως Ελλάδα προς τα παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά του Αιγαίου (γύρω στο 1100 π.Χ.). Η καταστροφή, που λίγο πολύ συνέβη ταυτόχρονα παντού, μάλλον ήταν αποτέλεσμα εξωτερικής επίθεσης. Οι νεότεροι ερευνητές δε θεωρούν πλέον τη λεγόμενη «Κάθοδο των Δωριέων» μείζον αίτιο της καταστροφής. Όλο και περισσότερο κερδίζει έδαφος η άποψη ότι, πριν από τους Δωριείς, βαρβαρικές φυλές απροσδιόριστης εθνικότητας, το 1200 π.Χ. περίπου, εισέβαλαν από το Βορρά προς την Ανατολική Μεσόγειο. Τους προσείλκυσε μάλλον η ευημερία των πολιτισμών της περιοχής και η εισβολή τους αυτή προκάλεσε ολοκληρωτική καταστροφή και μεταναστευτικές ωθήσεις. Οι ελληνικοί ηρωικοί θρύλοι, με την επίδραση και των αρχαίων πολιτισμών της Ανατολής και συνδεόμενοι, πιθανότατα, με χαλαρές σχέσεις και με ιστορικά γεγονότα, απέκτησαν τα χαρακτηριστικά τους και ολοκληρώθηκαν μάλλον στις παράλιες πόλεις της Ιωνίας, στην περιοχή όπου η ελληνική σκέψη λυτρώθηκε από τα δεσμά της μυθικής ερμηνείας του κόσμου.

Ομηρικός ραψωδός.
Ελεύθερη απόδοση από αγγειογραφία του 5ου αι. π.Χ.

Αοιδοί

Οι Έλληνες άποικοι έφεραν στις νέες χώρες τις αναμνήσεις των προγόνων, των βασιλιάδων και των ηρώων τους.

Η προφορική παράδοση τροφοδότησε τους μεγάλους μυθικούς κύκλους (αργοναυτικό, θηβαϊκό, τρωϊκό) και όλα αυτά έγιναν ποιητικό θέμα. Οι **αοιδοί** (*ἀείδω - ᾄδω* = ψάλλω, τραγουδώ αλλά και συνθέτω) επεξεργάστηκαν ποιητικά όλο αυτό το υλικό, το διασκεύασαν, το πλούτισαν, ενσωμάτωσαν νέα στοιχεία και έγιναν επαγγελματίες τραγουδιστές, πρόσωπα τιμημένα και σεβαστά από το λαό. Απομνημόνευαν με δεξιοτεχνία αυτό το υλικό με τη βοήθεια πολυάριθμων τυπικών στοιχείων (επανάληψη λέξεων, φράσεων ή στίχων για κοινά, επαναλαμβανόμενα θέματα: μάχες, θυσία, φιλοξενία κ.ά.). Από τα παλιά αυτά έπη σώθηκαν κάποιοι τίτλοι και ελάχιστα αποσπάσματα — αμφισβητούμενα και αυτά. Ώριμη κα-

τάληξη αυτής της μακράς ποιητικής εξέλιξης είναι η ποίηση του Ομήρου, η ποίηση του 8ου αι. π.Χ., η οποία προϋποθέτει όλη την επική παράδοση, αλλά ίσως και τη χρήση γραφής. Έχουν ήδη διαβαστεί (το 1953, από τον Άγγλο αρχιτέκτονα και γλωσσολόγο Μ. Βέντρις) πινακίδες του 13ου αι. π.Χ. με τη Γραμμική Β, γραφή συλλαβική με 87 γράμματα, η οποία ίσως το 10ο αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα αντικαταστάθηκε από τη φοινικική γραφή, που ήταν ατελής, γιατί δεν απέδιδε τα φωνήεντα. Οι Έλληνες απέδωσαν με τα φοινικικά σύμβολα όλους τους φθόγγους της γλώσσας τους και δημιούργησαν το πρώτο φωνητικό αλφάβητο. Η ίδια η ομηρική ποίηση μας δίνει στοιχεία για τις πρώτες μορφές του ηρωικού έπους: στα έπη του Ομήρου θεόπνευστοι αοιδοί, που συχνά είναι τυφλοί, όπως ο Δημόδοκος και ο Φήμιος στην *Ὀδύσσεια*, τραγουδούν με τη συνοδεία λύρας «*ἔργα ἀνδρῶν τε θεῶν τε*».

Ραφωδοί

Με τον Όμηρο, πιθανόν, έγινε η μετάβαση από το προφορικά διατυπωμένο ηρωικό άσμα στη γραπτά σχεδιασμένη ποίηση, την οποία τώρα οι **ραψωδοί** (*ῥάπτω* + *ᾠδή*), ακουμπώντας σε ένα ραβδί, σύμβολο εξουσίας, απήγγελλαν όρθιοι —για να κρατήσουν το ρυθμό— και χωρίς μουσική υπόκρουση όπως οι αοιδοί. Απήγγελλαν τα παλαιότερα έπη, κυρίως τα ομηρικά, και ως επί το πλείστον δε δημιουργούσαν δικά τους έργα. Ταξίδευαν συνήθως από τόπο σε τόπο και συμμετείχαν συχνά στις μεγάλες γιορτές, σε αντίθεση με τους αοιδούς που μάλλον ζούσαν στις αυλές των βασιλιάδων.

Όμηρος

Ένας από τους ραψωδούς πρέπει να ήταν και ο Όμηρος και ως τέτοιος θα ταξίδεψε και θα συνδέθηκε με τις βασιλικές αυλές της εποχής του. Πολλές πόλεις από την αρχαιότητα διεκδικούσαν την καταγωγή του μεγάλου ποιητή και η υπάρχουσα διαμάχη δεν μπορεί να διευθετηθεί.

Χαρακτηριστικό είναι το γνωστό επίγραμμα:

Ἑπτὰ πόλεις μάρνανται σοφὴν διὰ ῥίζην Ὁμήρου*
Σμύρνη, Χίος, Κολοφών, Ἰθάκη[1]*, Πύλος, Ἄργος, Ἀθήνη.*

Σύμφωνα με τους ερευνητές του ομηρικού έργου, οι πόλεις που συγκεντρώνουν τις περισσότερες πιθανότητες της καταγωγής του είναι η Σμύρνη και η Χίος. Στη Χίο, για παράδειγμα, εκτός από την «πέτρα του Ομήρου», υπήρχαν οι **Ομηρίδες**, μια συντεχνία ραψωδών, που τραγουδούσαν τα ποιήματά του. Οι ονομασίες, αντίθετα, *Μελησιγενής* (γιος του ιωνικού ποταμού ή του ήρωα Μέλητα) και *Μαιονίδης* (γιος του μυθικού ήρωα Μαίονα) τον συνδέουν περισσότερο με τη Σμύρνη. Γεγονός πάντως είναι πως ο δημιουργός των εμπνευσμένων επών, της ***Ἰλιάδας*** και της ***Ὀδύσσειας***, έζησε στην Ιωνία και η ζωή και το έργο του τοποθετούνται στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ., εποχή ακμής της αριστοκρατίας στην Ελλάδα, εποχή της νέας ακμής του Ελληνισμού, με κέντρο τα παράλια της Μικράς Ασίας και τα νησιά. Η παράδοση τον ήθελε τυφλό, στοιχείο όμως μάλλον απίθανο, συνδεδεμένο ίσως με την τυφλότητα γενικότερα των αοιδών και των μάντεων, τυπικό χαρακτηριστικό του θρύλου, που έχει σχέση με την έμπνευση των ατόμων που στερούνται την όρασή τους.

**μάρναμαι* = αγωνίζομαι, φιλονικώ.
1. *ή Κύμη ή Ἴος*.

Για το θάνατο του ποιητή η παράδοση αναφέρει ότι συνέβη στη νήσο Ίο των Κυκλάδων, όπου προσέγγισε το πλοίο που τον πήγαινε στην Αθήνα.

Πέθανε από στενοχώρια, γιατί δεν μπόρεσε να λύσει το αίνιγμα με το οποίο του απάντησαν οι Ιήτες ψαράδες, όταν τους ρώτησε αν έπιασαν τίποτε· εκείνοι του είπαν: *ὅσσ' ἕλομεν λιπόμεσθ', ὅσα δ' οὐχ ἕλομεν φερόμεσθα*. (Με την απάντησή τους εννοούσαν: όσες ψείρες πιάσαμε τις αφήσαμε, όσες όχι τις κουβαλάμε μαζί μας). Οι συνταξιδιώτες του και οι κάτοικοι του νησιού τον έθαψαν με τιμές κοντά στην ακτή.

Η στενή σχέση της νήσου Ίου με τον Ομήρο εμφανίζεται στη νομισματοκοπία. Η Ίος βρίσκεται ανάμεσα στις πρώτες πόλεις που κυκλοφόρησαν νόμισμα πάνω στο οποίο εικονίζεται η κεφαλή του ποιητή με την επιγραφή: «ΟΜΗΡΟΥ».

Τα ομηρικά έπη

Η ***Ἰλιάδα*** και η ***Ὀδύσσεια*** συνδέονται άμεσα με τον Τρωικό πόλεμο και προϋποθέτουν την ευρύτερη γνώση και του πολέμου και των πρωταγωνιστών του.

Η *Ιλιάδα*[1], έχοντας υπόθεση τη **μῆνιν** (= οργή, θυμό – **μηνίω** = οργίζομαι) του Αχιλλέα, περιγράφει σε 15.693 στίχους τον πόλεμο γύρω από το Ίλιον (Τροία), γι' αυτό και ονομάστηκε *Ιλιάδα* και όχι *Αχιλληίς*. Τα γεγονότα εκτυλίσσονται σε 51 ημέρες — από τις οποίες οι πιο μεστές και δραματικές είναι τέσσερις μέρες και τρεις νύχτες. Η *Οδύσσεια*, συνδυάζοντας τους θρύλους των τολμηρών ταξιδιών με το θέμα του Τρωικού πολέμου, έχει υπόθεση το **νόστο** (= γυρισμό) του Οδυσσέα και τον αδυσώπητο αγώνα του για την επιστροφή στην πατρίδα του, την Ιθάκη. Οι περιπέτειες του έπους εκτυλίσσονται σε 12.110 στίχους και σε χρονικό διάστημα 40 ημερών. Η δράση εκτείνεται στον απέραντο χώρο της θάλασσας και στην Ιθάκη.

Χαρακτήρας

Ο χαρακτήρας της *Ιλιάδας* είναι πολεμικός και δεσπόζουσα μορφή της ο Αχιλλέας, ενώ η *Οδύσσεια* είναι έργο ειρηνικό με κυρίαρχη μορφή τον *πολύτροπον* (= πολυταξιδεμένο και πολυμήχανο) Οδυσσέα. Αυτός είναι μάλλον και ο λόγος για τον οποίο η *Ιλιάδα* θεωρείται έργο της νεότητας του ποιητή, σε αντίθεση με την *Οδύσσεια* που θεωρείται δημιούργημα της ωριμότητάς του.

Δομή

Βασικό χαρακτηριστικό της δομής των ομηρικών επών είναι η τεχνική που εφαρμόζει πρώτος ο Όμηρος, να μη δίνει δηλαδή τα γεγονότα με

1. Ο τίτλος απαντά για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο (Βιβλίο Β΄, 116, 2).

τη χρονολογική τους σειρά. Έτσι, στην *Ιλιάδα* τα προβάλλει ανασυγκροτημένα και συμπυκνωμένα γύρω από ένα επεισόδιο, την οργή του Αχιλλέα· αντίθετα, στην *Οδύσσεια*, ακολουθώντας τη μέθοδο του «εγκιβωτισμού» (η μια ιστορία μέσα στην άλλη – αναδρομική αφήγηση – in medias res), παρουσιάζει τις τελευταίες περιπέτειες του Οδυσσέα, ενώ τις προηγούμενες τις εξιστορεί ο ίδιος ο ήρωας.

Τα έπη του Ομήρου διαδραματίζονται στο μακρινό παρελθόν και μέσα από αυτά περνάει το ρεύμα της προφορικής ποίησης αιώνων. Ωστόσο, σε αυτά καθρεφτίζονται και οι κοινωνικές συνθήκες κατά την εποχή του ποιητή: για παράδειγμα, ο χαλκός συνυπάρχει με το μεταγενέστερο σίδηρο και οι μυκηναϊκοί θολωτοί τάφοι με την καύση των νεκρών, έθιμο της εποχής του ποιητή.

Τα μεγάλα καλλιτεχνήματα του Ομήρου ως μορφή και ως περιεχόμενο παρουσιάζονται σε τέλεια ανάπτυξη.

Καθένα από τα δύο έπη διαιρείται σε εικοσιτέσσερις ραψωδίες, οι οποίες δηλώνονται για την *Οδύσσεια* με τα μικρά γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου και για την *Ιλιάδα* με τα αντίστοιχα κεφαλαία. Δημιουργός της διαίρεσης αυτής θεωρείται ο Ζηνόδοτος (325-260 π.Χ.), κριτικός και φιλόλογος από την Έφεσο, διευθυντής της Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης.

Περίληψη της *Ιλιάδας*

Α Προοίμιο

Μῆνιν ἄειδε, Θεά, Πηληιάδεω Ἀχιλῆος
οὐλομένην, ἣ μυρί᾽ Ἀχαιοῖς ἄλγε᾽ ἔθηκε,
πολλὰς δ᾽ ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεῦχε κύνεσσιν
οἰωνοῖσί τε πᾶσι, Διὸς δ᾽ ἐτελείετο βουλή,
ἐξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε
Ἀτρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλλεύς.

Τη μάνητα θεά, τραγούδα μας, του ξακουστού Αχιλλέα,
ανάθεμά τη, πίκρες που ᾽δωκε στους Αχαιούς περίσσιες
και πλήθος αντρειωμένες έστειλε ψυχές στον Άδη κάτω
παλικαριών, στους σκύλους ρίχνοντας να φάνε τα κορμιά τους
και στα όρνια ολούθε —έτσι το θέλησε να γίνει τότε ο Δίας—
απ᾽ τη στιγμή που προωτοπιάστηκαν και χώρισαν οι δυο τους,
του Ατρέα ο γιος ο στρατοκράτορας κι ο μέγας Αχιλλέας.

(Μτφρ. Ν. Καζαντζάκης – Ι.Θ. Κακριδής)

(Α) Μετά την επίκληση στη Μούσα, ο ποιητής, μπαίνοντας κατευθείαν στο θέμα, εκθέτει με γοργό ρυθμό τη σύγκρουση Αχιλλέα – Αγαμέμνονα. Αφορμή υπήρξε ο θυμός του Απόλλωνα, επειδή ο Αγαμέμνονας αρνήθηκε να δώσει πίσω

στο Χρύση, τον ιερέα του θεού, την κόρη του, την οποία του είχαν προσφέρει οι Αχαιοί από τα λάφυρα του εχθρού. Όταν ο Αγαμέμνονας, μετά το σταλμένο από το θεό λοιμό, που θέρισε το στρατόπεδο των Αχαιών, και τη ρήση του μάντη Κάλχαντα, υποχρεώνεται να δώσει τη Χρυσηίδα, απαιτεί και παίρνει για αντάλλαγμα το δώρο του Αχιλλέα, τη Βρισηίδα. Θιγμένος ο Αχιλλέας ορκίζεται πως δε θα πολεμήσει πια και αποσύρεται με τους άνδρες του, ενώ παράλληλα στέλνει την αθάνατη μητέρα του, Θέτιδα, στο Δία, από τον οποίο και παίρνει την υπόσχεση να βοηθήσει τους Τρώες, ώστε να τιμηθεί ο γιος της.

(Β) Με την παραπλανητική προτροπή του Δία, ο οποίος έστειλε απατηλό όνειρο στον Αγαμέμνονα και του παράγγειλε να επιτεθεί, ο ελληνικός στρατός παρατάσσεται εναντίον των Τρώων. Ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία να δώσει πλήρη κατάλογο των πλοίων, των πόλεων και των αρχηγών των Ελλήνων αλλά και των Τρώων και των συμμάχων τους.

(Γ) Ακολουθεί η μονομαχία Μενελάου – Πάρη, η οποία γίνεται με όρκους και με τον όρο όποιος νικήσει να πάρει την Ελένη και τους θησαυρούς της Σπάρτης. Το αποτέλεσμα της μονομαχίας είναι αμφίβολο –η Αφροδίτη αρπάζει τον Πάρη και τον φέρνει στην αγκαλιά της Ελένης– και, ενώ ο Μενέλαος ψάχνει τον αντίπαλό του, ο Αγαμέμνονας διακηρύσσει τη νίκη του αδελφού του και απαιτεί την Ελένη με τους θησαυρούς, καθώς και τον τερματισμό του πολέμου.

(Δ) Η ανακωχή παραβιάζεται από τους Τρώες –παρεμβαίνει η Αθηνά σταλμένη από το Δία– και οι συγκρούσεις εντείνονται.

(Ε) Στην εξέλιξη της μάχης διακρίνεται ο Διομήδης, *άριστος* των Αχαιών, ο οποίος μάλιστα πληγώνει δύο θεούς, τον Άρη και την Αφροδίτη, που βοηθούσαν τους Τρώες.

(Ζ) Η δυσάρεστη για τους Τρώες τροπή της μάχης αναγκάζει τον Έκτορα να γυρίσει στην Τροία και να ζητήσει από τη μητέρα του Εκάβη να κάνει δέηση στην Αθηνά. Στις Σκαιές Πύλες του κάστρου συναντά τη γυναίκα του με το γιο του.

(Η) Ο Έκτορας επιστρέφει στη μάχη και μονομαχεί με τον Αίαντα, χωρίς αποτέλεσμα. Οι αντίπαλοι αποφασίζουν ανακωχή για την επόμενη μέρα, για να κάψουν τους νεκρούς, και οι Αχαιοί κτίζουν προστατευτικό κάστρο και το περιβάλλουν με τάφρο.

(Θ) Ο Δίας απαγορεύει στους θεούς να πάρουν μέρος στη μάχη που αρχίζει το πρωί. Η ζυγαριά με τις μοίρες του θανάτου γέρνει προς τους Αχαιούς, ενώ οι Τρώες ξεθαρρεύουν και στρατοπεδεύουν στο ύπαιθρο.

(Ι) Τριμελής πρεσβεία (Οδυσσέας, Αίαντας και Φοίνικας) έρχεται στον Αχιλλέα με πολλά δώρα, με την παράκληση να γυρίσει στη μάχη. Εκείνος όμως χολωμένος αρνείται κατηγορηματικά.

(Κ) Την ίδια νύχτα, ο Οδυσσέας με το Διομήδη κατασκοπεύουν το στρατόπεδο των Τρώων και, από την άλλη πλευρά, ο Τρωαδίτης Δόλωνας κάνει απόπειρα κατασκοπείας, αλλά τελικά σκοτώνεται από τους δύο Έλληνες παρά την αντίθετη υπόσχεσή τους.

(Λ) Αρχίζει η τρίτη μέρα της μάχης. Στην αρχή αριστεύει ο Αγαμέμνονας, γρήγορα όμως πληγώνεται, όπως και ο Διομήδης, ενώ ο Αίαντας υποχωρεί.

(Μ, Ν, Ξ, Ο) Οι Τρώες διασπούν το τείχος των Αχαιών. Με την επέμβαση του Ποσειδώνα

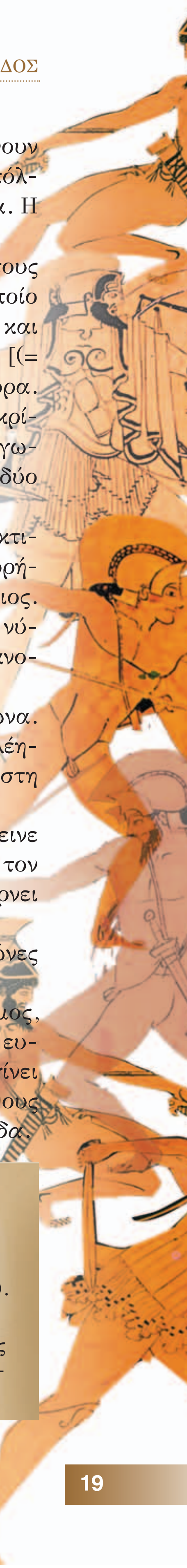

και το δόλο της Ήρας, που αποκοίμισε ερωτικά το Δία, οι Αχαιοί διώχνουν τους εχθρούς. Όμως, ο Δίας ξυπνάει και οι Τρώες, με τη βοήθεια του Απόλλωνα, γκρεμίζουν το τείχος και απειλούν να κάψουν τα ελληνικά καράβια. Η σκληρή μάχη μαίνεται.

(Π) Μπροστά στον άμεσο κίνδυνο, ο Αχιλλέας δέχεται να στείλει στη μάχη τους Μυρμιδόνες του με αρχηγό τον επιστήθιο φίλο του Πάτροκλο, στον οποίο μάλιστα έδωσε την πανοπλία του. Ο Πάτροκλος αποκρούει τους Τρώες και σκορπίζει το θάνατο. Όμως, ύστερα από μια θριαμβευτική αριστεία [(= ηρωικά κατορθώματα), < *ἄριστος*], θα σκοτωθεί και ο ίδιος από τον Έκτορα.

(Ρ) Γύρω από το πτώμα του Πάτροκλου ανάβει άγρια μάχη, στην οποία διακρίνεται ο Μενέλαος. Ο Έκτορας παίρνει και φοράει επιδεικτικά τα λαφυραγωγημένα όπλα του Πάτροκλου που είναι του Αχιλλέα.Ο Μενέλαος και οι δύο Αίαντες κατορθώνουν να διασώσουν το νεκρό από την ορμή του Έκτορα.

(Σ) Το ξέσπασμα του Αχιλλέα, όταν μαθαίνει το θλιβερό μήνυμα, είναι σπαρακτικό. Θρηνώντας δηλώνει στη μητέρα του Θέτιδα, που ήρθε να τον παρηγορήσει, την απόφασή του να σκοτώσει τον Έκτορα, και ας σκοτωθεί και ο ίδιος. Από τις δυνατές φωνές του Αχιλλέα υποχωρούν οι Τρώες, ενώ μέσα στη νύχτα ο Ήφαιστος κατασκευάζει, κατόπιν ικεσίας της Θέτιδας, καινούρια πανοπλία για τον Αχιλλέα. Η περιγραφή της ασπίδας του είναι αριστοτεχνική.

(Τ, Υ, Φ) Ο Αχιλλέας, αφού συμφιλιώνεται με τον Αγαμέμνονα, ρίχνεται στον αγώνα. Ακολουθεί η αριστεία του Αχιλλέα, η μεγαλύτερη της *Ιλιάδας*, και η ανελέητη σφαγή των Τρώων στον ποταμό Σκάμανδρο. Οι θεοί παίρνουν μέρος στη μάχη, την τελευταία και αγριότερη του έπους.

(Χ) Όσοι γλίτωσαν από τη μανία του ήρωα κλείστηκαν στην Τροία και έμεινε μόνο ο Έκτορας, ο οποίος, παρά τις ικεσίες των δικών του, μονομαχεί με τον Αχιλλέα και σκοτώνεται. Ο Αχιλλέας, άμετρος στην εκδίκησή του, τον σέρνει δεμένο από τα πόδια στο άρμα του. Γοερός θρήνος ξεσπάει στην Τροία.

(Ψ) Την επόμενη μέρα γίνεται η ταφή του Πάτροκλου και οργανώνονται αγώνες με βαρύτιμα έπαθλα προς τιμήν του.

(Ω) Δώδεκα μέρες μετά το θάνατο του Έκτορα, ο βασιλιάς της Τροίας Πρίαμος, οδηγημένος από τον Ερμή, έρχεται ικέτης στον Αχιλλέα, ο οποίος τον ευσπλαχνίζεται, του παραδίδει το σώμα του Έκτορα και δέχεται να μη γίνει πόλεμος για έντεκα μέρες, όσες χρειάζονται για την ταφή. Σκηνή πένθους και σύντομης περιγραφής της ταφής του Έκτορα επισφραγίζουν την *Ιλιάδα*.

Ιλιάδα, Π 855-858, Χ 361-364

Με αυτά τα λόγι' απέθανε· και κλαίοντας θλιμμένη
την μοίραν, που νεότητα και ανδρείαν της επήρε,
από τα μέλη του η ψυχή κατέβηκε στον Άδη.
Νεκρόν τον επροσφώνησεν ο λαμπροφόρος Έκτωρ (ο Πηλείδης στο Χ).

(Μτφρ. Ιάκωβος Πολυλάς)

Οι δύο θάνατοι, του Πάτροκλου και του Έκτορα, αναφέρονται με τέσσερις στίχους κάθε φορά, τους ίδιους και στις δύο περιπτώσεις. Και αυτοί οι στίχοι δε χρησιμοποιούνται για κανέναν άλλο ήρωα του έπους.

Περίληψη της *Οδύσσειας*

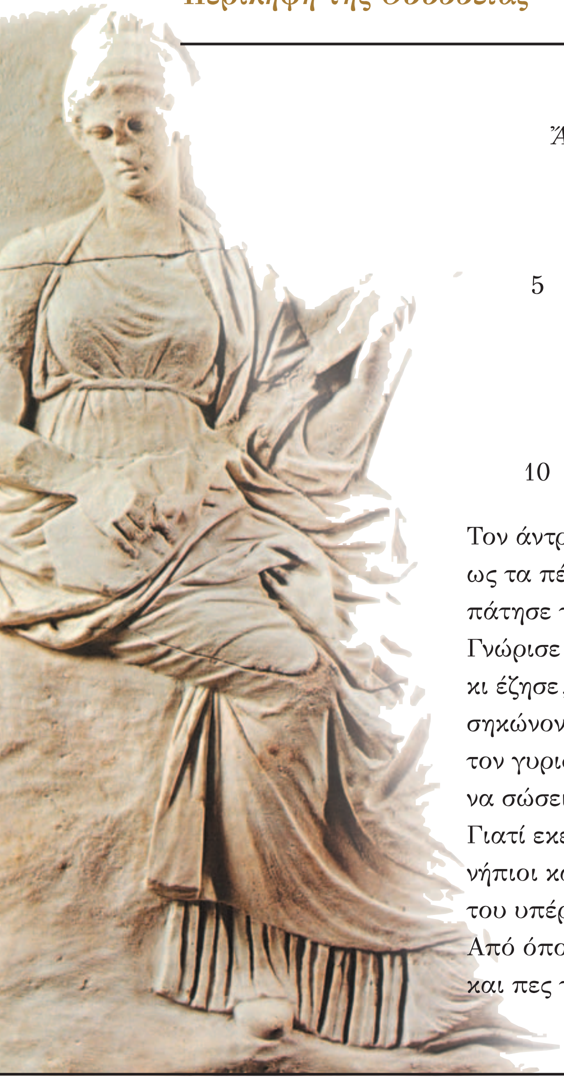

α Προοίμιο

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσε·
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ' ὅ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἑταίρων.
ἀλλ' οὐδ' ὣς ἑτάρους ἐρρύσατο, ἱέμενός περ·
αὐτῶν γὰρ σφετέρῃσιν ἀτασθαλίῃσιν ὄλοντο,
νήπιοι, οἳ κατὰ βοῦς Ὑπερίονος Ἠελίοιο
ἤσθιον· αὐτὰρ ὁ τοῖσιν ἀφείλετο νόστιμον ἦμαρ.
τῶν ἁμόθεν γε, θεά, θύγατερ Διός, εἰπὲ καὶ ἡμῖν.

Τον άντρα, Μούσα, τον πολύτροπο να μου ανιστορήσεις, που βρέθηκε
ως τα πέρατα του κόσμου να γυρνά, αφού της Τροίας
πάτησε το κάστρο το ιερό.
Γνώρισε πολιτείες πολλές, έμαθε πολλών ανθρώπων τις βουλές,
κι έζησε, καταμεσής στο πέλαγος, πάθη πολλά που τον σημάδεψαν,
σηκώνοντας το βάρος για τη δική του τη ζωή και των συντρόφων του
τον γυρισμό. Κι όμως δεν μπόρεσε, που τόσο επιθυμούσε,
να σώσει τους συντρόφους.
Γιατί εκείνοι χάθηκαν απ' τα δικά τους τα μεγάλα σφάλματα,
νήπιοι και μωροί, που πήγαν κι έφαγαν τα βόδια
του υπέρλαμπρου Ήλιου· κι αυτός τους άρπαξε του γυρισμού τη μέρα.
Από όπου θες, θεά, ξεκίνα την αυτήν την ιστορία, κόρη του Δία,
και πες την και σ' εμάς.

(Μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)

Ραψωδίες α-δ = Τηλεμάχεια (οι ραψωδίες είναι αφιερωμένες στον Τηλέμαχο)

(α) Μετά την επίκληση στη Μούσα, το έργο αρχίζει παρουσιάζοντας τον Οδυσσέα στον προτελευταίο σταθμό των περιπλανήσεών του, το νησί της Καλυψώς (Ωγυγία), όπου κρατείται επτά χρόνια, γιατί ο Ποσειδώνας είναι θυμωμένος μαζί του εξαιτίας της τύφλωσης του γιου του, του Κύκλωπα Πολύφημου. Τώρα, όμως, ο Ποσειδώνας λείπει και η Αθηνά αποσπά από το Δία την υπόσχεση να ειδοποιήσουν την Καλυψώ ότι πρέπει να αφήσει τον ήρωα ελεύθερο. Η ίδια, στο μεταξύ, με τη μορφή θνητού έρχεται στην Ιθάκη και προτείνει λύσεις στον Τηλέμαχο, γιο του Οδυσσέα, για να αντιμετωπίσει την κατάσταση στο παλάτι.

(β) Ο Τηλέμαχος, ακολουθώντας τις συμβουλές της Αθηνάς, συγκαλεί συνέλευση του λαού και εκθέτει τα παράπονά του για τη διαγωγή των μνηστήρων της μητέρας

του. Όταν οι μνηστήρες, παρά τα θεϊκά σημάδια, αρνούνται να φύγουν από το παλάτι και οι Ιθακήσιοι δεν τολμούν να τον βοηθήσουν, το βράδυ φεύγει κρυφά, σύμφωνα με τη συμβουλή της Αθηνάς, η οποία τον συνοδεύει, με τη μορφή θνητού, στο ταξίδι για την Πύλο, για να μάθει κάτι για τον πατέρα του.

(γ) Στην Πύλο, ο βασιλιάς Νέστορας τους υποδέχεται εγκάρδια. Δε γνωρίζει όμως τίποτε για τον Οδυσσέα και συμβουλεύει τον Τηλέμαχο να πάει στη Σπάρτη και να ζητήσει πληροφορίες από το Μενέλαο. Η Αθηνά φεύγει μεταμορφωμένη σε αετό και την άλλη μέρα ο Τηλέμαχος, συνοδευόμενος από τον Πεισίστρατο, γιο του Νέστορα, ξεκινάει για τη Σπάρτη.

(δ) Στη Σπάρτη, ο Μενέλαος τους πληροφορεί πως, όπως είχε μάθει από το θαλασσινό θεό Πρωτέα, η Καλυψώ κρατούσε τον Οδυσσέα για χρόνια στο νησί της, παρά τη θέλησή του. Στο μεταξύ, στην Ιθάκη, οι μνηστήρες και η Πηνελόπη μαθαίνουν για την αναχώρηση του Τηλέμαχου. Τη βασίλισσα, που αγωνιά για το γιο της, καθησυχάζει όνειρο σταλμένο από τη θεά Αθηνά, ενώ οι μνηστήρες αποφασίζουν να στήσουν ενέδρα στο γιο του Οδυσσέα σε κοντινό νησί και, καθώς θα επιστρέφει στο νησί του, να τον σκοτώσουν.

Ραψωδίες ε-θ = Φαιακίδα (οι ραψωδίες είναι αφιερωμένες στον Οδυσσέα)

(ε) Ο Ερμής φτάνει στο νησί της Καλυψώς και της ανακοινώνει την απόφαση των θεών για αναχώρηση του Οδυσσέα. Η Καλυψώ, αναγκασμένη να συμμορφωθεί, βοηθάει τον ήρωα να κατασκευάσει μέσα σε λίγες ημέρες σχεδία με την οποία και ανοίγεται στο πέλαγος. Τη δέκατη όγδοη, όμως, ημέρα ταξιδιού, ο Ποσειδώνας κομματιάζει τη σχεδία και ο Οδυσσέας, κολυμπώντας επί δύο μερόνυχτα, κατορθώνει να φτάσει στο νησί των Φαιάκων.

(ζ, η) Η Ναυσικά, βασιλοπούλα του τόπου, βρίσκει στην παραλία το ναυαγό και τον οδηγεί στο παλάτι του πατέρα της Αλκίνοου.

(θ) Το βασιλικό ζεύγος Αλκίνοου και Αρήτης τον φιλοξενεί εγκάρδια και του υπόσχεται να τον βοηθήσει να γυρίσει στην πατρίδα του. Ακολουθεί αποχαιρετιστήριο γεύμα.

Ραψωδίες ι-μ = Μεγάλοι Απόλογοι (αποτελούν τις αφηγήσεις του Οδυσσέα)

(ι) Την επομένη συνεχίζεται η φιλοξενία. Το βράδυ ο Οδυσσέας αποκαλύπτει το όνομά του και αρχίζει να αφηγείται τις περιπέτειές του μετά την αναχώρησή του από την Τροία. Περιγράφει τη δοκιμασία του: στη Θράκη, στη χώρα των Κικόνων, στη χώρα των Λωτοφάγων, όπου με το γλυκό καρπό κινδύνευσαν να ξεχάσουν το γυρισμό, και στη χώρα των Κυκλώπων, όπου χάνει τους περισσότερους συντρόφους του, αλλά τελικά νικά με δόλο, μεθώντας, τον Κύκλωπα Πολύφημο, τον οποίο τυφλώνει.

(κ) Ο Οδυσσέας συνεχίζει την αφήγησή του με τις περιπέτειες στο νησί του Αιόλου, θεού των ανέμων, και στη χώρα των ανθρωποφάγων Λαιστρυγόνων, όπου χάνει όλα του τα πλοία εκτός από το δικό του. Με αυτό φτάνει στο νησί της μάγισσας Κίρκης, η οποία μεταμόρφωσε τους συντρόφους του σε

χοίρους. Για να φύγει από το νησί της Κίρκης (Αιαία), ύστερα από έναν ολόκληρο χρόνο, αναγκάζεται πρώτα να επισκεφθεί τη χώρα των νεκρών.

(λ) Στον Κάτω κόσμο των νεκρών (*Νέκυια* < νέκυς-υος, ὁ, =νεκρός), ο Οδυσσέας συζητάει με τις ψυχές του μάντη Τειρεσία, της μητέρας του Αντίκλειας, του συντρόφου του Ελπήνορα και επιφανών ηρώων (Αγαμέμνονα, Αχιλλέα, Αίαντα).

(μ) Συνεχίζοντας το ταξίδι του, αφού αντιμετωπίζει τις Σειρήνες, τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, φτάνει στο νησί Θρινακία, όπου οι σύντροφοί του πεινασμένοι έσφαξαν τις ιερές αγελάδες του Ήλιου και πλήρωσαν την πράξη τους με το θάνατό τους (τιμωρία του Δία). Μόνος ο Οδυσσέας, έπειτα από περιπλάνηση, φτάνει στο νησί της Καλυψώς, η οποία θέλει να τον κρατήσει για πάντα κοντά της.

Ραψωδίες ν-φ = Μνηστηροφονία

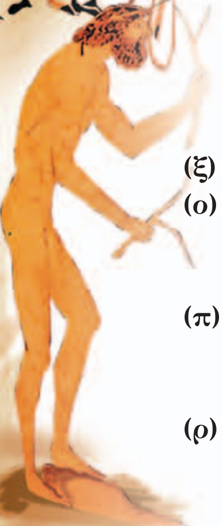

(ν) Την άλλη μέρα ο Οδυσσέας, με πλούσια δώρα των Φαιάκων, αναχωρεί από τη χώρα τους και το άλλο πρωί οι ναύτες τον αφήνουν κοιμισμένο σε έρημη αμμουδιά της Ιθάκης. Όταν ξυπνάει, η Αθηνά τον κατατοπίζει για τους νέους αγώνες που τον περιμένουν, τον μεταμορφώνει σε ζητιάνο και τον στέλνει στην καλύβα του Εύμαιου, του πιστού χοιροβοσκού του.

(ξ) Ο Εύμαιος φιλοξενεί πρόθυμα τον άγνωστο ζητιάνο.

(ο) Στο μεταξύ, ο Τηλέμαχος, παρακινημένος από την Αθηνά, φεύγει από τη Σπάρτη και, αφού ξεφεύγει την ενέδρα των μνηστήρων, φτάνει στην Ιθάκη και πηγαίνει στην καλύβα του Εύμαιου.

(π) Εκεί, στο διάστημα που ο Εύμαιος πηγαίνει να ειδοποιήσει την Πηνελόπη ότι ο γιος της γύρισε, γίνεται η αναγνώριση του Οδυσσέα από το γιο του. Από κοινού μελετούν την τιμωρία των μνηστήρων.

(ρ) Την άλλη μέρα ο Τηλέμαχος φεύγει για την πόλη και λίγο αργότερα ο Οδυσσέας με τον Εύμαιο φτάνουν στο παλάτι, όπου οι μνηστήρες προσβάλλουν κάθε τόσο το μεταμορφωμένο σε ζητιάνο ήρωα.

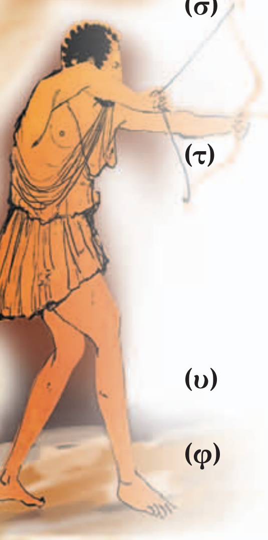

(σ) Με την έμπνευση της Αθηνάς, η Πηνελόπη δηλώνει στους μνηστήρες πως ήρθε η ώρα να ξαναπαντρευτεί, τώρα που ο γιος της μεγάλωσε και ο Οδυσσέας έχει πια χαθεί. Ζητάει από όλους δώρα, κατά τη συνήθεια, οι μνηστήρες δέχονται και ο Οδυσσέας χαίρεται με την πονηριά της γυναίκας του.

(τ) Αργότερα, ο Οδυσσέας συναντά την Πηνελόπη μόνη και τη βεβαιώνει ότι ο άνδρας της θα γυρίσει, χωρίς όμως να την πείσει. Η γριά Ευρύκλεια, η σκλάβα που είχε αναθρέψει το βασιλιά, τον αναγνωρίζει καθώς του πλένει τα πόδια, από ένα σημάδι στο μηρό, εκείνος όμως της επιβάλλει σιγή. Ανυποψίαστη η Πηνελόπη εμπιστεύεται στον ξένο πως την άλλη μέρα θα καλέσει τους μνηστήρες σε αγώνα με το τόξο του Οδυσσέα, ώστε να επιλέξει για άνδρα της τον πιο δυνατό.

(υ) Η νύχτα περνάει ανήσυχη και για τον Οδυσσέα και για την Πηνελόπη. Ωστόσο, τα καλά σημάδια όλο και πληθαίνουν και προμηνύουν την τιμωρία των μνηστήρων.

(φ) Στον αγώνα τόξου, το άλλο πρωί, κανένας από τους μνηστήρες δεν καταφέρνει να τεντώσει το τόξο. Στο τέλος, ο Οδυσσέας το παίρνει με πονηριά και το τεντώνει με ευκολία.

(χ) Ο Οδυσσέας, έχοντας μαζί του τον Τηλέμαχο και δυο πιστούς δούλους, τον Εύμαιο και το Φιλοίτιο, στους οποίους πριν από λίγο είχε φανερωθεί, σκοτώνει όλους τους μνηστήρες. Στη συνέχεια, τιμωρούν τις άπιστες υπηρέτριες και γίνεται ο καθαρμός του ανακτόρου.

(ψ) Ακολουθεί, με πολλές δραματικές διακυμάνσεις, η αναγνώριση του Οδυσσέα από την Πηνελόπη και η ένωση των δύο συζύγων. Ο Οδυσσέας διηγείται μερικές από τις περιπέτειές του (Μικροί Απόλογοι). Το πρωί, ο ήρωας φεύγει για το κτήμα έξω από την πόλη, όπου ζούσε αποτραβηγμένος ο πατέρας του Λαέρτης.

Η τελευταία ραψωδία χρησιμεύει ως επίλογος

(ω) Γίνεται η αναγνώριση του Οδυσσέα από το γέρο πατέρα του. Υπενθυμίζεται η τύχη των πεθαμένων μνηστήρων (δεύτερη κάθοδος στον Άδη, *Μικρή Νέκυια*) και ακολουθούν οι αντιδράσεις των κατοίκων της Ιθάκης για τη μνηστηροφονία. Τελικά όμως στη μάχη, με τη μεσολάβηση της θεάς Αθηνάς, οι αντίμαχοι συμφιλιώνονται και αποκαθίσταται η πολιτική και ηθική τάξη στην Ιθάκη.

Λογοτεχνική έκφραση

Τεχνική

Στα ομηρικά έπη υπάρχει αξιοθαύμαστη τεχνική. Ο ποιητής οργανώνει με τέχνη τα μέρη ενός θέματος, ώστε να προκαλεί το ενδιαφέρον του ακροατή με τη συνεχή εξέλιξη, την εναλλαγή, την ποικιλία, τη συμμετρία και την αντίθεση. Παράλληλα, χρησιμοποιεί όλα τα εκφραστικά μέσα: εικόνες, ρεαλιστικές περιγραφές τοπίου, παρομοιώσεις, μεταφορές, συμβολισμούς, ερωταποκρίσεις, διάλογο και μονόλογο, κυκλική σύνθεση κ.ά.

Τεχνικοί τρόποι

Οι τεχνικοί τρόποι που χρησιμοποιεί για την επίτευξη των στόχων του αποτελούν γνωρίσματα της προφορικής ποίησης και είναι:

α. ***Προοικονομία***, όταν δηλαδή προετοιμάζονται οι σκηνές που θα ακολουθήσουν και προειδοποιείται ο ακροατής γι' αυτά που θα γίνουν· προβάλλεται έτσι το περιεχόμενο σε αδιάσπαστη ενότητα.

β. ***Επιβράδυνση***, όταν ο ποιητής παρεμβάλλει κάποια διήγηση, σε καίρια σημεία των επών, αποσπώντας έτσι την προσοχή του ακροατή από το κύριο θέμα και αυξάνοντας την ένταση και την αγωνία του.

γ. ***Παρομοίωση*** (περισσότερες από 200 φορές συνολικά και στα 2 έπη), όταν συγκρίνεται ή παραβάλλεται ένα πρόσωπο ή πράγμα με κάτι άλλο. Ο ποιητής αντλεί το υλικό του από την πλούσια φύση και την κοινωνική ζωή, εκφράζοντας έτσι την αγάπη του και για τα δύο. Η λειτουργικότητα της παρομοίωσης είναι πολλαπλή: στολίζει και ενισχύει τη διήγηση, διασπώντας τη μονοτονία, ανακόπτει πρόσκαιρα τη δράση και ενδυναμώνει κατάλληλα την ψυχική διάθεση των ακροατών με τους συναισθηματικούς τόνους που τη διατρέχουν. Παράλληλα, η ειρηνική ζωή είναι παρούσα στην ατμόσφαιρα του πολέμου.

δ. ***Ειρωνεία***, όταν τα πρόσωπα του έργου αγνοούν την αλήθεια, που τη γνωρίζει ο αναγνώστης/ακροατής. Ο ομιλητής, δηλαδή, ή ο ακροατής δεν ξέρει την αλήθεια, ενώ το

ΤΙΤΛΟΙ ΡΑΨΩΔΙΩΝ *ΙΛΙΑΔΑΣ*

Α	*Λοιμός – Μῆνις* (αριθμός στίχων 601).
Β	*Ὄνειρος, Διάπειρα* (= απόπειρα, δοκιμή), *Βοιώτεια ἢ Κατάλογος νεῶν* (877).
Γ	*Ὅρκοι, Τειχοσκοπία, Ἀλεξάνδρου-Μενελάου μονομαχία* (461).
Δ	*Ὁρκίων σύγχυσις, Ἀγαμέμνονος ἐπιπώλησις* (= επιθεώρηση) (544).
Ε	*Διομήδους ἀριστεία* (909).
Ζ	*Ἕκτορος καὶ Ἀνδρομάχης ὁμιλία* (529).
Η	*Ἕκτορος καὶ Αἴαντος μονομαχία. Νεκρῶν ἀναίρεσις* (= ταφή) *– Τειχοδομία* (482).
Θ	*Κόλος* (= κολοβή, σύντομη) *μάχη* (565).
Ι	*Πρεσβεία πρὸς Ἀχιλλέα. Λιταί* (= ικεσίες) (713).
Κ	*Δολώνεια* (579).
Λ	*Ἀγαμέμνονος ἀριστεία* (848).
Μ	*Τειχομαχία* (471).
Ν	*Μάχη ἐπὶ ταῖς ναυσίν* (837).
Ξ	*Διὸς ἀπάτη* (522).
Ο	*Παλίωξις* (= στροφή προς τα πίσω και καταδίωξη) *παρὰ τῶν νεῶν* (= πλοίων) (746).
Π	*Πατρόκλεια* (867).
Ρ	*Μενελάου ἀριστεία* (761).
Σ	*Ὁπλοποιία* (617).
Τ	*Μήνιδος ἀπόρρησις* (= αποκήρυξη, άρνηση της οργής) (424).
Υ	*Θεομαχία* (503).
Φ	*Μάχη παραποτάμιος* (611).
Χ	*Ἕκτορος ἀναίρεσις* (515).
Ψ	*Ἆθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ* (897).
Ω	*Ἕκτορος λύτρα* (= χρήματα για εξαγορά) (804).

ΤΙΤΛΟΙ ΡΑΨΩΔΙΩΝ *ΟΔΥΣΣΕΙΑΣ*

α	*Θεῶν ἀγορά* (= συνέλευση). *Ἀθηνᾶς παραίνεσις* (= συμβουλή) *πρὸς Τηλέμαχον* (αριθμός στίχων 444).
β	*Ἰθακησίων ἀγορά. Τηλεμάχου ἀποδημία* (= αναχώρηση) (434).
γ	*Τὰ ἐν Πύλῳ* (497).
δ	*Τὰ ἐν Λακεδαίμονι* (847).
ε	*Ὀδυσσέως σχεδία* (= πλοιάριο) (493).
ζ	*Ὀδυσσέως ἄφιξις εἰς Φαίακας* (331).
η	*Ὀδυσσέως εἴσοδος πρὸς Ἀλκίνοον* (347).
θ	*Ὀδυσσέως σύστασις πρὸς Φαίακας* (586).
ι	*Ἀλκινόου ἀπόλογοι. Κυκλώπεια* (566).
κ	*Τὰ περὶ Αἰόλου, Λαιστρυγόνων καὶ Κίρκης* (574).
λ	*Νέκυια – Ὀδυσσέως κάθοδος εἰς Ἅιδην* (640).
μ	*Σειρῆνες, Σκύλλα καὶ Χάρυβδις, Βόες Ἡλίου* (453).
ν	*Ὀδυσσέως ἀπόπλους παρὰ Φαιάκων καὶ ἄφιξις εἰς Ἰθάκην* (440).
ξ	*Ὀδυσσέως πρὸς Εὔμαιον ὁμιλία* (533).
ο	*Τηλεμάχου πρὸς Εὔμαιον ἄφιξις* (557).
π	*Τηλεμάχου ἀναγνωρισμὸς Ὀδυσσέως* (481).
ρ	*Τηλεμάχου ἐπάνοδος εἰς Ἰθάκην* (606).
σ	*Ὀδυσσέως καὶ Ἴρου πυγμὴ* (πυγμαχία) (428).
τ	*Ὀδυσσέως καὶ Πηνελόπης ὁμιλία. Τὰ νίπτρα* (= νερό για νίψιμο) (604).
υ	*Τὰ πρὸ τῆς μνηστηροφονίας* (394).
φ	*Τόξου θέσις* (434).
χ	*Μνηστηροφονία* (501).
ψ	*Ὀδυσσέως ὑπὸ Πηνελόπης ἀναγνωρισμός* (372).
ω	*Σπονδαί* (= συνθήκη, ανακωχή) *– Ὀδυσσεὺς καὶ Λαέρτης* (548).

ακροατήριο τη γνωρίζει. Ο Οδυσσέας, π.χ., κλαίει (ν 200), γιατί πιστεύει ότι οι Φαίακες δεν τον αποβίβασαν στην Ιθάκη.

ε. Η συχνή ***επανάληψη*** ορισμένων τυπικών στίχων ή τυπικών λέξεων (τεχνική των λογοτύπων), που πλαισιώνουν τους λόγους, συνοδεύουν το όνομα των ηρώων και παρέχουν στην αφήγηση χαρακτήρα επίσημο. Η επανάληψη έχει μεγάλη σημασία τόσο για την απομνημόνευση όσο και ως τεκμήριο ενσωμάτωσης λαϊκών ποιητικών τύπων.

στ. Η σταθερή χρήση κάποιων «***κοσμητικών*»** ***επιθέτων***, που συνοδεύουν ένα όνομα θεού, ήρωα αλλά και ομάδα προσώπων, π.χ. «Αθηνά γαλανόφθαλμη» (*γλαυκῶπις*), «Τηλέμαχος φρόνιμος» (*πεπνυμένος*), «Αχαιοί μεγαλόψυχοι» (*μεγάθυμοι*). Τα επίθετα αυτά, έκφραση της πλαστικότητας της ελληνικής γλώσσας, είναι κατά κανόνα σύνθετα και εντυπωσιάζουν με την έκταση και την αξία του νοήματός τους. Η ποικιλία των επιθέτων καθιστά ανάγλυφες τις διαφορές ανάμεσα στα πρόσωπα.

Η εναλλαγή στην έκφραση και η ποικιλία στην τεχνική χαρακτηρίζουν την τέχνη του Ομήρου και εικονογραφούν την ιδιαιτερότητα του ομηρικού ύφους, που συνδυάζει την προφορική λαϊκή παράδοση και την πρωτοτυπία της ατομικής ποιητικής δημιουργίας.

Γλώσσα – Μέτρο

Η γλώσσα των ομηρικών επών είναι η πρώτη πανελλήνια λογοτεχνική γλώσσα. Ο κορμός της είναι η ιωνική διάλεκτος, κατανοητή απ’ όλο τον ελληνικό κόσμο, περιέχει όμως και αιολικά στοιχεία με ελάχιστα αττικά.

Ο Όμηρος χρησιμοποιεί με απόλυτη άνεση το στίχο, το δακτυλικό ή ηρωικό εξάμετρο, στίχο πλαστικό και ευλύγιστο. Είναι το μέτρο στο οποίο έχει γραφτεί όλη η επική ποίηση των αρχαίων. Αποτελείται από πέντε δακτύλους (–́ υυ) και έναν τροχαίο (–́υ) ή σπονδείο (–́ –) στο τέλος, που χωρίζεται στο μέσο από μια τομή. Κάθε δάκτυλος σχηματίζεται από μια μακρόχρονη και δύο βραχύχρονες συλλαβές, που η κανονική εναλλαγή τους (προσωδία) δημιουργεί στην αρχαία ελληνική ποίηση την αναγκαιότητα του μέτρου για απομνημόνευση.

–́ υ υ –́ υ υ –́ υ υ –́ υ υ –́ υ υ –́ υ
π.χ. *Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, / πολύτροπον, ὃς μάλα πολλά...*

Ο πολιτισμός των επών

Ο πολιτισμός τον οποίο περιγράφουν τα ομηρικά έπη είναι κυρίως ο μυκηναϊκός (12ος αι. π.Χ.), με στοιχεία μεταγενέστερα έως την εποχή του ποιητή. Τα παλάτια (*δώματα-μέγαρα*), πλούσια και μεγάλα, όπου ζουν οι ήρωες, είναι όμοια με αυτά που ανακαλύφθηκαν στις αρχαιολογικές ανασκαφές στα διάφορα μέρη της Ελλάδας (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλο, Κνωσό, Φαιστό κ.ά.) και στην Τροία. Πρόκειται κυρίως για πολιτισμό συνδεδεμένο με τον πολιτικό και κοινωνικό κόσμο του μακρινού παρελθόντος, έτσι όπως έφτασε έως την εποχή του ποιητή (8ος αι. π.Χ.).

Στα έπη αντικατοπτρίζεται η παραδοσιακή εικόνα του κόσμου των ανθρώπων των γεωμετρικών χρόνων (11ος-8ος αι. π.Χ.) και των αριστοκρατικών ιδεωδών των ηρώων του

παρελθόντος (ηρωικές περιπέτειες και αγώνες), αλλά ταυτόχρονα δίνεται και ο ραγδαίος μετασχηματισμός της εικόνας αυτής που προηγήθηκε του αποικισμού και της ακμής του εμπορίου στα μετέπειτα χρόνια.

Ο κόσμος αυτός προβάλλεται σε δύο φάσεις: σε καιρό πολέμου, στην *Ιλιάδα*, και σε καιρό ειρήνης, στην *Οδύσσεια*. Η αντίληψη για την ανθρώπινη ζωή αναδύεται μέσα και από τους δύο αυτούς κόσμους. Σημαντικό συστατικό στοιχείο του κόσμου των επών είναι η κοινωνία των ολύμπιων θεών, ενωμένη με χαλαρό σύνδεσμο κάτω από την κυριαρχία του Δία. Η προσέγγιση ανθρώπων και θεών γίνεται με τρόπο εντυπωσιακό.

Ι. Θρησκεία – ηθική

Οι δώδεκα θεοί του Ολύμπου και οι άλλες υποδεέστερες θεότητες αποτελούν το θρησκευτικό κύκλο των ομηρικών επών. Ζουν ευτυχισμένοι στον Όλυμπο ή απλούστερα στον ουρανό, είναι αθάνατοι, ωραιότεροι και πολύ ισχυρότεροι από τους ανθρώπους. Έχουν σώμα με θείο αίμα που ονομάζεται *ἰχώρ (ὁ)*, τρέφονται με *ἀμβροσία* (= αθανασία) και πίνουν *νέκταρ* (= οίνο ερυθρό).

Η λατρεία των θεών γίνεται στους ναούς και εκδηλώνεται με θυσίες και προσφορές: *σπονδές* (< *σπένδω* = χύνω οίνο) για τους θεούς και *χοές* (< *χέω*) για τους νεκρούς και τις χθόνιες θεότητες. Αναφέρονται επίσης αγάλματα θεών, βωμοί και ιεροί χώροι. Οι θυσίες αποτελούν σταθερό στοιχείο της ευσέβειας· μεγαλύτερες ήταν οι *ἑκατόμβες* (εκατό βόδια), που δήλωναν περισσότερο την πανηγυρική επίσημη θυσία.

Οι ιερείς και οι μάντεις είναι αξιοσέβαστα πρόσωπα, που προβλέπουν τη θέληση των θεών από το πέταγμα των πουλιών (*οἰωνὸς* = πτηνό – *οἰωνοπόλοι*, *οἰωνοσκόποι*), τις συναντήσεις προσώπων και τα όνειρα (*ὀνειροπόλοι, ὀνειροσκόποι*). Έτσι, για παράδειγμα, ο Θεστορίδης Κάλχας για τους Έλληνες και ο Πριαμίδης Έλενος για τους Τρώες ήταν περίφημοι μάντεις στον Τρωικό πόλεμο.

Οι αγγελιαφόροι και οι κήρυκες (*Διὸς ἄγγελοι*) είναι, επίσης, ιερά πρόσωπα, προστατευόμενα από το Δία, και με το σύμβολο του αξιώματός τους (*σκῆπτρον*) μπορούν να πηγαινοέρχονται ελεύθερα στα αντίπαλα στρατόπεδα.

Ο ομηρικός άνθρωπος πιστεύει στην ύπαρξη της ψυχής, στο μεταθανάτιο αποχωρισμό της από το σώμα, καθώς και στην εγκατάστασή της στον Άδη. Οι σκιές των νεκρών (*εἴδωλα καμόντων*) περιφέρονται άσαρκες στον Κάτω κόσμο, τιμωρούνται στον σκοτεινό *Τάρταρο* ή ανταμείβονται στα *Ἠλύσια πεδία* (άλλη ονομασία: *Μακάρων νῆσοι* = ευλογημένα νησιά), ανάλογα με τις πράξεις τους.

ΙΙ. Οι θεοί στο έπος

Ιδιότητες

Η παντοδυναμία των θεών είναι εμφανής, αλλά και αυτοί, όπως και οι άνθρωποι, έχουν πάθη και ελαττώματα, που τους φέρνουν συχνά σε επαφή με τους ανθρώπους: άλλοτε με τη δική τους θεϊκή μορφή και άλλοτε με ανθρώπινη (ανθρωπομορφισμός). Η επαφή αυτή είναι φιλική και οικεία, ενίοτε όμως γίνεται εχθρική και σκληρή. Στην *Ιλιάδα* οι θεοί στους οποίους πιστεύουν και οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές είναι οι ίδιοι, αλλά οι προσωπικές τους συμπάθειες διαφορετικές· άλλοι υποστηρίζουν ολόψυχα τους Αχαιούς (Ήρα, Αθηνά, Ποσειδώνας) και άλλοι είναι με το μέρος των Τρώων (Απόλλωνας, Αφροδίτη).

Οι θεοί μεταμορφώνονται ελεύθερα και μεταμορφώνουν επίσης τους ανθρώπους, κατά βούληση. Μπορούν να θεραπεύουν και να ανανεώνουν, να αποκοιμίζουν και να αφυπνίζουν, να καταστρέφουν και να διασώζουν. Αναμειγνύονται, με τρόπο υπερφυσικό, στην ανθρώπινη δράση, παίρνουν μέρος στη μάχη (θεομαχία) και έτσι το έπος κινείται σ' ένα διπλό επίπεδο, με την εναλλαγή σκηνών μεταξύ ανθρώπων και θεών.

ΙΙΙ. Η θεϊκή οικογένεια

Δίας

Κάθε θεός έχει τη δική του προσωπικότητα, η υπεροχή όμως του Δία (*ὁ Ζεύς, τοῦ Διὸς*) είναι αναμφισβήτητη· κύριος όλων είναι ο υπέρτατος κυβερνήτης, «*πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε*». Θεός του ουρανού και αίτιος των φυσικών φαινομένων (*νεφεληγερέτα* = αυτός που συναθροίζει τα νέφη – *κελαινεφής* = μαυροσύννεφος – *τερπικέραυνος* = αυτός που αγαπάει τον κεραυνό), είναι προστάτης των αρχόντων και των βασιλέων, συγκαλεί και διαλύει τις συνελεύσεις των θεών και των ανθρώπων. Επιστατεί στην τήρηση των όρκων, προστατεύει τους φιλοξενούμενους και τους ικέτες (*Ξένιος ή Ξείνιος, Ἱκετήσιος*), στέλνει τα καλά και τα κακά σημάδια (*οἰωνοί*) στους ανθρώπους και φροντίζει για τη διακυβέρνηση και την απονομή της δικαιοσύνης.

Ποσειδώνας

Δεύτερος μεγάλος και δυνατός θεός είναι ο Ποσειδώνας (*Ποσειδών, -ῶνος*), γιος του Κρόνου και της Ρέας, αδελφός του Δία και σύζυγος της Αμφιτρίτης. Θεός της θάλασσας και όλων των υδάτων, σείει (*ἐνοσίχθων*) και κρατάει τη γη (*γαιήοχος*)· όπλο και σύμβολό του είναι η τρίαινα, κοντάρι με τρεις αιχμές. Κυριαρχεί ιδιαίτερα στην *Οδύσσεια* και προκαλεί, έως ένα σημείο, τις περιπέτειες του Οδυσσέα.

Άδης

Ο τρίτος Κρονίδης, ο Άδης (Πλούτων), ορίζει το βασίλειο του Κάτω κόσμου και είναι ο βασιλιάς των νεκρών.

Λοιποί θεοί

Καθοριστικό ρόλο διαδραματίζουν επίσης: η Ήρα, αδελφή και γυναίκα του Δία, πρώτη από τις θεές, τα παιδιά της Λητώς, ο Απόλλωνας και η Άρτεμη, η Παλλάδα Αθηνά, κόρη του Δία, ο Άρης, πολεμικός θεός, ο Ερμής, αγγελιαφόρος των θεών, η Αφροδίτη, η πιο όμορφη από τις θεές, και ο χωλός (= κουτσός) σύζυγος της Αφροδίτης Ήφαιστος, η πιο συμπαθητική θεϊκή μορφή.

Αντιλήψεις για το θείο

Η θεία δικαιοσύνη αρχικά δεν έχει τη θέση που θα προσλάβει αργότερα· υπάρχει μόνο στο μέτρο όπου ο κυρίαρχος Δίας ενεργεί ως διαιτητής μεταξύ των θεών, εμποδίζοντας την υπερβολική αυθαιρεσία και αδικία. Πέρα όμως από τους θεούς προβάλλει η πίστη σε μιαν απρόσμενη μοίρα, σκοτεινή και ακαθόριστη, που καθορίζει το πεπρωμένο κάθε ανθρώπου στη διάρκεια της ζωής του, θεά ισχυρή (*Μοῖρα, Αἶσα* > *αἴσιος* - *αἰσυμνήτης* = κυβερνήτης), στη θέληση της οποίας δεν αντιστέκεται ούτε ο ίδιος ο Δίας. Αυτός που παίρνει άδικα κάτι, πάνω απ' ό,τι πρέπει και του αναλογεί (*ὑπὲρ μόρον, ὑπὲρ αἶσαν*), τιμωρείται. Οι θεοί λοιπόν και η μοίρα κυβερνούν την τύχη των ανθρώπων.

IV. Κοινωνία

Κοινωνική οργάνωση

Η κοινωνική οργάνωση που παρουσιάζεται στα ομηρικά έπη είναι προγενέστερη της εποχής του ποιητή. Η κοινωνία απαρτίζεται από τους *λαούς* (= απλοί άνθρωποι, στρατιώτες, πολεμιστές) και τους *βασιλεῖς*, που τους κυβερνούν και οι οποίοι φέρουν σκήπτρα χρυσά, σύμβολα της βασιλικής εξουσίας.

Η κοινωνική ζωή είναι οργανωμένη γύρω από το βασιλιά (στη λέξη *βασιλεὺς* ενυπάρχει η λέξη *λεὼς* = λαός), που έχει πολλά δικαιώματα. Κατ' αρχάς, ο βασιλιάς (άρχων, ηγεμών) είναι πλούσιος, με πολλούς δούλους και κοπάδια ζώων και ζει σε μεγάλα και λαμπρά παλάτια. Η βασιλική εξουσία καλύπτει τρεις αρμοδιότητες: τη στρατιωτική, τη θρησκευτική και τη δικαστική. Είναι αρχηγός του λαού στον πόλεμο, συγκαλεί και διευθύνει τις μεγάλες συνελεύσεις (*ἀγοραὶ τοῦ δήμου*), που προαναγγέλλουν την αρχή της πολιτικής ζωής, απονέμει τη δικαιοσύνη και οργανώνει τις μεγάλες θυσίες και τους αγώνες, στους οποίους παίρνουν μέρος όλοι οι πολίτες. Έχει ως πρώτιστο μέλημα να προστατεύει τους δικούς του και ως βασική αρετή την πολεμική ικανότητα. Συνήθως, επειδή οι σωματικές και πνευματικές αρετές του θεωρούνται θεία δώρα, ονομάζεται *διογενὴς* και *διοτρεφὴς*, καταγόμενος δηλαδή από τον Δία.

Ήρωες

Οι ήρωες είναι προφανώς βασιλιάδες με ευγενική καταγωγή και πολεμιστές. Όπου παρουσιάζονται απλοί άνθρωποι, επώνυμοι και ανώνυμοι (χοιροβοσκοί, επαίτες, υπηρέτριες, παραμάνες κ.ά.), αυτοί αποτελούν πάντοτε το περιβάλλον ενός ηγεμόνα.

Η ομηρική κοινωνία έχει δύο όψεις: τον εμπόλεμο κόσμο των ηρώων και τον ειρηνικό των απλών ανθρώπων. Οι δύο αυτοί κόσμοι απεικονίζονται στην ασπίδα του Αχιλλέα (Σ της *Ιλιάδας*) και αντιπαρατίθενται με ενάργεια και στα δύο έπη. Οι ήρωες στην *Ιλιάδα* είναι αναμφίβολα ωραίοι, όμοιοι με τους θεούς (*θεοειδεῖς*) και γενναίοι, αλλά δρουν πάντοτε στα όρια του ανθρώπινου μέτρου, ακόμη και όταν είναι γιοι μιας θεάς και ενός θνητού (όπως ο Αχιλλέας ή ο Αινείας). Παρά τις επεμβάσεις των θεών που τους προστατεύουν, δεν μπορούν να απαλλαγούν από τη διπλή μοίρα τους: να υποφέρουν και να πεθάνουν. Παρά το μεγαλείο τους, παραμένουν «θνητοί». Όμως, ακόμη και όταν υποχωρούν μπροστά στη δύναμη ενός θεού, δε συντρίβονται, αλλά διατηρούν μια χαρακτηριστική υπερηφάνεια στις πράξεις τους.

Οι μορφές των ομηρικών ηρώων προβάλλονται αθάνατες. Από την πλευρά των Αχαιών: ο Αγαμέμνονας, πρότυπο πολιτικής και πολεμικής αρετής, ο Μενέλαος, συναρχηγός και σχεδόν ομότιμος του αδελφού του, με μικρότερη επιρροή και πρωτοβουλία, ο γερο-Νέστορας, με σύνεση και ρητορική δεινότητα, ο τολμηρός και πολυμήχανος Οδυσσέας και πολλοί άλλοι (οι δύο Αίαντες, ο Διομήδης, ο Ιδομενέας). Κατεξοχήν ήρωας όμως είναι ο ημίθεος, θεόμορφος Αχιλλέας, πρότυπο ανδρείας, ηρωισμού και πολεμικής τέχνης· δίπλα του ο επιστήθιος φίλος του Πάτροκλος.

Από την πλευρά των Τρώων: ο Πριαμίδης Έκτορας, ο άριστος των τρωικών ηρώων και ο ιδανικότερος τύπος του ήρωα που υποτάσσει τον εαυτό του στο καθήκον και στο συναίσθημα της τιμής. Άλλοι ευγενείς Τρώες: ο Αινείας, ο Πολυδάμας, ο Σαρπηδόνας, ο Πάρις, ο μάντης Έλενος. Γυναικείες μορφές: η Εκάβη, σύζυγος του Πρίαμου,

η Ανδρομάχη, σύζυγος του Έκτορα, η Κασσάνδρα, η ωραιότερη κόρη του Πριάμου. Η θέση όμως των γυναικών στο έπος συνδέεται με την ίδια τη δομή της κοινωνίας, βασική μονάδα της οποίας είναι ο *οἶκος*, όπου η γυναίκα περιορίζεται.

Αξίες στην Ιλιάδα

Οι ήρωες επιδιώκουν τη διάκριση (*«αἰὲν ἀριστεύειν…»*), αγωνίζονται για τα ιδανικά (*«εἷς οἰωνὸς ἄριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης»*), ακολουθούν έναν κώδικα τιμής, θάρρους και σεβασμού προς τους θεούς, τους νεκρούς και τους ηλικιωμένους. Η αμοιβαία εκτίμηση των προσώπων παραμένει υπόδειγμα πολιτισμού.

Οι ήρωες πολεμούν, αλλά ο ποιητής δε συντάσσεται με κανένα από τα δύο στρατόπεδα, κρατώντας τη ζυγαριά σε ισορροπία, χωρίς μεροληψίες. Οι αντιμέτωποι λαοί αναφέρονται ως ταυτόσημοι. Μιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν τους ίδιους θεούς και ασκούν την ίδια λατρεία. Ο Όμηρος αγνοεί την πολιτισμική αντίθεση Ελλήνων και Ασιατών που βρίσκουμε στην ιστορική αφήγηση των Μηδικών πολέμων του Ηροδότου.

Αξίες στην Οδύσσεια

Η *Οδύσσεια* παρουσιάζει έναν κόσμο αρκετά διαφορετικό. Οι ήρωες δεν είναι εξιδανικευμένοι και ανήκουν σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ανώτατο ιδανικό δεν είναι η ανδρεία αλλά η εξυπνάδα, η δεξιοτεχνία του κεντρικού ήρωα, του Οδυσσέα· η μορφή του παρουσιάζεται πολύπλευρη και αθάνατη στους αιώνες. Ο ποιητής έδωσε στον Οδυσσέα, σε μιαν ισορροπημένη αρμονία, όλες τις αρετές που πρέπει να έχει ο ήρωας κάθε εποχής (τόλμη, ανδρεία, σύνεση, καρτερία, επινοητικότητα) με τα χαρακτηριστικά επίθετα *πολύτροπος* (= πολυγυρισμένος, εφευρετικός), *πολύμητις* (= πολύσοφος), *πολυμήχανος* (= επινοητικός), *πολυτλήμων ή πολύτλας* (= καρτερικός).

Κοινές αξίες στα έπη

Τα πρόσωπα των δύο επών κοσμούν θαυμαστές αρετές, όπως η φιλοξενία, η ευγένεια, η φιλία, ο οίκτος για τον πόνο, η επιείκεια, η ηπιότητα, η ανθρωπιά.

Οι δεσμοί της φιλοξενίας παραμένουν ακατάλυτοι και μεταβιβάζονται από πατέρα σε γιο, ενώνοντας έτσι ανθρώπους διαφορετικών χωρών (όπως, για παράδειγμα, η συνάντηση Γλαύκου – Διομήδη στο Ζ της *Ιλιάδας*). Η ευγενική συμπεριφορά εκδηλώνεται με τη διακριτικότητα, τη γενναιοδωρία και τη φροντίδα για τον φιλοξενούμενο. Το ιδεώδες του ομηρικού ανθρώπου ενσαρκώνει η ικανότητα στο λόγο και στα έργα. Παράλληλα, άριστος θεωρείται όποιος έχει ευγενική καταγωγή, είναι γενναίος και ωραίος, επιδέξιος και συνετός.

Η ομηρική ποίηση απευθύνεται με αμεσότητα και ειλικρίνεια σε όλους και διαπνέεται από την αισιόδοξη κατάφαση της ζωής.

Οι ομηρικοί ήρωες αγαπούν τη ζωή, που είναι όμορφη. Αγαπούν τον αγώνα που θα τους δώσει τη δόξα (*κλέος*) και τη νίκη (*κῦδος*). Ο ηρωισμός όμως δεν αποκλείει τη θερμή αγάπη προς τη ζωή όπως την εκφράζει ο Αχιλλέας στην *Οδύσσεια*:

«Θα προτιμούσα πάνω στη γη να ζούσα, κι ας ξενοδούλευα σε κάποιον,
άκληρο πια που να μην έχει και μεγάλο βιος,
παρά να είμαι ο άρχοντας στον κάτω κόσμο των νεκρών».

(λ 489-491, μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)

Οι στίχοι αποτελούν ύμνο στη ζωή, ειπωμένοι μάλιστα από έναν ήρωα ο οποίος, όταν ζούσε, στο δίλημμα που του έθεσαν οι θεοί —τιμημένος γρήγορος θάνατος ή πολύχρονη και άδοξη ζωή— εκείνος, ενσαρκώνοντας το ηρωικό ιδανικό, προτίμησε αδίστακτα το πρώτο. Ο θάνατος είναι για τους αρχαίους Έλληνες μεγάλη δυστυχία και σε όλη την ποιητική παραγωγή τονίζεται η ομορφιά της ζωής.

Διάδοση των ομηρικών επών

Σύμφωνα με την παράδοση, η πρώτη επίσημη καταγραφή των ομηρικών επών έγινε στην Αθήνα από τον Πεισίστρατο (μέσα του 6ου αι. π.Χ.). Το κείμενο διαβαζόταν στα Παναθήναια (από το 566 π.Χ.) και η απαγγελία έπρεπε να είναι συνεχής.

Στην αρχαιότητα υπήρχαν επίσης και εκδόσεις που οφείλονταν στην πρωτοβουλία πόλεων ή στην πρωτοβουλία ατόμων. Πολύ γνωστή ήταν εκείνη που είχε κάνει ο Αριστοτέλης για τον Αλέξανδρο «*Ἰλιὰς ἡ ἐκ τοῦ νάρθηκος*» (*νάρθηξ* = μικρή θήκη), την οποία είχε ο Μακεδόνας βασιλιάς πάντα μαζί του, κάτω από το προσκέφαλό του. Στην κλασική εποχή, τα ομηρικά έπη κατέλαβαν την πρώτη θέση στη μόρφωση των νέων, γιατί δίδασκαν την ανδρεία, την τιμή και την πολεμική τέχνη.

Στην αλεξανδρινή περίοδο, με την ίδρυση της Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, ονομαστοί φιλόλογοι (γραμματικοί) ασχολήθηκαν συστηματικά με την κριτική έκδοση και το σχολιασμό του ομηρικού κειμένου. Χάρη σε αυτούς πήραν την οριστική μορφή η οποία διασώθηκε στα χειρόγραφα του Μεσαίωνα, που αποτέλεσαν τη βάση για τις σύγχρονες εκδόσεις.

Ομηρικό πρόβλημα

Το ομηρικό πρόβλημα αφορά κυρίως το θέμα της ενότητας και της πατρότητας της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Ήδη το 2ο αι. π.Χ. δύο φιλόλογοι, ο Ξένων και ο Ελλάνικος, ονομάστηκαν *χωρίζοντες*, γιατί υποστήριζαν ότι τα δύο έπη δεν είχαν γραφτεί από τον ίδιο ποιητή. Η άποψή τους πολεμήθηκε με ειδική μελέτη από τον Αρίσταρχο από τη Σαμοθράκη. Στους νεότερους χρόνους (αρχές 18ου αι.) φιλόλογοι και άλλοι λόγιοι διατύπωσαν την άποψη ότι δεν υπήρξε ποιητής Όμηρος ή ότι τα δύο ποιήματα δεν έχουν ενότητα ή ότι δεν είναι έργο του ίδιου ποιητή και άλλα παρεμφερή ζητήματα σχετικά με το χρόνο, τον τρόπο και τον τόπο σύνθεσης· έτσι, δημιουργήθηκε το ομηρικό πρόβλημα που τροφοδότησε μακρές συζητήσεις και διχάζει το φιλολογικό κόσμο μέχρι και σήμερα.

Ο Γερμανός φιλόλογος Aug. Wolf (1759-1824) αποτελεί τον εισηγητή της θεωρίας των *αναλυτικών*, οι οποίοι πιστεύουν ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* δεν είναι έργα ενός ποιητή. Αντίθετα, οι φιλόλογοι ερευνητές που δέχονται έναν ποιητή των δύο έργων και απο-

τελούν τους οπαδούς της ενωτικής θεωρίας υποστηρίζουν ότι τα έπη αποτελούν το καθένα μια ξεχωριστή ενότητα, την οποία ολοκλήρωσε ο ποιητής με βάση ένα σχέδιο που συνέλαβε πρωτύτερα. Μετά τον Wolf, άλλοι αναλυτικοί, όπως ο Γερμανός K. Lachmann (1793-1851), επιχειρούν τη διαίρεση των επών σε μικρά ποιήματα και κάνουν λόγο για συμπιλήματα, συνένωση δηλαδή μικρότερων ενοτήτων που τις συναρμολόγησαν με την πάροδο του χρόνου οι ραψωδοί.

Αναλυτικές είναι κυρίως οι τάσεις στη Γερμανία, ενώ ενωτικές στην Αγγλία. Ιδιαίτερη εξέλιξη αποτελεί η νεοαναλυτική θεωρία (εκπρόσωπος στην Ελλάδα ο Ι.Θ. Κακριδής), η οποία υποστηρίζει ότι όλα τα έργα τέχνης χρωστούν κάτι σε προηγούμενες δημιουργίες και αυτό συμβαίνει φυσικά και με τα ομηρικά έπη. Η αναζήτηση των πηγών ή προτύπων αποτελεί κύριο θέμα των νεοαναλυτικών, όπως η μεθοδική μελέτη του W. Kullmann, *Οι πηγές της Ιλιάδας* (1960).

Η σημερινή έρευνα, στηριζόμενη στην παράδοση, στις αρχαιολογικές ανακαλύψεις, στην πρόοδο της κριτικής και των γραμματολογικών μελετών, ενισχύει την άποψη ότι η *Ιλιάδα* και η *Οδύσσεια* είναι ενιαία δημιουργήματα ενός ποιητή, του Ομήρου, και ότι και τα δύο έπη, παρά τις ολοφάνερες διαφορές σε ορισμένα σημεία (π.χ. λεξιλόγιο, αντίληψη περί του θείου) και κάποιες λογικές αντιφάσεις, που δικαιολογούνται από τους ποιητικούς κανόνες, έχουν καθαρή τη σφραγίδα της μεγαλοφυΐας του επάνω σε υλικό που υπήρχε.

Η αξία των ομηρικών επών και η επίδρασή τους στον ελληνικό και ευρωπαϊκό πολιτισμό

Αρχαιότητα

Τα ομηρικά έπη αποτελούν την απαρχή της ελληνικής λογοτεχνίας. Ο πνευματικός κόσμος αναπτύσσεται κάτω από την επίδραση του Ομήρου. Τα έπη ήταν ιδιαίτερα αγαπητά στον αρχαίο κόσμο, τόσο για την εκφραστική τους δύναμη όσο και για την προβολή ηρωικών προτύπων και υψηλών ιδανικών· για αιώνες αποτέλεσαν βασικά κείμενα παιδευτικής και αισθητικής αγωγής. Οι νέοι όφειλαν να αποστηθίζουν ολόκληρο το κείμενο. Ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., με την επέκταση της γραφής σε ευρύτερα στρώματα, χρησιμοποιούνται στην εκπαίδευση για να διαβάζουν οι μαθητές. Η γλυπτική, η ζωγραφική και η αγγειογραφία αντλούν συχνά τα θέματά τους από τα ομηρικά έπη. Η λυρική και η δραματική ποίηση, καθώς και η ιστορία πηγάζουν από αυτά. *«Τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητής»* αναφέρει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (Ι 606e). Η ποίηση του Ομήρου προετοιμάζει τον 5ο αι. π.Χ., εμπνέει την ελληνική τραγωδία και όλη την αρχαία ελληνική γραμματεία της κλασικής εποχής.

Ρωμαϊκή εποχή

Στη Ρώμη, την εποχή του Αυγούστου (1ος αι. π.Χ.), ο Όμηρος διδάσκεται από το πρωτότυπο. Η ποίηση του Ομήρου, στη συνέχεια, επέδρασε στην αντίστοιχη ρωμαϊκή και στους ποιητές Βιργίλιο (70-19 π.Χ.) και Σενέκα (4 π.Χ.-65 μ.Χ.). Ο στωικός φιλόσοφος και δραματουργός Σενέκας γράφει τραγωδίες με ανάλογη θεματική (*Τρωάδες*, *Αγαμέμνων*), ενώ ο κορυφαίος επικός ποιητής Βιργίλιος συνθέτει την *Αινειάδα*, σε 12 βιβλία. Το έργο αποτελεί το εθνικό έπος των Ρωμαίων και

αναφέρεται στην ίδρυση του ρωμαϊκού κράτους και τη γενεαλογική αρχή του Αυγούστου από τον Αινεία, τον ανδρείο υπερασπιστή της Τροίας. Αιώνες αργότερα, ο Ιταλός ποιητής Δάντης (1265-1321) μνημονεύει και τους δύο ποιητές στη *Θεία Κωμωδία* του. Στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, ο Κόιντος ο Σμυρναίος (4ος αι. μ.Χ.) γράφει τα *Μεθ' Ὅμηρον*, ένα έπος σε 14 βιβλία, το οποίο αφηγείται τα γεγονότα που παρεμβάλλονται ανάμεσα στο τέλος της *Ιλιάδας* και στην αρχή της *Οδύσσειας*.

Βυζάντιο

Στο Βυζάντιο οι μοναχοί στα μοναστήρια αντέγραφαν με αγάπη τα ομηρικά ποιήματα και έτσι τα διέσωσαν, ενώ ο Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος (12ος αι.) έγραψε σχόλια για τον Όμηρο.

Αναγέννηση

Στην Αναγέννηση τα έπη γίνονται γνωστά σε όλη την Ευρώπη από τους Έλληνες λόγιους της Διασποράς, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453). Η πρώτη έκδοση του Ομήρου γίνεται από το Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, στη Φλωρεντία (1488), ενώ 16 χρόνια αργότερα (1504) ακολουθεί η έκδοση του Άλδου Μανούτιου, στη Βενετία.

Στη συνέχεια, τα έπη αποτελούν πηγή έμπνευσης για τους συγγραφείς της δυτικής λογοτεχνίας στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιταλία, την Αγγλία και αργότερα στις ΗΠΑ.

Σημερινή εποχή

Στον πολιτισμό των ευρωπαϊκών λαών ο Όμηρος είναι το λαμπρό σύμβολο της υψηλής ποίησης. Ο θαυμασμός προς τα ομηρικά ποιήματα παραμένει ζωηρός έως τις μέρες μας. Πολλές ομηρικές εκφράσεις επιβιώνουν αυτούσιες ακόμη και σήμερα στον προφορικό και στο γραπτό λόγο, όπως: *«νόστιμον ἦμαρ»*, *«ἔπεα πτερόεντα»*, *«ροδοδάκτυλος Ἠώς»*, *«ἕρκος ὀδόντων»*, *«ἐπὶ ξυροῦ ἀκμῆς»*, *«εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης»* κ.ά. Γράφονται δράματα, ποιήματα, πραγματείες, εμπνευσμένα όλα από τις ιστορίες τους, παράγονται από συνθέτες όπερες και οπερέτες, γράφονται και παίζονται θεατρικά και κινηματογραφικά έργα, δημιουργούνται έργα ζωγραφικής και γλυπτικής. Αντικείμενο μελέτης πλήθους ερευνητών, που έχουν προσφέρει έναν τεράστιο όγκο βιβλιογραφίας, αποτελούν, επίσης, πηγή έμπνευσης για τους νεότερους ποιητές και πεζογράφους. Για παράδειγμα, το 1922 ο Τζέιμς Τζόυς (1888-1941), Ιρλανδός συγγραφέας, γράφει το σπουδαίο μυθιστόρημα *Οδυσσέας*, ενώ ο Νίκος Καζαντζάκης (1883-1957) το 1938 συνθέτει το νεοελληνικό έπος *Οδύσσεια*, που περιέχει 33.333 δεκαεπτασύλλαβους στίχους.

Τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, ο Γάλλος θεατρικός συγγραφέας Ζαν Ζιροντού (1882-1944) ανεβάζει το έργο του ο *Τρωικός πόλεμος δε θα γίνει* και, αρκετό καιρό μετά τον πόλεμο, ένας αγγλόφωνος συγγραφέας, ο Ντερκ Γουόλκοτ (1930-) πήρε το βραβείο Νόμπελ, το 1992, για το ποίημά του *Όμηρος*, στο οποίο μεταμορφώνει τους ήρωες του Ομήρου σε ψαράδες των νησιών της Καραϊβικής.

Στην Ελλάδα, ο θεατρικός συγγραφέας Ιάκωβος Καμπανέλλης (1922-) γράφει το έργο: *Οδυσσέα, γύρισε σπίτι* (1952). Πολλοί, άλλωστε, Νεοέλληνες ποιητές πραγματεύονται θέματα εμπνευσμένα από την ομηρική ποίηση, όπως οι Διον. Σολωμός («Η σκιά του Ομήρου», «Η φωνή του Ομήρου» κ.ά.), Ανδρ. Κάλβος, Κ.Π. Καβάφης («Ιθάκη»), Άγγ. Σικελιανός, Κ. Παλαμάς (*Ασάλευτη Ζωή*), Τ. Σινόπουλος, Γ. Σεφέρης.

Ολόκληρη η ευρωπαϊκή και παγκόσμια διανόηση γνωρίζει τον Όμηρο (τόσο στο πρωτότυπο όσο και από μετάφραση) και τα έπη του γονιμοποίησαν και εξακολουθούν να γονιμοποιούν έως σήμερα την τέχνη και τη σκέψη όλων των εποχών.

Επικός κύκλος

Με τον όρο αυτό ονομάζονται κυρίως τα έπη που αναφέρονται στα γεγονότα πριν και μετά την *Ιλιάδα*. Ένας μεγάλος αριθμός επικών ποιημάτων, σε άγνωστη για μας χρονολογία, ομαδοποιήθηκαν σ' έναν κύκλο (Κύκλια έπη), αρχίζοντας από τις μακρινές αρχές (Θεογονία-Τιτανομαχία, όπως ο Εύμηλος ο Κορίνθιος, που έγραψε ομώνυμο έπος τον 8ο αι.) και περνώντας μέσα από τους μύθους της Θήβας και του Τρωικού πολέμου. Από το τεράστιο αυτό σώμα έχουν διασωθεί μερικά σύντομα αποσπάσματα ή μόνο στίχοι. Πολλά από τα ποιήματα του Κύκλου είναι μεταγενέστερα από τα ομηρικά έπη, ανήκουν πιθανόν στον 7ο ή 6ο αι., και εκτός από το όνομα του Ομήρου αναφέρονται πολλοί συγγραφείς, όπως ο Αρκτίνος από τη Μίλητο, ο Στασίνος από την Κύπρο κ.ά. Η σπουδαιότητα των επών αυτών ήταν μεγάλη για τη μεταγενέστερη ελληνική λογοτεχνία, ιδιαίτερα η επίδρασή τους στη λυρική και τραγική ποίηση καθώς και στις εικαστικές τέχνες.

Ο Θηβαϊκός κύκλος περιλάμβανε τα έπη: *Οἰδιπόδεια* (θέμα ο μύθος του Οιδίποδα), *Θηβαΐς* (εκστρατεία των Επτά στη Θήβα) και *Ἐπίγονοι* (άλωση της Θήβας από τους γιους των Επτά). Στον Τρωικό κύκλο ανήκουν τα έπη: *Κύπρια* (προϊστορία της *Ιλιάδας*), *Αἰθιοπίς* (συνέχεια της *Ιλιάδας*), *Μικρὰ Ἰλιάς* (δράση μετά το θάνατο του Έκτορα), *Ἰλίου πέρσις* (άλωση της Τροίας), *Νόστοι* (επιστροφές στην πατρίδα), *Τηλεγόνεια* (φόνος του Οδυσσέα από τον Τηλέγονο, γιο του ίδιου και της Κίρκης).

Η *Βατραχομυομαχία* (303 στίχοι), ποίημα όπου περιγράφεται ένας φανταστικός πόλεμος μεταξύ ποντικών (*μυῶν*) και βατράχων, ανήκει στα *παίγνια* (= παιχνίδια) με μορφή παρωδίας· με το κωμικό της περιεχόμενο παρωδεί την *Ιλιάδα*. Ο ποιητής είναι άγνωστος, αποδίδεται όμως στον Πίγρητα από την Αλικαρνασσό, αδελφό της βασίλισσας Αρτεμισίας.

Ομηρικοί ύμνοι

Με το όνομα του Ομήρου έχουν διασωθεί 33 διαφορετικής έκτασης ύμνοι (4 εκτενέστεροι και 29 μικρότεροι), γραμμένοι σε εξάμετρους στίχους, από άγνωστους ποιητές, σε διάφορες περιοχές και εποχές (από τον 7ο έως τον 6ο αι. π.Χ.)· η νεότερη έρευνα δεν τους δέχεται ως ομηρικούς.

Οι ύμνοι αυτοί έχουν το χαρακτήρα του έπους και τους έψαλλαν οι ραψωδοί στις γιορτές· αποτελούσαν ένα είδος προεισαγωγής (προοιμίου) στις επικές απαγγελίες και περιείχαν ύμνο προς ένα θεό («*Εἰς Δήμητρα*», «*Εἰς Ἀφροδίτην*», «*Εἰς Διόνυσον*» κτλ.)· ως προς τη μορφή, μοιάζουν μεταξύ τους: αρχίζουν με μια επίκληση στον εορτάζοντα θεό και, στη συνέχεια, κατονομάζονται οι ιδιότητες και περιγράφονται η καταγωγή και τα κατορθώματά του. Αρχαιότερος ύμνος είναι ο «*Εἰς Ἀπόλλωνα*»[1] (546 στίχοι), όπου εξυμνείται η γέννηση του θεού στη Δήλο. Νεότερος είναι ο «*Εἰς Ἑρμῆν*» (580 στίχοι), ένας ευτράπελος ύμνος που προβάλλει, με χαριτωμένα επεισόδια, σκηνές από τη δράση και τις πανουργίες του νεογέννητου θεού στην ποιμενική Αρκαδία.

1. Ο Θουκυδίδης (ΙΙΙ, 104) αναφέρει τον ύμνο.

β. Διδακτικό έπος: Ἡσίοδος

Σε αντίθεση προς το ηρωικό έπος, που αναφέρεται σε ένα απώτερο παρελθόν, το διδακτικό έπος έχει αντικείμενο το παρόν και ασχολείται με τα καθημερινά προβλήματα του ανθρώπου. Με το έπος αυτό ο ποιητής αποτυπώνει τις ιδέες του για τη ζωή και τις αξίες της και προβάλλει τη σοφία και τις εμπειρίες του λαού. Έτσι, αν το ηρωικό είναι το έπος του πολέμου και της περιπέτειας, το διδακτικό είναι το έπος της ειρήνης και του πολιτισμού. Είναι η προβολή μιας κοινωνίας που αποστρέφεται τον πόλεμο και επιλέγει ως ιδανικό την ειρηνική ζωή. Τα πολεμικά κατορθώματα αντικαθίστανται από τα επιτεύγματα της καθημερινής ζωής και του μόχθου. Με το ηρωικό έπος συνδέεται το όνομα του Ομήρου, ενώ με το διδακτικό το όνομα του Ησιόδου.

I. Βιογραφικά

Ο Ησίοδος (πιθανόν τέλη του 8ου αι. π.Χ.) είναι ο πρώτος ποιητής που αναφέρει το όνομά του και παρεμβάλλει προσωπικά θέματα στην ποίησή του. Γεννήθηκε στην Άσκρα της Βοιωτίας, ένα μικρό χωριό κοντά στις Θεσπιές, στις πλαγιές του Ελικώνα, όπου εγκαταστάθηκε ο πατέρας του προερχόμενος από την αιολική πόλη της Κύμης. Η σκληρή αγροτική ζωή στο βοιωτικό χωριό, όπως εξομολογείται ο ίδιος, άσκησε αποφασιστική επίδραση στο χαρακτήρα και στην ποίησή του. Σε ποιητικό διαγωνισμό στη Χαλκίδα (*Ἀγὼν Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου*), στους επικήδειους αγώνες για το βασιλιά Αμφιδάμαντα, νίκησε ακόμη και τον Όμηρο[1] και κέρδισε το πρώτο βραβείο, ένα χρυσό τρίποδα, που τον αφιέρωσε στις Μούσες του Ελικώνα, εκεί όπου, καθώς λέει ο ίδιος, φτωχός νέος έβοσκε τα πρόβατά του και οι Ελικωνιάδες θεότητες του φανερώθηκαν και του έμαθαν την ποίηση. Στα βιογραφικά στοιχεία του ποιητή αναφέρεται και η μακροχρόνια διαφωνία του με τον αδελφό του, Πέρση, που κατέληξε σε φημισμένη δίκη. Πέθανε στη γενέτειρά του· ο τάφος του όμως σύμφωνα με αρχαία μαρτυρία, υπήρχε στην Αγορά του βοιωτικού Ορχομενού.

II. Εργογραφία (ακολουθεί τα γλωσσικά και μετρικά πρότυπα του ηρωικού έπους)

1. ***Θεογονία*** (1.022 εξάμετροι στίχοι). Αναφέρεται στη γενεαλογία των θεών και τη δημιουργία του κόσμου. Το ποίημα παρουσιάζει το μύθο της διαδοχής (*Οὐρανός - Κρόνος - Ζεύς*), τη γένεση των κοσμικών στοιχείων [*Χάος, Τάρταρος, Ἔρως, Ἔρεβος* (= σκοτάδι), *Γαῖα, Νύξ, Αἰθήρ, Πόντος*], τη γέννηση των Τιτάνων και την Τιτανομαχία. Κυριαρχεί η τριαδική αρχή: το *Χάος*, η *Γῆ* και ο *Ἔρως*, που απαρτίζουν το κοσμολογικό τρίγωνο, σε αντίθεση προς το θεογονικό (Ουρανός-Κρόνος-Δίας), ενώ η μεγάλη μορφή του *Διὸς* αποτελεί το βασικό άξονα. Δίπλα στην ισόρροπη εξουσία του Δία παραστέκεται η Δίκη (= δικαιοσύνη), κόρη του Δία και της Θέμιδας, αδελφή της Ειρήνης και της Ευνομίας. Ο Δίας εγκαινιάζει την τάξη έναντι της αταξίας που εκπροσωπούσαν οι σκοτεινές δυνάμεις του παρελθόντος, οι οποίες τελικά συντρίβονται από αυτόν.

---

1. Ίσως η παράδοση αυτή να δικαιολογεί την προτίμηση της νεότερης κοινωνίας στον υμνητή της ειρήνης και όχι του πολέμου.

2. ***Ἔργα καὶ Ἡμέραι*** (828 εξάμετροι στίχοι). Είναι το γνωστότερο διδακτικό επικό ποίημα και αφορμάται από τη φιλονικία του ποιητή με τον αδελφό του εξαιτίας δικαστικής διαμάχης για την πατρική κληρονομιά. Βασικά θέματα των *Ἔργων* είναι η *ἔρις* (= διχόνοια) με τις δύο όψεις της, καλή και κακή, το δίκαιο και η εργασία, θεματική η οποία υπαγορεύει και τον τίτλο του έπους. Το ποίημα αρχίζει με την επίκληση των Πιερίδων Μουσών (για να τον εμπνεύσουν) και τον ύμνο στον ύψιστο θεό, το Δία· στη συνέχεια, στο πρώτο μέρος, το θεωρητικό (στ. 11-382), ο ποιητής απευθυνόμενος στον αδελφό του, Πέρση, με μυθικές διηγήσεις (μύθοι του Προμηθέα, της Πανδώρας[1], των πέντε γενών) προσπαθεί να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με τη δομή της κοινωνίας των ανθρώπων, τις ηθικές υποχρεώσεις, την προέλευση του κακού στον κόσμο. Υπογραμμίζονται ιδιαίτερα οι αρετές που είναι χρήσιμες στον αγώνα της ζωής (οικονομία, προνοητικότητα, μέτρο και τάξη, κοινωνικότητα).

Στο δεύτερο μέρος του έπους, το πρακτικό (στ. 383-828) δίνονται θρησκευτικές και ηθικές συμβουλές για τις ανθρώπινες σχέσεις μεταξύ συγγενών, φίλων και γειτόνων, καθώς και συμβουλές για τη γεωργία, τη ναυτιλία και το εμπόριο, τις αίσιες και θεάρεστες ημέρες του μηνός.

3. ***Ἀσπίς*** (480 εξάμετροι στίχοι). Περιγράφει τον αγώνα του Ηρακλή εναντίον του Κύκνου, γιου του Άρη, ληστή που εμπόδιζε τη μετάβαση των πιστών του Απόλλωνα στους Δελφούς. Ο Ησίοδος στην περιγραφή της ασπίδας του Ηρακλή μιμήθηκε τον Όμηρο (Σ Ιλιάδας, ασπίδα του Αχιλλέα). Η διαφορά, όμως, στις δύο περιγραφές είναι φανερή· στην ασπίδα του ομηρικού ήρωα οι εικόνες προβάλλουν την πολυμορφία της ζωής, ενώ στην ασπίδα του Ηρακλή αποκαλύπτουν τη φρίκη του πολέμου και τους δαίμονες της καταστροφής, προβάλλοντας έτσι, αντιθετικά, την ειρηνική πλευρά της ζωής.

4. ***Γυναικῶν Κατάλογος ἢ Ἠοῖαι*** [από τον τρόπο με το οποίο άρχιζαν τα γενεαλογικά κεφάλαια του ποιήματος (*ἢ οἵη* = ή όπως εκείνη η γυναίκα που...), ως τρόπος μετάβασης σε άλλη ηρωίδα]. Το έργο αποτελούσε συνέχεια της *Θεογονίας* και σύγκριση ηρωίδων ανά δύο. Περιείχε κατάλογο γυναικών οι οποίες από θεούς γέννησαν ήρωες. Στον Ησίοδο αποδίδονται και μερικά άλλα ποιήματα, όπως *Μεγάλαι Ἠοῖαι*, *Μελαμπόδεια*, *Εἰς Ἅδου Κατάβασις (Θησέως και Πειρίθου)*, *Χείρωνος Ὑποθῆκαι*, *Γῆς περίοδος*, *Ἀστρονομία* κ.ά. Έχουν σωθεί μόνο αποσπάσματα.

ΙΙΙ. Χαρακτήρας του ησιόδειου έργου

Ο Ησίοδος είναι η πρώτη ποιητική φωνή της ηπειρωτικής Ελλάδας· το έργο του μας διευκολύνει να γνωρίσουμε καλά τις ιδέες της εποχής του και τις αντιλήψεις σχετικά με τη φύση, τη γεωργική και αγροτική ζωή, την οικονομική κατάσταση, την κοινωνική διαστρωμάτωση.

Γεωγραφικά και κοινωνικά ο Ησίοδος είναι ριζωμένος σε μια εποχή τελείως διαφορετική από τον ομηρικό κόσμο. Τα κοινωνικά θέματα απασχολούν κατά κύριο λόγο τη

1. Η πρώτη γυναίκα που έπλασε από πηλό ο Ήφαιστος (πρβλ. τη βιβλική Εύα), στην οποία οι θεοί χάρισαν πολλά δώρα (απ' όπου και το όνομά της, Παν-δώρα). Είναι γνωστός ο μύθος με το πιθάρι (γνωστό ως κουτί) που το άνοιξε και ξεχύθηκαν όλα τα κακά· μόνο η Ελπίδα έμεινε, μοναδικό αγαθό στους ανθρώπους.

σκέψη του. Ο ποιητής, αρνούμενος τη βία, προβάλλει τη δικαιοσύνη, που είναι ανώτερος τρόπος για τις σχέσεις με τους άλλους. Εξαίρεται η ιδέα της *Δίκης* (δικαιοσύνης), εκπροσωπούμενης από το Δία, η οποία, κατανικώντας την *Ὕβριν* (καταπάτηση δικαίου από τους δωροφάγους βασιλείς), τελικά υπερτερεί. Ο μύθος «Το γεράκι και το αηδόνι» (*Ἔργα* 202-212) εικονογραφεί τη σύγκρουση ανάμεσα στη δύναμη και τη δικαιοσύνη.

Επιχειρεί να δώσει μια πρώτη γενεαλογία του πολιτισμού, διακρίνοντας πέντε γένη ανθρώπων (χρυσό, αργυρό, χάλκινο, ηρωικό, σιδερένιο), που έζησαν διαδοχικά πάνω στη γη και πορεύτηκαν από την ευτυχισμένη ζωή ως τη μεγάλη παρακμή· απαισιόδοξη αντίληψη που εικονογραφείται με την έκπτωση του ανθρώπου από την παραδείσια θέση στον επίμοχθο βίο.

Η αρετή απασχολεί πολύ τον Ησίοδο («Μακρύς κι ανηφορικός ο δρόμος που οδηγεί σ' αυτήν», *Ἔργα*, 290). Ξεχωριστή θέση στο έργο του κατέχει η εργασία που φέρνει πλούτο, αρετή και τιμή. Η άποψη αυτή προκάλεσε έκπληξη στην εποχή του, γιατί τότε δεν αναγνώριζαν την εργασία ως ηθική αξία.

Η πρωτοτυπία του Ησιόδου αναγνωρίστηκε πολύ στην αρχαιότητα: η ποίησή του διακρίνεται για την ατομικότητα, τη δύναμη της φαντασίας, τη θεματική ποικιλία· θεωρήθηκε πρόδρομος του αρχαϊκού λυρισμού και προάγγελος του θετικού και επιστημονικού πνεύματος· αποτελεί την αφετηρία για το μεταγενέστερο φιλοσοφικό στοχασμό, ο οποίος οδήγησε στον εξορθολογισμό της ελληνικής κοσμογονίας και κοσμολογίας.

IV. Επίδραση

Οι θρησκευτικές και κυρίως οι ηθικές αντιλήψεις του Ησιόδου για κοινωνική δικαιοσύνη επηρέασαν βαθιά τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, κυρίως τον Ηράκλειτο, τον Παρμενίδη και τον Εμπεδοκλή, καθώς και τους λυρικούς ποιητές της αρχαϊκής εποχής, οι οποίοι επηρεασμένοι από τις νέες πολιτικοκοινωνικές συνθήκες θα προβάλουν το άτομο και τις αξίες του· η εξατομίκευση της ησιόδειας ποίησης ασκεί επίδραση κατεξοχήν στον Αρχίλοχο. Ιδιαίτερα εκτιμήθηκε στους ελληνιστικούς χρόνους (Καλλίμαχος, Απολλώνιος ο Ρόδιος). Τα έργα του άσκησαν μεγάλη επίδραση στη βουκολική ποίηση (Θεόκριτος) και στη ρωμαϊκή λογοτεχνία (*Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου, *Γεωργικὰ* και *Ἐκλογαὶ* του Βιργιλίου). Ο Ασκραίος ποιητής έγινε πανελλήνιος και πανανθρώπινος. Η επίδρασή του συνεχίζεται ως τις μέρες μας (βλ. Κωστής Παλαμάς, «Ασκραίος»).

Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος.
Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 311.

Η δουλειά ντροπή δεν έχει, ντροπή έχει η τεμπελιά.

Ο στίχος ήταν από τα πιο γνωστά γνωμικά στην Αρχαιότητα. Ο Ησίοδος προσπερνάει με αδιαφορία τις αρετές της αριστοκρατικής τάξης και προβάλλει ως αρετή την εργασία, που ως τότε είχε αξία μόνο για τους δούλους.

2. ΛΥΡΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Απαρχές

Στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. το ενδιαφέρον για την επική ποίηση εξασθενεί και κάνει την εμφάνισή της η λυρική ποίηση, που καλλιεργείται μεταξύ των ετών 650-450 π.Χ.

Λυρική[1] ποίηση είναι η ποίηση που τραγουδιόταν, είτε από ένα άτομο είτε από ομάδα τραγουδιστών, με συνοδεία λύρας αρχικά και στη συνέχεια με άλλα μουσικά όργανα, όπως ο αυλός, η κιθάρα, η φόρμιγγα, η βάρβιτος κ.ά. Γεννήθηκε από την ανάγκη του ανθρώπου να εκφράσει ελεύθερα τα συναισθήματα και τις ιδέες του.

Διαφορές έπους – λυρικής ποίησης

Η ποίηση του Ομήρου εκφράζει μια συγκεκριμένη κοινωνία, την πολεμική αριστοκρατία, ενώ με τη λυρική ποίηση το άτομο χειραφετείται και αποδεσμεύεται από μια «δεδομένη» τάξη, αναζητώντας την προσωπική του φυσιογνωμία. Έτσι, από τον Όμηρο, ο οποίος είναι ανώνυμος στο έργο του, περνάμε στον επώνυμο ποιητή της λυρικής ποίησης, που αναδύεται ως πρόσωπο και διαλέγεται ακόμη και με τον εαυτό του. Η λυρική ποίηση εμφανίζεται ως αντίλογος τόσο στον ηρωικό μύθο όσο και στη στερεότυπη μορφή του, την εξάμετρη αφήγηση.

Έπος	*Λυρική ποίηση*
* μεγάλη έκταση * ίδια μορφή (γλώσσα και στιχουργία) και περιεχόμενο (αφήγηση άθλων) * αντικειμενική, περιγραφική ποίηση * αναφέρεται στο παρελθόν (εκεί – τότε – μακριά) * ηρωικό ιδεώδες	* μικρή έκταση * ποικιλία στη μορφή (γλώσσα – μέτρο) και στο περιεχόμενο (πλούσια θεματική) * υποκειμενική (προσωπική) ποίηση * αναφέρεται στο παρόν (εδώ – τώρα – πλησίον) * διαφωνία, πολλές φορές, με τα ιδεώδη του έπους

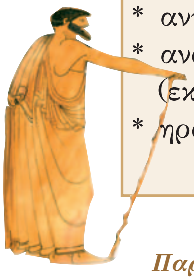

Παράγοντες ανάπτυξης

Στην ανάπτυξη της λυρικής ποίησης ουσιαστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι νέες συνθήκες που αρχίζουν να επικρατούν με τη δημιουργία της «**πόλεως**», η οποία αρχίζει να οργανώνεται συλλογικά με τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Ουσιαστικό, επίσης, ρόλο διαδραμάτισαν οι κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες που αμφισβήτησαν το θεσμό της βασιλείας και αρνήθηκαν τον παλαιό ομηρικό κόσμο. Οι πολιτειακές μεταβολές ανέτρεψαν τη βασιλεία και εγκαθίδρυσαν αριστοκρατικά και «τυραννικά» καθεστώτα και στη συνέχεια πολιτεύματα δημοκρατικά.

Παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάπτυξή της ήταν ακόμη: ο αποικισμός, η οικονομική ανάπτυξη, οι κοινωνικοπολιτικές ανακατατάξεις και αλλαγές, καθώς και οι πνευματικές εξελίξεις (αφύπνιση του ατόμου και ανάγκη για προσωπική έκφραση και ελευθερία).

Το άτομο αφοσιώνεται στην προσπάθεια βελτίωσης της ζωής και επιδιώκει να εκ-

1. Όρος της αλεξανδρινής εποχής, γιατί η λύρα ήταν το πιο αντιπροσωπευτικό όργανο.

φράσει τις προσωπικές ή ομαδικές συγκινήσεις, οι ευκαιρίες εκδήλωσης των οποίων είναι πολλές. Τα πατριωτικά συναισθήματα ενισχύονται με τις πανελλήνιες γιορτές, τους μεγάλους αγώνες και τα πανηγύρια. Η κοινή ζωή συνεχώς επεκτείνεται και οδηγεί στις παντός είδους συγκεντρώσεις και στα συμπόσια. Μέσο έκφρασης όλων αυτών θα αποτελέσει η λυρική ποίηση, αφού τα ποιήματα τώρα δε γράφονται μόνο για να τα διαβάζουν ή για να τα ακούν, αλλά και για να τα τραγουδούν· ορισμένα μάλιστα από αυτά τα χορεύουν.

Πηγές

Μαρτυρίες και πρώιμες λυρικές αναφορές παρέχουν: η δημώδης ποίηση (όπως η *Εἰρεσιώνη*[1] στη Σάμο και το *Ροδιακό χελιδόνισμα*, χαριτωμένα παιδικά τραγούδια), τα ομηρικά έπη (τραγούδι γάμου, χορευτικό τραγούδι, τραγούδι που συνοδεύει τη δουλειά, μοιρολόγια) και τα σχετικά με τη λατρεία (παιάνες, *Νόμοι*, τραγούδια με κιθάρα για τον Απόλλωνα)· ακόμη, η μουσική παράδοση της Ανατολής (Αιγύπτου, Βαβυλώνας), που πέρασε στις μικρασιατικές αποικίες και στα νησιά του Αιγαίου.

Περιεχόμενο

Το περιεχόμενο των ποιημάτων της αρχαίας λυρικής ποίησης αναφέρεται σε όλους σχεδόν τους τομείς της αρχαίας κοινωνίας:

- Θρησκευτική ζωή: ύμνοι, παιάνες, διθύραμβοι.
- Εθνική ζωή: ελεγείες (με περιεχόμενο πολεμικό), εμβατήρια, επινίκια, εγκώμια.
- Πολιτική ζωή: ελεγείες, ίαμβοι, παρωδίες.
- Ιδιωτική ζωή: σκόλια (= συμποτικά αυτοσχέδια άσματα), ερωτικά, υμέναιοι (= τραγούδια γάμου, επιθαλάμια), θρήνοι, επικήδειοι, επιγράμματα.

Μουσική

Οι πληροφορίες μας για την αρχαία ελληνική μουσική είναι ελάχιστες. Σε ασφαλείς διαπιστώσεις μπορούμε να οδηγηθούμε μόνο για τη λογοτεχνική μορφή των λυρικών ποιημάτων. Πάντως, η αρχαία ελληνική λυρική ποίηση είναι ποίηση που άδεται και συνοδεύεται από μουσικά όργανα. Μερικές φορές άδεται όχι από έναν τραγουδιστή (μονωδία – μονωδιακή), αλλά από χορό (χορωδιακή), που άλλοτε είναι ακίνητος και άλλοτε κινείται με ρυθμικούς βηματισμούς.

Αναθηματικό ανάγλυφο από την Ακρόπολη της Αθήνας, με παράσταση των Χαρίτων που χορεύουν

Χαρακτηριστικά

Η λυρική ποίηση είναι δυναμική και πολυδιάστατη παρά την αποσπασματικότητά της. Έχουν διασωθεί μερικά αποσπάσματα (fragmenta) από ολιγόστιχα ποιήματα, ή λίγοι μόνο στίχοι. Διακρίνεται για την ποικιλία των διαλέκτων,

1. Κλαδί ελιάς ή δάφνης περιτυλιγμένο με μαλλί, έριο (*τὸ εἶρος*).

των μέτρων, του ρυθμού, της έκφρασης, των σκέψεων, των ιδεών και των διαθέσεων, την ποικίλη θεματική, καθώς και από την προσωπική στάση του ποιητή απέναντι στα πολεμικά ή πολιτικά προβλήματα. Η πληθώρα των κέντρων ανάπτυξης αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό (Μικρά Ασία, νησιά, πόλεις κυρίως Ελλάδας, Μεγάλη Ελλάδα).

Σε περίοδο τριών αιώνων οι λυρικοί ποιητές μεταδίδουν το μήνυμά τους, ο καθένας με τον τρόπο του, που επικεντρώνεται στην ηθική σκέψη, η οποία διέπεται από την αντίληψη της θεϊκής τιμωρίας για την υπέρβαση του μέτρου.

Αξία

Η λυρική ποίηση είναι καθαρά προσωπική ποίηση. Υπηρέτησε την πολιτική ελευθερία, που σχετίζεται με την απόρριψη της τυραννίας και της πολιτικής βίας. Η απομάκρυνση από τον επικό μύθο και η προβολή των προσωπικών βιωμάτων και συγκινήσεων συνέβαλαν στην πνευματική ελευθερία.

Η λυρική ποίηση σημαδεύει το πέρασμα από την επική αφήγηση των κατορθωμάτων στην πεζογραφία και το αττικό δράμα. Η προώθηση της προσωπικής σκέψης και των προβληματισμών οδηγούν στο δρόμο του φιλοσοφικού στοχασμού και της επιστημονικής έρευνας. Η επίδρασή της είναι μεγάλη και στην τέχνη, ιδιαίτερα την αγγειογραφία και τη γλυπτική. Η επιβίωσή της συνεχίζεται, διαμέσου των αιώνων, έως τις μέρες μας.

Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται τα λυρικά είδη που διαμορφώθηκαν, ο τόπος στον οποίο καλλιεργήθηκαν κυρίως, καθώς και οι σπουδαιότεροι εκπρόσωποί τους.

ΕΙΔΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ
Ι. Ελεγεία	Ιωνία	Καλλίνος ο Εφέσιος	μέσα 7ου αι. π.Χ.
		Μίμνερμος ο Κολοφώνιος	τελευταίο μισό 7ου αι. π.Χ.
		Φωκυλίδης ο Μιλήσιος	αρχές 6ου αι. π.Χ.
	Μέγαρα	Θέογνις ο Μεγαρεύς	β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.
	Αθήνα	Σόλων	640-560 π.Χ.
	Σπάρτη	Τυρταίος	μέσα 7ου αι. π.Χ.
ΙΙ. Επίγραμμα	Κυκλάδες	Σιμωνίδης ο Κείος	556-468 π.Χ.
ΙΙΙ. Ίαμβος	Κυκλάδες	Αρχίλοχος ο Πάριος	α΄ μισό 7ου αι. π.Χ.
		Σημωνίδης ο Αμοργίνος	μέσα 7ου αι. π.Χ.
	Ιωνία	Ιππώναξ ο Εφέσιος	ακμή 540 π.Χ.
IV. Μέλος	Λέσβος	Τέρπανδρος	ακμή περ. 650 π.Χ.
		Αλκαίος	620-570 π.Χ περ.
		Σαπφώ	630-568 π.Χ. περ.
	Ιωνία	Ανακρέων ο Τήιος	570-485 π.Χ. περ.
V. Χορική ποίηση	Σπάρτη	Αλκμάν	μέσα 7ου αι. π.Χ.
	Κάτω Ιταλία	Ίβυκος	640-555 π.Χ. περ.
	Σικελία	Στησίχορος	636-556 π.Χ. περ.
	Βοιωτία	Πίνδαρος	522-446 π.Χ. περ.
	Κυκλάδες	Βακχυλίδης	510-450 π.Χ. περ.

Τα είδη της λυρικής ποίησης και οι κυριότεροι εκπρόσωποι

α. Ελεγεία

Η ελεγεία (< φρυγική λέξη *ἔλεγος* = θρήνος) ήταν αρχικά λυπητερό τραγούδι, γραμμένο στην ιωνική διάλεκτο, που το τραγουδούσαν με τη συνοδεία αυλού. Με το πέρασμα του χρόνου το περιεχόμενο της ελεγείας έπαψε να είναι μόνο θρηνητικό και εξέφραζε κάθε συναίσθημα του ανθρώπου. Ανάλογα με το περιεχόμενο, διακρίνουμε τα ακόλουθα είδη ελεγείας: πολεμική, ερωτική, πολιτική, ηθική και γνωμική.

Μέτρο της ελεγείας είναι το ελεγειακό δίστιχο, που αποτελείται από έναν εξάμετρο στίχο και έναν πεντάμετρο ελλιπή, δηλαδή εξάμετρο με παύσεις στον τρίτο και έκτο πόδα. Μετρικό κύτταρο είναι ο δάκτυλος· το τελευταίο στοιχείο μπορεί να είναι μακρό ή βραχύ. Το ελεγείο είχε την ακόλουθη μορφή.

-υυ, -υυ, -υυ, -υυ, -υυ, --υ
-υυ, -υυ, -/, -υυ, -υυ, -.

1. Πολεμική *(προβάλλει την ανδρεία, την αυτοθυσία και τη δόξα)*

Καλλῖνος

Ο Καλλίνος από την Έφεσο είναι ο αρχαιότερος από τους ελεγειακούς ποιητές. Οι πληροφορίες μας για τη ζωή του είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε μόνο ότι στην εποχή του οι Κιμμέριοι (λαός που κατοικούσε στην Ταυρική χερσόνησο) έκαναν επιδρομές στη Μικρά Ασία και προκαλούσαν καταστροφές. Γι' αυτό ο Καλλίνος συνέθεσε ελεγεία με την οποία προσπαθεί να εμπνεύσει στους συμπολίτες του θάρρος, για να στραφούν εναντίον των εισβολέων.

Από το έργο του σώθηκαν λίγοι στίχοι, που δε μας βοηθούν να διαμορφώσουμε πλήρη εικόνα για την ποίησή του. Διαπιστώνουμε μόνο ότι τα θέματά της αποτελούν ομηρικά δάνεια, τα οποία όμως προσαρμόζονται στην ελεγεία. Οι συμβουλές για επίδειξη γενναιότητας, ο θάνατος στο πεδίο της μάχης, η αγάπη προς την πατρίδα, η έξαρση των ηρωικών πράξεων για το κοινό καλό (κοινωνικός ηρωισμός), η αποδοκιμασία των δειλών και γενικότερα τα ιδανικά του ομηρικού κόσμου συναντώνται και στους στίχους του Καλλίνου, αλλά με τις απαραίτητες αλλαγές που απαιτεί η πολεμική ελεγεία (συσπείρωση της πόλης εναντίον εχθρικής επιβολής – προβολή συλλογικής συνείδησης).

Τυρταῖος

Η ζωή του Τυρταίου έχει συνδυαστεί με πολλούς θρύλους και δε μας είναι επαρκώς γνωστή. Σύμφωνα με την παράδοση, οι Λακεδαιμόνιοι κατά το Β΄ Μεσσηνιακό πόλεμο (περίπου 640-620 π.Χ.) κατέφυγαν στο μαντείο των Δελφών, για να πληροφορηθούν τον τρόπο με τον οποίο θα σταματούσαν οι αλλεπάλληλες αποτυχίες των επιχειρήσεών τους. Ο χρησμός που πήραν τους συμβούλευε να ζητήσουν στρατηγό από τους Αθηναίους. Οι Αθηναίοι, όμως, επειδή φθονούσαν τη στρατιωτική δύναμη των Σπαρτιατών, έστειλαν τον χειρότερο, κατά τη γνώμη τους, δηλαδή τον ανάπηρο Τυρταίο, που καταγόταν από τις Αφίδνες της Αττικής.

Ο Τυρταίος κατάφερε να εμψυχώσει τους Σπαρτιάτες, να αναπτερώσει το ηθικό τους και να τους οδηγήσει στη νίκη. Μια άλλη εκδοχή θέλει τον Τυρταίο να κατάγεται από τη

λακωνική πόλη Αφίδνες και όλα τα παραπάνω να επινοήθηκαν από τους Αθηναίους. Προς την εκδοχή αυτή συγκλίνουν και οι σύγχρονες απόψεις. Ο χαρακτήρας της ποίησής του, αλλά και το γεγονός ότι οι Σπαρτιάτες δε θα δέχονταν εύκολα προτροπές από έναν ξένο, ενισχύουν οπωσδήποτε την άποψη ότι ο Τυρταίος ήταν Λακεδαιμόνιος.

Στο έργο του ανήκουν οι «Υποθήκες» (= συμβουλές) και η «Ευνομία» (σχετικά με το πολίτευμα της Σπάρτης), που διαμόρφωσαν το σπαρτιατικό ιδεώδες. Στις «Υποθήκες» ο ποιητής κάνει συνεχή έκκληση για πολεμική αρετή και αναφέρεται στην τύχη που επιφυλάσσεται στους γενναίους αλλά και στους δειλούς. Η «Ευνομία», όπως αποδεικνύει και ο τίτλος της, αποτελεί εγκώμιο προς την πειθαρχία, την τάξη και την υπακοή στους νόμους, που τόσο κλονίστηκαν εξαιτίας του πολέμου. Εκτός από πολεμικές ελεγείες («θούρια») έγραφε και «*μέλη πολεμιστήρια*», πολεμικά άσματα (*εμβατήρια*), στη δωρική διάλεκτο και όχι στην ιωνική, όπως οι ελεγείες. Τα εμβατήριά του τα τραγουδούσαν οι Λακεδαιμόνιοι υπό τους ήχους αυλού, καθώς βάδιζαν εναντίον των εχθρών.

Λίγοι στίχοι του Τυρταίου διασώθηκαν, στους οποίους είναι έκδηλη η ομηρική επίδραση. Το περιεχόμενό τους περιορίζεται κυρίως σε προτροπή για επίδειξη ανδρείας. Πασίγνωστο είναι το δίστιχο:

Τι τιμή στο παλικάρι, όταν πρώτο στη φωτιά
σκοτωθεί για την πατρίδα με τη σπάθα στη δεξιά.
(μτφρ. Σπ. Τρικούπης)

2. Ερωτική (*βασικά μοτίβα: ο έρωτας και ο θάνατος*)

Μίμνερμος

Ο Μίμνερμος από την Κολοφώνα της Μ. Ασίας είναι ο δημιουργός της ερωτικής ελεγείας. Στην ποίησή του κυριαρχούν η φυσιολατρία, η ήρεμη μελαγχολία, η ευαισθησία και το ερωτικό στοιχείο. Ο έρωτας και ο θάνατος στο έργο του έχουν ιδιαίτερη σημασία. Ο έρωτας ταυτίζεται με τη νεότητα, ενώ ο θάνατος με τα γηρατειά. Το «*ἀργαλέον γῆρας*» (= οδυνηρό γήρας) σηματοδοτεί το τέλος της ερωτικής ζωής και επομένως, κατά το Μίμνερμο, είναι θάνατος πριν από το θάνατο.

Στις ελεγείες του απεικονίζει κυρίως προσωπικά του συναισθήματα, εγκωμιάζει τον έρωτα και τις χαρές της νεότητας, ενώ κυριεύεται από μελαγχολική διάθεση όταν αναλογίζεται το επερχόμενο γήρας. Συνεχώς επαναλαμβάνει ότι είναι προτιμότερο να πεθάνει κάποιος παρά να γεράσει («*τεθνάναι βέλτιον ἢ βίοτος*»). Ο άνθρωπος δίνει περιεχόμενο στη ζωή του με τα έργα της νιότης και τη χαρούμενη έκφρασή της.

Ο ίδιος εξέφρασε στα ποιήματά του τον έρωτά του προς την αυλητρίδα Ναννώ, το όνομα της οποίας έχει ως τίτλο το ένα από τα δύο βιβλία όπου συγκεντρώθηκε αργότερα το συνολικό έργο του. Ο ποιητής αποτελούσε αντικείμενο θαυμασμού στην αρχαιότητα.

3. Πολιτική και Ηθική *(προβολή της ατομικής ευθύνης που ρυθμίζει τις ανθρώπινες πράξεις – ιδέα θείας τιμωρίας)*

Σόλων

Ο Σόλων καταγόταν από το βασιλικό οίκο των Κοδριδών. Διακρίθηκε στον αγώνα των Αθηναίων εναντίον των Μεγαρέων για να ξαναπάρουν τη Σαλαμίνα. Το ποίημά του «Σαλαμίς», που περιλάμβανε εκατό στίχους (σώζονται μόνο οκτώ), αναπτέρωσε το ηθικό των συμπολιτών του και συντέλεσε στην ανακατάληψη της νήσου.

Ασχολήθηκε με την πολιτική και η συμβολή του ως νομοθέτη (πρβλ. *σεισάχθεια*) στην οργάνωση της αθηναϊκής πολιτείας υπήρξε μεγάλη. Η πολιτική του δράση οπωσδήποτε πρέπει να ληφθεί υπόψη στην προσπάθεια κατανόησης του συγγραφικού του έργου, το οποίο, εκτός από τους νόμους, περιλαμβάνει ελεγείες, ιάμβους και επωδούς. Από το έργο του σώθηκαν 200 περίπου στίχοι.

Στους στίχους αυτούς διατυπώνει τις απόψεις του για τα δικαιώματα αλλά και τις υποχρεώσεις του ανθρώπου ως μέλους του κοινωνικού συνόλου. Η τάξη, η ευνομία και η ευδαιμονία αποτελούν βασικά στοιχεία αρμονικής συνύπαρξης. Όποιος διαταράξει την αρμονία αυτή, με διάπραξη αδικιών (*ὕβρις*), θα υποστεί τη θεϊκή τιμωρία. Η ιδέα της θείας τιμωρίας, που έχει ήδη τις ρίζες της στον Ησίοδο, κυριαρχεί στην αντίληψη του ποιητή ως αναπόφευκτη μοίρα, μετατοπίζοντας όμως την ευθύνη από τους θεούς στους ανθρώπους. Η ηθική αυτή φιλοσοφία θα γονιμοποιήσει τον επόμενο αιώνα την αττική τραγωδία.

Οι Έλληνες συμπεριέλαβαν το Σόλωνα στους Επτά Σοφούς, γιατί στο πρόσωπό του αναγνώρισαν τον άνθρωπο που συνδύαζε το «*καλῶς πράττειν*» με το «*καλῶς λέγειν*», την πολιτική δράση με τα ειρηνικά έργα της ποίησης. Η θρυλούμενη συνάντησή του, εξάλλου, με το βασιλιά Κροίσο (Ηρόδ. Ι, 29-33) τον καθιστά μυθική φυσιογνωμία.

4. Γνωμική *(γνώμες και ηθικές συμβουλές)*

Θέογνις

Καταγόταν από τα Νισαία Μέγαρα της Αττικής (υπήρχαν και τα Υβλαία Μέγαρα στη Σικελία). Το έργο του δημιουργεί πολλά προβλήματα στους μελετητές, αφού αμφισβητείται αν όλοι οι σωζόμενοι ελεγειακοί στίχοι (1.400) είναι δικοί του.

Στο μεγαλύτερο μέρος τους οι στίχοι αυτοί αποτελούνται από «υποθήκες» και σχετίζονται κυρίως με την πολιτική. Ο Θέογνις, αριστοκρατικής καταγωγής ο ίδιος, με συντηρητικό πνεύμα, στρέφεται εναντίον της δημοκρατίας και της τυραννίας, όταν διαπιστώνει ότι η αριστοκρατία έχασε πλέον τη δύναμή της. Εκφράζει την ανησυχία του για πιθανή εγκαθίδρυση της τυραννίδας και ο φόβος του αυτός μπορεί να αποτελέσει στοιχείο το οποίο μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις πολιτικές διεργασίες και ανακατατάξεις που σημειώνονται στην εποχή του. Οι συμβουλές του στο φίλο του Κύρνο αναφέρονται στην ευσέβεια προς τους θεούς, το σεβασμό προς τους γονείς, τη μετριοφροσύνη, την αποφυγή της αλαζονείας και της βίας. Κατά το Θέογνη, το χρήμα προσδίδει στον κάτοχό του μεγάλη δύναμη και οδηγεί στη διαφθορά. Η φτώχια, από την άλλη, επιφέρει στον άνθρωπο σωματικές οδύνες, του συντρίβει την υπερηφάνεια και τον καθιστά δούλο.

Γενικά, το έργο του έχει διδακτικό και γνωμικό χαρακτήρα. Η αφθονία των αποφθεγμάτων και των ηθικών αξιωμάτων που περιέχονται σε αυτό μπορεί να παραλληλιστεί με τις συμβουλές του Ησίοδου προς τον αδελφό του, Πέρση, στο *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*.

Φωκυλίδης

Ο Φωκυλίδης από τη Μίλητο έγραψε ελεγειακούς στίχους. Διασώθηκαν 16 αποσπάσματα, τα οποία είναι γραμμένα σε δακτυλικό εξάμετρο, εκτός από ένα που είναι γραμμένο σε ελεγειακό δίστιχο. Όλα σχεδόν αρχίζουν, όπως οι χρησμοί, με τη φράση «*καὶ τόδε Φωκυλίδεω*» (= και αυτό είναι του Φωκυλίδη).

Στους στίχους του διατυπώνονται κυρίως αποφθέγματα και γνωμικά με διδακτικό χαρακτήρα, ως καταστάλαγμα πείρας. Αυτό δικαιολογεί τη συντομία των ποιημάτων του, αφού το απόφθεγμα απαιτεί επιγραμματική διατύπωση. Η ποίηση του Φωκυλίδη αγαπήθηκε πολύ από τους μεταγενέστερους. Διάφορα ποιήματα γράφτηκαν κατά καιρούς και αποδόθηκαν στο Φωκυλίδη, όπως μια συλλογή γνωμικών (230 εξάμετροι στίχοι), τα Φωκυλίδεια (1ος/2ος αι. μ.Χ.).

β. Επίγραμμα

Το επίγραμμα είναι λογοτεχνικό είδος που γεννήθηκε από την ανάγκη να κρατηθεί ζωντανή η μνήμη του νεκρού με την έμμετρη επιγραφή που χαρασσόταν στους τάφους και τα αναθήματα (= αφιερώματα στους θεούς). Τα επιγράμματα, αποτελούμενα συνήθως από έναν ή δύο στίχους σε ελεγειακό μέτρο και ιωνική διάλεκτο, είχαν ως σκοπό να απαθανατίσουν το κλέος των μεγάλων ανδρών και των νεκρών των πολέμων. Μεγάλη αρετή στη συγγραφή επιγραμμάτων θεωρούνταν η συντομία και η εκφραστική δύναμη του περιεχομένου.

Έτσι, διαμορφώθηκαν επιγράμματα: επιτύμβια, αναθηματικά, σκωπτικά.

Πατρίδα του επιγράμματος είναι η Ιωνία (7ος αι. π.Χ.). Από εκεί μεταφυτεύτηκε στην Αττική, όπου άνθησε επί αιώνες. Καλλιεργήθηκε, επίσης, στην ελληνιστική εποχή (τον 4ο αι. μ.Χ.) ως αυτόνομο λογοτεχνικό είδος, αλλά και στη βυζαντινή περίοδο.

Μεγάλος επιγραμματοποιός υπήρξε ο Σιμωνίδης ο Κείος. Περίφημα επιγράμματά του είναι εκείνα που αναφέρονται σε όσους έπεσαν στις μεγάλες μάχες των Ελλήνων.

Πασίγνωστα ήταν τα επιγράμματα:

για όσους έπεσαν στις Θερμοπύλες

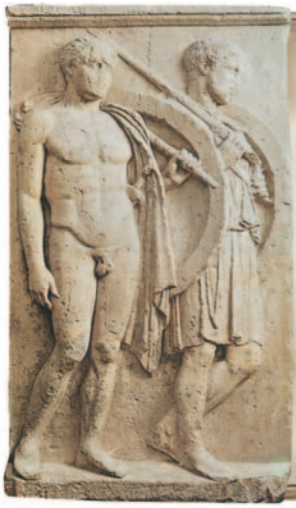

Ὦ ξεῖν', ἀγγέλλειν Λακεδαιμονίοις, ὅτι τῇδε
κείμεθα τοῖς κείνων ῥήμασι πειθόμενοι.

(Διαβάτη, μήνυμα να πας στους Λακεδαιμόνιους:
σ' αυτήν εδώ τη γη πέσαμε και κειτόμαστε στο νόμο τους πιστοί.)

(Μτφρ. Ηλίας Σπυρόπουλος)

και για τους Μαραθωνομάχους

Ἑλλήνων προμαχοῦντες Ἀθηναῖοι Μαραθῶνι
χρυσοφόρων Μήδων ἐστόρεσαν δύναμιν.

(Υπέρ των Ελλήνων οι Αθηναίοι μαχόμενοι στο Μαραθώνα
συνέτριψαν τη δύναμη των χρυσοφόρων Μήδων.)

(Μτφρ. Θ.Κ. Στεφανόπουλος)

Επιτύμβια στήλη, 5ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά

Σιμωνίδης, «Για τους πεσόντες στις Θερμοπύλες»

Γι' αυτούς που έπεσαν στις Θερμοπύλες
ένδοξη η τύχη, τιμημένη η μοίρα
κι ο τάφος τους προσκυνητάρι
μην κλαίτε, μνημονέψτε τους, μην τους θρηνείτε, υμνήστε τους,
γιατί ό,τι κλείνει τέτοιος τάφος μήτε η μούχλα μήτε ο χρόνος
ο πανδαμάτορας μπορεί να το αμαυρώσει.
Ναός γενναίων και γύρεψε τη δόξα της Ελλάδας
για κατοικία· το μαρτυρεί κι ο βασιλιάς της Σπάρτης,
ο Λεωνίδας που άφησε με την παλικαριά του
καύχημα μέγα και τη δόξα του ακατάσχετη.

(Μτφρ. Γ. Δάλλας)

Οι στίχοι του εγκωμίου για τους νεκρούς της μάχης των Θερμοπυλών (480 π.Χ.) διασώθηκαν από το Διόδωρο το Σικελιώτη, ιστοριογράφο του 1ου αι. π.Χ., στο σύγγραμμά του *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*.

Η μνήμη, η δόξα, ο έπαινος, η αρετή αποτελούν κυρίαρχες έννοιες στο σεμνό αυτό εγκώμιο. Στο τέλος του ποιήματος οι νεκροί μεταβάλλονται σε σύμβολα και ταυτίζονται με την «*εὐδοξίαν*» της Ελλάδας, που τώρα κατοικεί στον ιερό τύμβο. Ο θρήνος μετατρέπεται, με προφητική επιβεβαίωση, σε έπαινο.

Ανάλογο εγκωμιαστικό τόνο χρησιμοποιεί και ο Ανδρέας Κάλβος στην Ωδή του «Εις τον Ιερόν Λόχον» (1823).

Ας μη βρέξη ποτέ
το σύννεφον, και ο άνεμος
σκληρός ας μην σκορπίση
το χώμα το μακάριον
'που σας σκεπάζει....

Επιτύμβια στήλη.
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

γ. Ίαμβος

Για την προέλευση της λέξης **ίαμβος** δεν υπάρχει καμία τεκμηριωμένη άποψη (η λέξη είναι προελληνική). Οι ρίζες της ανάγονται στις πανάρχαιες τελετές των Ελευσινίων[1] με τα άσεμνα αστεία (ιάμβους), καθώς και στην κοινωνική κριτική. Χρησιμοποιήθηκε, πάντως, για να προσδιορίσει ποιήματα των οποίων το περιεχόμενο ήταν περιπαικτικό και είχαν σκοπό να διορθώσουν τα ελαττώματα ατόμων ή του κοινωνικού συνόλου.

Ο ίαμβος, από τον οποίο έλαβε την ονομασία της η ιαμβική ποίηση, αναπτύχθηκε κατά την ίδια περίπου εποχή με την ελεγεία. Η ελεγεία και ο ίαμβος, αν και η προέλευσή τους ήταν διαφορετική, είχαν αρκετά κοινά στοιχεία. Βασικό κοινό τους στοιχείο ήταν η δευτερεύουσα θέση που έδιναν στη μουσική και η παντελής τελικά απαλλαγή τους από αυτήν. Συχνά, ο ίδιος ποιητής χρησιμοποιεί και τα δύο είδη με την ίδια επιτυχία.

1. *Ἰάμβη:* υπηρέτρια του βασιλιά της Ελευσίνας Κελεού, η οποία με τα αστεία της έκανε την περίλυπη Δήμητρα, που απελπισμένη αναζητούσε την Περσεφόνη, να γελάσει.

Οι ίαμβοι, όπως και οι ελεγείες, είναι γραμμένοι στην ιωνική διάλεκτο. Μετρική μονάδα είναι η ιαμβική διποδία (∪– ∪–)· τρεις διποδίες συγκροτούσαν το ιαμβικό τρίμετρο, που ήταν πιο κοντά στο φυσικό ρυθμό του προφορικού λόγου (πρβλ. διαλογικά μέρη του δράματος). Οι πρώτοι ίαμβοι απαντούν (εγκατεσπαρμένοι ανάμεσα σε εξαμέτρους) στο «Μαργίτη», σκωπτικό ποίημα αποδιδόμενο στον Όμηρο. Η ιαμβική ποίηση πραγματεύεται θέματα κυρίως κοινωνικά και πολιτικά.

Ἀρχίλοχος

Καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Πάρου. Ο πατέρας του Τελεσικλής ήταν επικεφαλής αποικιστικής εκστρατείας στη Θάσο. Από στίχους του ποιητή πληροφορούμαστε ότι ο ίδιος πήρε μέρος σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και ότι σε κάποια μάχη πέταξε την ασπίδα του. Όταν επέστρεψε στην Πάρο, μνηστεύθηκε τη Νεοβούλη, κόρη του Λυκάμβη, ο οποίος όμως τον απέπεμψε. Εξαιτίας αυτού ο Αρχίλοχος τον εκδικήθηκε γράφοντας πολύ ειρωνικούς και δηκτικούς στίχους, που οδήγησαν το Λυκάμβη και τις θυγατέρες του στην αυτοκτονία.

Ο Αρχίλοχος θεωρείται ο δημιουργός του ιάμβου. Είναι ο ποιητής που απαγκίστρωσε την ποίηση από τη μυθική παράδοση και την έστρεψε στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου. Στους στίχους του αποτυπώνονται συμβάντα της προσωπικής του ζωής με αφοπλιστική ειλικρίνεια. Χωρίς αναστολές ομολογεί ότι υπήρξε «*ρίψασπις*» (= δειλός), γιατί γι' αυτόν προέχει η διάσωση της ζωής. Συνειδητοποιεί την αστάθεια, την αβεβαιότητα και τη συνεχή μεταβολή του κόσμου. Πιστεύει ότι ο φόβος και η ελπίδα, η ευτυχία και η δυστυχία έρχονται και παρέρχονται, για να επιβεβαιώσουν τη συνεχή μεταβολή στην οποία υπόκεινται τα ανθρώπινα πράγματα. Δίνει μια νέα αντίληψη για τη φιλία, πέρα από το παραδοσιακό ηρωικό σχήμα· με αγανάκτηση εκφράζεται για την προδομένη φιλία «*που φίλος, κάποτε, τους όρκους κλότσησε κι εδιάβη, ο αδικητής μου!*».

Με την ποίησή του ο Αρχίλοχος εκφράζει τις σημαντικές αλλαγές που συντελούνται στην εποχή του σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής (πολιτικές ανακατατάξεις, ίδρυση αποικιών, ανάπτυξη εμπορίου). Από την ποίηση του Αρχίλοχου σώθηκαν 200 περίπου στίχοι (ίαμβοι, ελεγείες, ύμνοι), που αυξήθηκαν τα τελευταία χρόνια από παπυρικά ευρήματα.

Με την ασπίδα απ' τους Σαΐους κάποιος θ' αγάλλεται·
στα θάμνα, αρματωσιά λαμπρή, την πέταξα άθελά μου.
Φτάνει που σώθηκα. Για την ασπίδα εκείνη νοιάζομαι;
Ώρα καλή της! Θ' αποχτήσω άλλη λαμπρότερη.

(Μτφρ. Γ. Δάλλας)

Ο ηρωικός κώδικας της Σπάρτης, «*ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*», είναι για τον ποιητή ψευδαίσθηση και ουτοπία, που την αποκαλύπτει με παρρησία αλλά και σατιρική διάθεση.

Σημωνίδης ο Αμοργίνος

Ο Σημωνίδης, λίγο νεότερος του Αρχίλοχου, γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά, επειδή υπήρξε αρχηγός σε αποικιστική αποστολή στην Αμοργό, είναι γνωστός ως Αμοργίνος.

Από τα ποιήματά του σώθηκαν περίπου 200 στίχοι. Σπουδαιότερο είναι ο «Ἴαμβος κατὰ Γυναικῶν» (118 στίχοι), στο οποίο παραβάλλει τους διάφορους χαρακτήρες των γυναικών με ζώα (άλογο, αλεπού, πίθηκο κτλ.) ή με άλλα στοιχεία (γη, θάλασσα). Η μόνη γυναίκα που διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για οικογενειακή ευτυχία είναι εκείνη που κατάγεται από τη μέλισσα. Τα υπόλοιπα αποσπάσματα έχουν ως περιεχόμενο προσωπικές εμπειρίες και σκέψεις του ποιητή. Βλέπει με απαισιοδοξία τον κόσμο, τον οποίο σατιρίζει με σκοπό να διορθώσει τα κακώς κείμενα. Η σάτιρά του από προσωπική γίνεται κοινωνική. Δέχτηκε εμφανείς επιδράσεις από τον Ησίοδο και τον Αρχίλοχο.

Ἱππῶναξ

Καταγόταν από την Έφεσο, αλλά έζησε στις Κλαζομενές της Ιωνίας, όπου εξορίστηκε από τους τυράννους της πατρίδας του. Έζησε μέσα στις δυσκολίες, στη φτώχια και τη στέρηση. Δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις βιοποριστικές του ανάγκες και, κατά μία εκδοχή, πέθανε από την πείνα. Διαμαρτύρεται, επειδή ο Πλούτος είναι τυφλός και ποτέ δεν τον επισκέφθηκε, για να του χαρίσει χρήματα.

Στην ποίησή του ο Ιππώνακτας αποτύπωσε προσωπικές του εμπειρίες (πενία, έχθρες, αγάπες). Οι ίαμβοί του, όμως, διαφέρουν από τους ιάμβους των άλλων ποιητών (ιαμβικός τρίμετρος: υ-́υ-́υ-́υ-́υ-́υ-́), αφού εισήγαγε νέο μέτρο που είναι γνωστό ως *«χωλίαμβος»* ή *«ίαμβος σκάζων»*[1], στον οποίο ο τελευταίος ίαμβος (υ-́) του στίχου αντικαθίσταται με σπονδείο (--). Σώθηκαν περίπου 150 στίχοι, οι πιο πολλοί αθυρόστομοι, που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή και στις περιπέτειές του ως εξορίστου.

δ. Μονωδιακή (μελική) ποίηση

Η μονωδία, από ένα πρόσωπο, χωρίς συνοδεία, είναι δημιουργία των ποιητών του 6ου αι. π.Χ. Η μελική ποίηση ονομάστηκε έτσι από το *«μέλος»*, δηλαδή τη μελωδία, και καλλιεργήθηκε στην Αιολίδα (αιολικό μέλος). Οι μελικοί ποιητές γράφουν ποιήματα σε αιολική διάλεκτο, το περιεχόμενο των οποίων αναφέρεται στα προσωπικά τους συναισθήματα, στους θεούς, στους ανθρώπους και σε γεγονότα της καθημερινής ζωής. Διδάσκουν την πολιτική σύνεση και την ευσέβεια και συχνά χρησιμοποιούνται προκειμένου να ενισχυθεί το ηθικό των πολιτών. Τα «μέλη» είναι γραμμένα σε τοπικές διαλέκτους και άδονται από έναν τραγουδιστή με τη συνοδεία μουσικών οργάνων. Το είδος της ποίησης αυτής γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στη Λέσβο, ο πληθυσμός της οποίας είχε ως κύρια απασχόληση τις αγροτικές εργασίες και η διασκέδαση κατείχε σημαντική θέση στον τρόπο ζωής του. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον ήταν φυσικό να κάνουν την εμφάνισή τους καλλιτέχνες των οποίων τα δημιουργήματα είναι απλά και εκφράζουν προσωπικές συγκινήσεις. Βασική μονάδα του αιολικού μέλους είναι η στροφή (αλκαϊκή και σαπφική). Η λεσβιακή ωδή αποτελείται από σειρά στροφών που είναι σύντομες και με σύμμετρη δομή.

1. *χωλαίνει, σκάζει* = κουτσαίνει. Ο χωλίαμβος είναι στίχος κατάλληλος για παρωδία.

Τέρπανδρος

Είναι ο αρχαιότερος από τους ποιητές της Λέσβου. Εγκατέλειψε το νησί του και περιπλανήθηκε στις ελληνικές πόλεις ψάλλοντας τα ομηρικά έπη. Λίγα χρόνια μετά το τέλος του πρώτου Μεσσηνιακού πολέμου (724 π.Χ) κλήθηκε, κατόπιν χρησμού, από τη Σπάρτη και συνέβαλε στην κατάπαυση των εμφύλιων συγκρούσεων και ταραχών. Τιμήθηκε πολύ από τους κατοίκους της και η Σπάρτη αποτέλεσε γι' αυτόν δεύτερη πατρίδα. Με τον Τέρπανδρο αρχίζει νέα περίοδος της μουσικής τέχνης. Εισήγαγε την επτάχορδη κιθάρα και επινόησε άλλο μουσικό όργανο, τη ***βάρβιτο***. Είναι ο διαμορφωτής του «Νόμου» (μουσικού-ποιητικού είδους αφιερωμένου στον Απόλλωνα)[1].

Στον Τέρπανδρο απέδιδαν τα ***σκόλια***[2], άσματα δηλαδή συμποτικά (επιτραπέζια ή παροίνια [< οίνος]), τα οποία έψαλλαν οι συνδαιτυμόνες με συνοδεία λύρας.

Ἀλκαῖος

Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη και ανήκε σε αριστοκρατική οικογένεια. Πήρε μέρος στους έντονους πολιτικούς αγώνες της πατρίδας του. Όταν οι δημοκρατικοί εξεγέρθηκαν εναντίον των αριστοκρατικών, επικράτησε ο τύραννος Μέλαγχρος, εναντίον του οποίου στράφηκαν ο Πιττακός, οι δύο αδελφοί του Αλκαίου και ο ίδιος ο ποιητής. Οι τελευταίοι νίκησαν στη διαμάχη αυτή, ο τύραννος φονεύθηκε και ο λαός τούς εμπιστεύτηκε για δέκα χρόνια την εξουσία. Αλλά η τυραννία επανήλθε (Μυρσίλος) και ο ποιητής έδωσε και πάλι το παρόν εναντίον της. Οι Μυτιληναίοι όμως ανέδειξαν «αισυμνήτη» (αιρετό άρχοντα) τον Πιττακό (590-580 π.Χ.) και εκδίωξαν τον Αλκαίο και τους αριστοκρατικούς. Ο Αλκαίος κατέφυγε στην Αίγυπτο και λίγο αργότερα με τον αδελφό του Αντιμενίδα επέστρεψαν ως ηγέτες των αριστοκρατικών κατά του Πιττακού. Ο ποιητής συνελήφθη από τον Πιττακό, ο οποίος όμως τον συγχώρησε. Έκτοτε, ο Αλκαίος πέρασε τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του χωρίς να συμμετέχει στις πολιτικές διαμάχες.

Το έργο του αποτελείται από στασιωτικά (= πολιτικά· *στάσις* = επαναστατικό κίνημα), συμποτικά, ερωτικά ποιήματα και ύμνους προς τους θεούς (σώθηκαν ελάχιστα μόνο αποσπάσματα). Στα στασιωτικά του άσματα διαπιστώνουμε το βίαιο πάθος κατά των πολιτικών του αντιπάλων. Το ποίημα είναι τελικά ένα όπλο στους προσωπικούς και πολιτικοκοινωνικούς αγώνες του ποιητή. Στα συμποτικά διαφαίνεται η αγάπη του προς το κρασί, αφού το συνιστά ως το καλύτερο αντίδοτο (*φάρμακον*) στις στενοχώριες και στις δυσκολίες, ενώ στα ερωτικά ποιήματά του εξυμνεί το κάλλος των εφήβων και των νεανίδων.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ποίησης του Αλκαίου είναι η συντομία, η μεγαλοπρέπεια του λόγου, η πληθώρα των ποιητικών εικόνων, η αλληγορία και η παραστατικότητα που τις συνοδεύουν.

Σαπφώ

Η Σαπφώ, σύγχρονη του Αλκαίου, γεννήθηκε στην Ερεσό της Λέσβου και έζησε κυρίως στη Μυτιλήνη. Ανήκε στην αριστοκρατική τάξη και γι' αυτό εξορίστηκε από τον Πιττακό στη Σικελία, όπου και πέ-

1. Ο Τιμόθεος ο Μιλήσιος (450-360 π.Χ.) συνέθεσε Νόμους. Ένα μεγάλο απόσπασμα, οι «Πέρσαι», ιστορεί τη ναυμαχία της Σαλαμίνας.
2. Από το επίθετο *σκολιὸς* = λοξός (πρβλ. *σκολίωση*). Τα τραγούδια είχαν ακανόνιστη πορεία στη συντροφιά των συμποσιαστών, γιατί δεν τα τραγουδούσαν όλοι μαζί, αλλά οι πιο κατάλληλοι, όπου και αν κάθονταν, κρατώντας ένα κλαδί μυρτιάς.

ρασε σημαντικό μέρος της ζωής της. Είχε τρεις αδελφούς (το Λάριχο, το Χάραξο και τον Ευρύγιο). Ο πρώτος επαινείται στα ποιήματά της, ενώ ο δεύτερος ελέγχεται αυστηρά για τον παράφορο έρωτά του προς την εταίρα Ροδώπη. Κατά ένα απόσπασμα (85β), η ποιήτρια παντρεύτηκε και απέκτησε μία κόρη, την Κλεΐδα. Στη Μυτιλήνη διατηρούσε σχολή ποίησης, στην οποία φοιτούσαν νεάνιδες που προετοιμάζονταν για τη μουσική εκτέλεση των ωδών της.

Σε χρόνους κατά τους οποίους στις άλλες ελληνικές πόλεις οι γυναίκες ασχολούνταν αυστηρά με τις οικιακές εργασίες, στη Λέσβο είχαν μεγάλες ελευθερίες, ώστε να αναπτύξουν κοινωνικές δραστηριότητες. Οι ελευθερίες αυτές βοήθησαν τη Σαπφώ να απεικονίσει στην ποίησή της τις χαρές και τις λύπες των ερωτικών περιπετειών, να εξυμνήσει το κάλλος με ιδιαίτερο πάθος και περίτεχνο ύφος.

Επειδή οι Αθηναίοι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την ελευθερία που ανέδυε η ποίηση της Σαπφώς, απέδωσαν στην ποιήτρια περιπαθή έρωτα με πολλούς ποιητές, αλλά και με μαθήτριές της. Ωστόσο, οι διαβολές που διατυπώθηκαν για τη Σαπφώ δε φαίνεται να ανταποκρίνονται στην αλήθεια. Αν ίσχυαν αυτές, οι Μυτιληναίοι δε θα της ζητούσαν να εξυμνεί σε νυμφικές ωδές νόμιμους γάμους ούτε θα της απέδιδαν υψηλές τιμές για την ποίησή της.

Οι αρχαίοι θαύμαζαν τη Σαπφώ. Την αποκαλούσαν «θνητή Μούσα», «δεκάτη των Μουσών» και υποστήριζαν ότι υπερείχε από τις γυναίκες τόσο όσο ο Όμηρος από τους άνδρες. Το ποιητικό της έργο αργότερα διαιρέθηκε σε εννιά βιβλία (κατά τις εννιά Μούσες), σώζονται όμως ελάχιστοι στίχοι. Αποτελείται από ερωτικά ποιήματα (ωδές), επιθαλάμια και ύμνους, όπου με την ομιλουμένη γλώσσα της εποχής της, με παραβολές, ζωηρές εικόνες και υψηλή ευαισθησία εξυμνούνται ο σφοδρός έρωτας και το κάλλος, που για πρώτη φορά βρήκαν στην ποίηση μια τόσο άμεση και συνταρακτική φωνή. Η επίδραση της Σαπφώς είναι μεγάλη στην αρχαία και στη νεότερη ποίηση.

Σαπφώ, «Ωδή στην Αφροδίτη»

Αφροδίτη, αθάνατη, εσύ, ποικιλόθρονη,
θυγατέρα του Δία, δολόπλοκε,
σε ικετεύω με πίκρες και βάσανα, Δέσποινα,
την ψυχή μου να μη την παιδεύεις.

Μόνο έλα και τώρα, όπως ήρθες και τότε
τη φωνή μου σαν άκουσες, κι άφησες
το παλάτι του Δία και πήρες
το χρυσό σου τ' αμάξι… (Μτφρ. Τασούλα Καραγεωργίου)

Η ωδή, από τις ωραιότερες της Σαπφώς και αντιπροσωπευτικό δείγμα της ποίησής της, είναι το εκτενέστερο (επτά στροφές) και το μοναδικό ακέραιο ποίημα από το έργο της. Η ωδή επέδρασε στη ρωμαϊκή ποίηση (Κάτουλλος, Οβίδιος, Οράτιος, Λουκρήτιος) και στη γαλλική (Ρακίνας, Σενιέ, Ρονσάρ). Ο Οδυσσέας Ελύτης, το 1984, απέδωσε την ωδή στη νεοελληνική μαζί με όλο το έργο της Σαπφώς.

Ἀνακρέων

Ο Ανακρέων δεν ήταν Αιολέας αλλά Ίωνας. Γεννήθηκε στην Τέω, πόλη της Ιωνίας, αλλά μεγάλο μέρος της ζωής του πέρασε στα Άβδηρα της Θράκης, στη Σάμο, κοντά στον τύραννο Πολυκράτη, καθώς και στην Αθήνα, κοντά στον Ίππαρχο, το γιο του Πεισιστράτου. Όταν δολοφονήθηκε ο Ίππαρχος, κατέφυγε μάλλον στη Θεσσαλία. Μετά το θάνατό του (σε ηλικία 85 ετών), η Τέως κόσμησε τα νομίσματά της με την εικόνα του ποιητή, ενώ οι Αθηναίοι, στους οποίους η δημοτικότητά του ήταν μεγάλη, ανήγειραν προς τιμήν του ανδριάντα στην Ακρόπολη.

Κατά την αλεξανδρινή εποχή, το έργο του Ανακρέοντα διαιρέθηκε σε πέντε βιβλία. Διασώθηκαν μόνο μερικά σύντομα αποσπάσματα από ερωτικά και συμποτικά άσματα. Είχε, βέβαια, συνθέσει και ελεγείες, επιγράμματα, θρήνους και ύμνους. Κεντρική θέση κατείχαν τα ερωτικά του ποιήματα, που όμως δε χαρακτηρίζονται από το πάθος το οποίο συναντούμε στα αντίστοιχα δημιουργήματα των Αιολέων ποιητών, ιδιαίτερα της Σαπφώς. Ο Ανακρέων θαυμάζει το κάλλος των νέων και των νεανίδων, επιδεικνύει κλίση προς τη διασκέδαση και το κρασί, αλλά ταυτόχρονα φροντίζει να παραμένει κυρίαρχος του εαυτού του, να τιθασεύει τις επιθυμίες του και να ακολουθεί το μέτρο σε κάθε του εκδήλωση. Η διάλεκτος που χρησιμοποιεί είναι η ιωνική (με λίγα δωρικά και αιολικά στοιχεία).

Στον Ανακρέοντα αποδόθηκε συλλογή από 60 περίπου ποιήματα, τα οποία, όπως απέδειξε η κριτική, είναι νόθα και γράφτηκαν κατά την αλεξανδρινή ή ρωμαϊκή περίοδο από ποιητές που μιμήθηκαν την τεχνοτροπία του.

Λατίνοι και νεότεροι ποιητές έγραψαν κατά μίμηση των ανακρεόντειων ποιημάτων που αναφέρονται στον έρωτα και το κρασί. Ο λυρικός ποιητής Αθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847) ονομάστηκε «Νέος Ανακρέων».

ε. Χορωδιακή ποίηση (πολυφωνική ποίηση που εκτελείται από πολυμελή χορό)

Η ποίηση των Δωριέων (*δωρικὸν ἢ χορικὸν μέλος*), οι οποίοι προκρίνουν το συλλογικό έναντι του ατομικού, την υποταγή δηλαδή του ατόμου στο σύνολο, διαφέρει από την αιολική κατά το ότι οι στροφές των «μελών» της είναι μεγάλες· είναι γραμμένη στη δωρική διάλεκτο και ψάλλεται με συνοδεία μουσικών οργάνων, στα πανηγύρια και στις γιορτές των θεών, από ομάδα ανδρών ή γυναικών (χορός).

Η χορική ποίηση αποτελεί συνδυασμό ποίησης, μουσικής και όρχησης, είναι δηλαδή ένα σύνθετο καλλιτέχνημα που εκφράζει το συναισθηματικό κόσμο ενός συνόλου προσώπων. Τα διάφορα είδη της αναφέρονται σε θεούς (ύμνοι) και σε ανθρώπους (εγκώμια). Η οργάνωση των στίχων γίνεται σε σύστημα (στροφή – αντιστροφή – επωδός). Εκφράζει τη συλλογική συνείδηση της πόλης και όχι προσωπικά συναισθήματα (πρβλ. αργότερα τα χορικά της τραγωδίας). Ψάλλει το μυθικό ή ιστορικό παρελθόν και τις συγκινήσεις που βιώνει ο λαός. Αυτό γίνεται κατανοητό, αν ληφθεί υπόψη ότι ο κοινωνικός βίος που διαμορφώθηκε στην ελληνική πόλη αναζητούσε τρόπο έκφρασης και ο χορικός λυρισμός ανταποκρινόταν πλήρως στην ανάγκη αυτή.

Ἀλκμάν

Γεννήθηκε στις Σάρδεις της Λυδίας. Κατά τον πόλεμο με τους Κιμμέριους αιχμαλωτίστηκε και μεταφέρθηκε στη Σπάρτη, όπου πουλήθηκε

ως δούλος. Η ακμή του συμπίπτει με τα έτη 670-640 π.Χ. Η περίοδος αυτή είναι πολύ ευνοϊκή για τη λυρική ποίηση, αφού τότε η Σπάρτη ήταν λογοτεχνικό κέντρο που προσείλκυε μουσικούς και ποιητές από όλες τις πόλεις. Εκεί, λοιπόν, έζησε ο Αλκμάνας, φτάνοντας σε προχωρημένη ηλικία, και έγραψε μεγάλο αριθμό ποιημάτων.

Συνέθεσε ύμνους, παιάνες και σκόλια, αλλά οι αρχαίοι του απέδιδαν και ερωτικά άσματα. Έγραψε στη δωρική διάλεκτο (τοπική λακωνική), αλλά με πολλούς αιολισμούς. Από το έργο του σώθηκαν μόνο αποσπάσματα. Οι γνωστότερες συνθέσεις του είναι τα «Παρθέν(ε)ια», λυρικά ποιήματα που ψάλλονταν από χορό νεανίδων. Φαίνεται ότι το μουσικό κλίμα της Σπάρτης ενέπνευσε τον ποιητή να γράφει τα ποιήματά αυτά, γιατί εκεί ήταν πολύ διαδεδομένοι οι παρθενικοί χοροί. Οι γιορτές προς τιμήν της Άρτεμης και του Απόλλωνα και η γυμναστική αγωγή των νεανίδων δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για τη διάδοση των χορών αυτών.

Στησίχορος

Κατά την επικρατέστερη άποψη, γεννήθηκε στην Ιμέρα της Σικελίας και έζησε περίπου 80 χρόνια. Το όνομά του, που σημαίνει «*ὁ στήσας χορόν*», ήταν ίσως προσωνύμιο, ενώ ως πραγματικό του όνομα φέρεται το Τεισίας.

Στο έργο του περιλαμβάνονται παιάνες, ερωτικά άσματα και βουκολικά (= ποιμενικά) ποιήματα. Το μεγαλύτερο όμως και σημαντικότερο μέρος της ποίησής του αποτελούν οι ύμνοι, στους οποίους μάλιστα επέφερε καινοτομίες. Συγκεκριμένα, ενώ οι ύμνοι ήταν άσματα που ψάλλονταν προς τιμήν των θεών από ακίνητο χορό υπό τους ήχους κιθάρας, με το Στησίχορο δεν εξυμνούν κάποιο θεό, αλλά αφηγούνται επικούς μύθους. Λέγεται πως ανέπτυξε την τριαδική δομή της ωδής: στροφή, αντιστροφή, επωδός («Ορέστεια», «Παλινῳδία»). Η «Παλινῳδία» (= αναίρεση, ανάκληση· < *πάλιν* [= αντίθετα] + *ᾠδή)* είναι ποίημα με το οποίο ανασκευάζει όσα είχε γράψει σε βάρος της Ελένης, αποκτώντας έτσι την όρασή του που είχε χάσει εξαιτίας της απρέπειάς του.

Από τα ποιήματά του διασώθηκαν αποσπάσματα (περίπου 100) και κάποιοι τίτλοι, όπως «Κέρβερος», «Ἑλένα», «Νόστοι», «Θηβαΐς» κ.ά. Από τους τίτλους αυτούς διαπιστώνουμε ότι οι επικοί μύθοι ήταν η πηγή έμπνευσής του. Ο τρόπος όμως της διήγησής του ήταν διαφορετικός από εκείνον των επικών ποιητών. Οι διηγήσεις των επών είναι εκτεταμένες και συνεχείς, ενώ οι λυρικές διηγήσεις του Στησίχορου είναι ευκαιριακές και προσαρμόζονται στις απαιτήσεις κάποιας γιορτής.

Οι Αττικοί τραγικοί ποιητές (ιδιαίτερα ο Ευριπίδης) χρησιμοποίησαν τις υποθέσεις από τη διασκευή των μύθων του.

Ἴβυκος

Γεννήθηκε στο Ρήγιο της Κάτω Ιταλίας και η ακμή του τοποθετείται στο 640 π.Χ. Έζησε πολλά χρόνια στην αυλή του τυράννου Πολυκράτη. Με το θάνατό του σχετίζεται ο περίφημος θρύλος των «Γεράνων τοῦ Ἰβύκου»[1]. Από

1. Σύμφωνα με την παράδοση, σκοτώθηκε σε μια περιοδεία του από Κορίνθιους ληστές. Ο ποιητής επικαλέστηκε τους *γεράνους* (στη ν.ε. γερανούς, αποδημητικά πτηνά με μακρύ λαιμό), που πετούσαν την ώρα του φόνου. Οι δολοφόνοι αποκαλύφθηκαν αργότερα στο θέατρο της Κορίνθου, όταν ένας από τους ληστές, βλέποντας γερανούς, είπε στους άλλους: *ἴδε, αἱ Ἰβύκου ἔκδικοι* (= εκδικητές). Ο θρύλος θυμίζει την παράδοση για τη σωτηρία του Αρίωνα από δελφίνι, καθώς και τη διάσωση του Κροίσου από την πυρά.

τα ποιήματά του σώθηκαν μόλις 90 στίχοι, στους οποίους είναι εμφανείς οι επιδράσεις που δέχθηκε από την αιολική αλλά και από τη δωρική ποίηση. Η πρωτοτυπία του συνίσταται στο ότι ο ύμνος, αρχικά ποίημα θρησκευτικό, που με το Στησίχορο έγινε ηρωικό, τώρα δέχεται νέα μεταβολή. Με τον Ίβυκο ο ύμνος γίνεται καθαρά ανθρώπινος, είναι αφιερωμένος σε κάποιο σύγχρονο πρόσωπο και είναι γνωστός ως «*ἐγκώμιον*». Στα χρόνια της ακμής του εμφανίζεται ως ένας ποιητής κατ' εξοχήν ερωτικός, απεικονίζοντας με αμεσότητα και ένταση, με τη χρήση παρομοιώσεων, το ερωτικό πάθος.

Σιμωνίδης ὁ Κεῖος

Γεννήθηκε στην Ιουλίδα της Κέας (Κέα ή Κέως: μικρό νησί των Κυκλάδων). Φιλοξενήθηκε στις αυλές τυράννων ελληνικών πόλεων (Κραννώνα Θεσσαλίας, Συρακούσες), όπου έγραφε ποιήματα επ' αμοιβή. Κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων βρισκόταν στην Αθήνα και έγραψε ελεγείες και επιγράμματα προς τιμήν των πεσόντων Μαραθωνομάχων και Σαλαμινομάχων.

Στη μακρόχρονη ζωή του συνέθεσε αρκετά έργα όλων των ειδών της λυρικής ποίησης, ιδιαίτερα θρήνους και τις επινίκιες ωδές για αθλητές. Από τα πολυάριθμα επιγράμματα και τις ελεγείες του διασώθηκαν περίπου 100 αποσπάσματα με μυθικά περιστατικά. Έγινε πασίγνωστος για τα επιγράμματά του. Ήταν τόσο μεγάλη η φήμη του, ώστε πολλά επιγράμματα, χωρίς να είναι δικά του, αποδόθηκαν σε αυτόν. Γλώσσα των έργων του είναι η δωρική με αρκετά αιολικά στοιχεία. Χρησιμοποιεί απλές λέξεις, αλλά οι ποιητικές εικόνες του είναι πολύ ζωηρές.

Από τα αποφθέγματα και τα γνωμικά, που παρατίθενται με μεγάλη συχνότητα, διαπιστώνουμε τη φιλοσοφική διάθεση του ποιητή: σκέψεις και απόψεις για τον άνθρωπο και τη μοίρα του με μια νέα αντίληψη, που εκφράζει το ιωνικό πνεύμα του 5ου αιώνα. Τα ποιήματά του αγαπήθηκαν πολύ. Ο Πλάτωνας (*Πρωταγόρας* 338e-347b) μας πληροφορεί ότι οι μορφωμένοι Αθηναίοι τα επικαλούνταν στις συνομιλίες τους.

Βακχυλίδης

Γεννήθηκε, όπως και ο θείος του ο Σιμωνίδης, στην Ιουλίδα της Κέας. Έγραψε λυρικά άσματα (επινίκια, ύμνους, παιάνες, διθυράμβους, παρθένεια, σκόλια, επιγράμματα και ερωτικά), από τα οποία ελάχιστα διασώθηκαν. Προσκλήθηκε από τον τύραννο Ιέρωνα στις Συρακούσες και ύμνησε, με ωδή, τη νίκη του στα Ολύμπια.

Δεν έχει τη δημιουργική δύναμη του Σιμωνίδη ούτε του Πίνδαρου, τους οποίους όμως μιμείται και έχει ως πρότυπα. Διαθέτει ζωηρή φαντασία· η γλώσσα του, επηρεασμένη από τα ομηρικά έπη, χαρακτηρίζεται για το λεκτικό πλούτο και τη γλαφυρότητα, ενώ οι διηγήσεις του με μυθικά περιστατικά είναι λεπτομερείς, αναλυτικές και πλησιάζουν, ως προς τη διαλογική μορφή, τα χορικά των δραματικών ποιητών της Αθήνας (π.χ. «Διθύραμβος για το Θησέα», ο οποίος έχει τη μορφή δραματικού διαλόγου).

Πίνδαρος

Γεννήθηκε στην κώμη Κυνός Κεφαλές της Βοιωτίας και καταγόταν από την επιφανή δωρική οικογένεια των Αιγιδών. Εκπαιδεύτηκε στην Αθήνα. Από μικρή ηλικία άρχισε να καλλιεργεί τη λυρική ποίηση. Κατά την περίοδο του Β΄ Μηδικού πολέμου διέμεινε στην Αίγινα και εκεί έγραψε αρκετές από τις ωδές του. Αργότερα,

εξύμνησε με διθύραμβο τη συμβολή της Αθήνας στην απόκρουση των Περσών. Είχε αναπτύξει φιλικές σχέσεις με όλους τους ισχυρούς ηγεμόνες του ελληνικού κόσμου. Ταξίδεψε στις κυριότερες πόλεις της Σικελίας. Φιλοξενήθηκε από το βασιλιά της Μακεδονίας Αλέξανδρο Α΄, γιο του Αμύντα. Η φήμη του ήταν μεγάλη. Λέγεται μάλιστα (Ἀρριανοῦ, *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, I, 9, 10) ότι ο Μέγας Αλέξανδρος, τον επόμενο αιώνα, όταν κατεδάφισε τη Θήβα, διέταξε να εξαιρεθούν οι ναοί και το σπίτι του ποιητή: «*Πινδάρου τοῦ μουσοποιοῦ τὴν στέγην μὴ κάετε* (= καίετε)» (Δίων Χρυσόστομος, *Λόγοι*, 2. 33.10).

Τα ποιήματα του κορυφαίου αυτού δημιουργού της χορικής ποίησης καλύπτουν όλα τα λυρικά είδη (ύμνοι, παιάνες, διθύραμβοι, παρθένεια, εγκώμια, θρήνοι, προσόδια, υπορχήματα, επίνικοι). Έχουν σωθεί αποσπάσματα και 45 Επίνικοι (14 Ολυμπιόνικοι, 12 Πυθιόνικοι, 11 Νεμεόνικοι, 8 Ισθμιόνικοι), όπου εξυμνούνται οι νικητές αθλητές στους αντίστοιχους πανελλήνιους αγώνες. Ο ποιητής απαθανατίζει τη νίκη επενδύοντας το προ-

Πρώτος Ολυμπιόνικος (στ. 1-10)

Στον Ιέρωνα τον Συρακούσιο, νικητή στην ιπποδρομία

Ἄριστον μὲν ὕδωρ, ὁ δὲ χρυσὸς αἰθόμενον πῦρ
....
Το πιο πολύτιμο είναι το νερό, ύστερα
το χρυσάφι που τόσο ξεχωρίζει απ' τον περήφανο
πλούτο, καθώς μια λαμπερή φωτιά μέσα στη νύχτα·
αν λαχταράς, καρδιά μου, να τραγουδήσεις
αγώνες, μη γυρέψεις στον έρημο ουρανό
την ημέρα λαμπερότερο άστρο
απ' τον πάμφωτο ήλιο. Μήτε θα πούμε
πως απ' της Ολυμπίας τον αγώνα υπάρχει
άλλος καλύτερος· απ' αυτόν ο πολυλάλητος
ύμνος αγκαλιάζει την έμπνευση των ποιητών,
για να τραγουδήσουν τον γιο του Κρόνου...
(Μτφρ. Τ. Ρούσσος)

Ο επίνικος είναι γραμμένος για τη νίκη του Ιέρωνα, τυράννου των Συρακουσών, στους ιππικούς αγώνες της 76ης Ολυμπιάδας (476 π.Χ.). Ο Ιέρων είναι το πιο σπουδαίο πρόσωπο που ύμνησε ο μεγάλος λυρικός· ο ποιητής είχε φιλική σχέση με το Συρακούσιο ηγεμόνα, ο οποίος φημιζόταν για την αγάπη του προς τις τέχνες και τα γράμματα, και προς τιμήν του ο Πίνδαρος συνέθεσε ακόμη τρεις ύμνους (1ος, 2ος και 3ος Πυθιόνικοι).

σωπικό κατόρθωμα με τη λάμψη του μύθου. Η δομή του επινίκου είναι τριμερής: α) έπαινος του νικητή, β) μυθική αφήγηση και γ) προσωπικές σκέψεις και ιδέες-γνωμολογία. Στην ποίησή του διαφαίνονται η θρησκευτική φιλοσοφία του και οι απόψεις του για την ηθική. Οι θεοί, κατά τον Πίνδαρο, είναι γνώστες των πάντων, έχουν απεριόριστη δύναμη και μόνο με τη βοήθειά τους ο άνθρωπος μπορεί να κατακτήσει την ευτυχία.

Η διάλεκτος στην οποία γράφει τα ποιήματά του είναι η δωρική με αιολικές αποκλίσεις και χαρακτηρίζεται για το πλούσιο λεξιλόγιο, τις εκθαμβωτικές εικόνες, τις μεταφορικές έννοιες, τις περιφράσεις και τα πολλά επίθετα. Οι φράσεις του, με πλούσια μυθολογικά στοιχεία, άλλοτε είναι σύντομες και άλλοτε εκτεταμένες, ανάλογα με τις απαιτήσεις της μουσικής.

Ο Πίνδαρος πέθανε κατά το 446 π.Χ. στο Άργος, αλλά η δόξα που είχε ήδη αποκτήσει ήταν μεγάλη. Το όνομά του αναφέρεται από τον Ηρόδοτο και από τους Αθηναίους κωμικούς, ενώ ο Πλάτωνας χρησιμοποιεί σκέψεις και λόγια του. Οι Ρωμαίοι τον θαύμαζαν και οι Βυζαντινοί διάβαζαν τους Επινίκους του. Εμφανής είναι η επίδρασή του στη μεταγενέστερη ποίηση, Ευρωπαίων και Ελλήνων (Γκαίτε, Ρονσάρ, Σενιέ, Κάλβος, Σολωμός, Σικελιανός, Παλαμάς, Σεφέρης, Ελύτης). Ο Πίνδαρος είναι από τους μεγαλύτερους λυρικούς του κόσμου και η πρόσληψή του από την ελληνική και ευρωπαϊκή λογοτεχνία εξακολουθεί μέχρι σήμερα αδιάλειπτη.

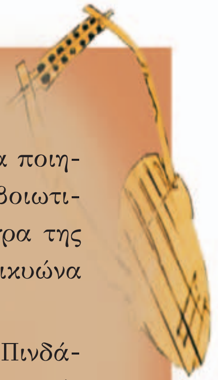

Γυναίκες ποιήτριες

Στις αρχές και τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. ανήκει μια ομάδα ποιητριών, όπως η Μυρτίδα (*Μυρτίς, -ίδος*) από την Ανθηδόνα της βοιωτικής ακτής απέναντι στη Χαλκίδα, η Κόριννα από την Τανάγρα της Βοιωτίας, η Τελέσιλλα από το Άργος, η Πράξιλλα από τη Σικυώνα (σημ. Κιάτο), από τις οποίες έχουμε μόνο αποσπάσματα.

Από αυτές η πιο σημαντική είναι η Κόριννα, σύγχρονη του Πινδάρου. Αναφέρεται ως μαθήτρια της Μυρτίδας και ακόμη ότι νίκησε πέντε φορές το συμπατριώτη της ποιητή[1]. Έγραψε κυρίως χορική ποίηση, στη διάλεκτο της πατρίδας της, και τα θέματά της περιορίζονται σε βοιωτικούς μύθους. Σε ένα ποίημά της η Κόριννα περιγράφει ένα διαγωνισμό τραγουδιού ανάμεσα στα βουνά Κιθαιρώνα και Ελικώνα.

Έναν αιώνα αργότερα η Ήριννα, από την Τήλο της Δωδεκανήσου, έγραψε σε δωρική διάλεκτο, την «Ἠλακάτη» (= ρόκα).

1. Ένα χαριτωμένο ανέκδοτο λέει ότι η Κόριννα συμβούλεψε τον Πίνδαρο να μη χρησιμοποιεί απλόχερα τους μύθους: «*Τῇ χειρὶ δεῖ σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλάκῳ*» (= με το χέρι πρέπει να σπέρνεις και όχι με όλο το σακούλι).

Β. ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Ο έντεχνος λόγος στον ελλαδικό χώρο παραμένει έμμετρος έως το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Ο πεζός λόγος εμφανίζεται μόλις τον αιώνα αυτό. Η *Θεολογία* του Φερεκύδη από τη Σύρο (μέσα 6ου αι. π.Χ.) θεωρείται το αρχαιότερο έργο σε πεζό λόγο (καταλογάδην).

Συνθήκες ανάπτυξης

Η πεζογραφία αναπτύσσεται κυρίως για να καλύψει επιστημονικές και πρακτικές ανάγκες. Η ανάπτυξή της οφείλεται στην εξάπλωση του θαλάσσιου εμπορίου, καθώς και στην ίδρυση των αποικιών. Οι μεγάλες κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πνευματικές αλλαγές καθόρισαν τις περαιτέρω εξελίξεις του Ελληνισμού.

Αρχές

Η ελληνική διανόηση κυριαρχεί στις πόλεις της Ιωνίας, εύρωστες οικονομικά και δημοκρατούμενες. Τολμηροί στοχαστές θέλουν να εκφράσουν με ακρίβεια τις νέες απόψεις και τις εμπειρίες τους. Προτείνουν μια ορθολογική (σύμφωνα με τον ορθό λόγο) εξήγηση του κόσμου, που αντικαθιστά τη μυθική αφήγηση, και αυτό αποτελεί αποφασιστική στροφή στην ιστορία της σκέψης. Η μετάβαση αυτή από τους μύθους στην ορθολογική κριτική, από το μύθο στο λόγο, θεμελιώνει τη φιλοσοφία και την επιστήμη. Η κριτική της μυθικής αντίληψης του παρελθόντος θα οδηγήσει στην *ἱστορίην* (*ἵστωρ* < *οἶδα* = γνωρίζω), έρευνα και διήγηση με βάση την προσωπική παρατήρηση. Πρόσφορη μορφή για μια τέτοια εργασία είναι ο πεζός λόγος, ο οποίος, με τον αφηγηματικό τρόπο, χωρίς τον ποιητικό καλλωπισμό, είναι πιο κατάλληλος να διατυπώσει, με ευκρίνεια και σαφήνεια, τα πνευματικά γεγονότα.

Μῦθοι

Πεζά, επίσης, είναι και λαϊκά δημιουργήματα, όπως οι *Μῦθοι* (φανταστικές και διδακτικές ιστορίες). Οι παραδοσιακοί μύθοι συνδέονται με τον Αίσωπο, τον οποίο αναφέρει ο Ηρόδοτος ως *λογοποιό* (ΙΙ, 134), ένα δούλο από τη Φρυγία της Μ. Ασίας που έζησε στη Σάμο τον 6ο αι. π.Χ. Πολλοί μύθοι που του αποδίδονται πρέπει να προέρχονται από διάφορες πηγές· μια συλλογή *αισώπειων μύθων* καταρτίστηκε στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. από το Δημήτριο το Φαληρέα, Αθηναίο πολιτικό.

Αισώπειοι Μύθοι

Μικρά αφηγήματα (έχουν διασωθεί 358), με ηθικό και αλληγορικό χαρακτήρα, όπου μεγάλο ρόλο παίζουν οι ανθρώπινοι χαρακτήρες και τα ζώα που έχουν φωνή. Οι αισώπειοι μύθοι ήταν δημοφιλή κείμενα και χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στην εκπαίδευση κατά την αρχαιότητα, τη βυζαντινή περίοδο και την Αναγέννηση.

Έμμετρους μύθους έγραψε ο Βάβριος (*Μυθίαμβοι*, 1ος αι. π.Χ.) και ο Ρωμαίος ποιητής Φαίδρος (15 π.Χ.-65 μ.Χ.), στη λατινική γλώσσα. Τους μιμήθηκε, επίσης, ο Γάλλος μυθογράφος Λαφοντέν (1621-1695) και ο ποιητής Ιωάννης Βηλαράς (1771-1823).

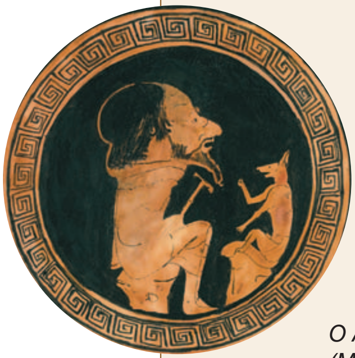

Ο Αίσωπος, ο πατέρας του διδακτικού μύθου, όπως εικονίζεται σε κύλικα του 450 π.Χ. (Μουσείο Βατικανού). Ελεύθερη απόδοση

1. ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Λογογράφοι

Τα πρώτα δείγματα ιστοριογραφίας μάς δίνουν οι *λογογράφοι* ή *λογοποιοί*, που έγραψαν διηγήσεις σε πεζό λόγο. Το έργο τους έχει εντελώς τοπικό χαρακτήρα [κτίσεις πόλεων, γενεαλογίες, περιηγήσεις, *ὧροι* (= ετήσια χρονικά πόλεων)], είναι γραμμένο στην ιωνική διάλεκτο και έχει διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα.

Οι σπουδαιότεροι από τους λογογράφους είναι:

Ι. ***Ἑκαταῖος ο Μιλήσιος*** (545-474 π.Χ. περ.). Είναι ο κύριος εκφραστής της επιστημονικής γεωγραφίας· προήγαγε τη γεωγραφική έρευνα και σχεδίασε χάρτη της Γης με τις ηπείρους της Ασίας και της Ευρώπης ισομεγέθεις (στην Ασία συμπεριλαμβανόταν και η Αφρική). Το έργο του *Περιήγησις/Περίοδος γῆς* επηρέασε πολύ τον Ηρόδοτο, ενώ οι *Γενηολογίαι* (= Γενεαλογίες) ήταν συστηματικό βιβλίο στο οποίο γινόταν λόγος για την έννοια των γενεών (υπολογισμός με γενεές, καθεμιά από τις οποίες διαρκούσε 40 χρόνια). Ο Εκαταίος δεν περιορίζεται μόνο στην καταγραφή των γεγονότων, αλλά ερευνά και το κύρος των πηγών. Η άμεση πληροφόρηση και η λογική κριτική του προετοιμάζουν τη μετάβαση από τη μυθική αφήγηση στην ιστορία, που συντελέστηκε κατά τους Μηδικούς πολέμους. Θεωρείται, άλλωστε, πρόδρομος του Ηροδότου.

ΙΙ. ***Ἑλλάνικος ο Μυτιληναίος*** (490-405 π.Χ. περ.). Μεγάλος χρονικογράφος που επηρέασε το Θουκυδίδη[1]. Έγραψε 23 βιβλία, πολλά από τα οποία ήταν αφιερωμένα σε ελληνικές χώρες και ξένους λαούς· περιγράφει ήθη και έθιμα σε συνάρτηση με τα ιστορικά γεγονότα και τους μύθους. Δύο βιβλία του αναφέρονται στην *Ἀτθίδα*, την ιστορία των Αθηνών. Έτσι, ο Ελλάνικος εγκαινιάζει την παράδοση της αττικής συγγραφικής δραστηριότητας και θεωρείται ο πρώτος *ατθιδογράφος* (= συγγραφέας χρονικών σχετικών με την Αττική). Επιχείρησε, ακόμη, να δημιουργήσει σταθερό χρονολογικό σύστημα των ιστορικών γεγονότων με βάση τις ιέρειες της Ήρας στο Άργος.

2. ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Αρχές

Ο ελληνικός φιλοσοφικός στοχασμός γεννήθηκε τον 6ο αι. π.Χ. και αναπτύχθηκε σε δύο περιοχές στην περιφέρεια του Ελληνισμού: τη Μικρά Ασία και το δυτικό τμήμα του ελληνικού κόσμου (Νότια Ιταλία και Σικελία).

Οι πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας ήταν εστίες έντονης πνευματικής δραστηριότητας και κέντρα κοινωνικοπολιτικών αντιπαραθέσεων. Οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας αγαπούσαν και ευνοούσαν τη θεωρητική σκέψη, γιατί είχαν λογοτεχνική και πολιτιστική παράδοση που έφτανε έως την εποχή του Ομήρου. Οι πνευματικοί άνθρωποι που ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία ονομάζονται *φυσικοὶ* ή *φυσιολόγοι*, γιατί στα έργα τους δόθηκε ο τίτλος *περὶ φύσιος*[2] (= φύσεως, για τη γένεση του κόσμου)· είχαν δηλαδή στόχο να ερμηνεύσουν τη δημιουργία του κόσμου όχι θεολογικά ή μυθολογικά αλλά λογικά. Έτσι,

1. Ο ίδιος ο ιστορικός κάνει σχετική αναφορά (Ι, 97, 2).
2. Η *φύσις* (< *φύω*) σήμαινε ταυτόχρονα την αρχή, την εξέλιξη και το αποτέλεσμα της εξελικτικής διαδικασίας.

προτείνουν μια θεωρία της προέλευσης του κόσμου βασισμένη στη λογική και καταλήγουν σε ορισμένα γενικά συμπεράσματα για τη γέννησή του με βάση παρατηρήσεις τους πάνω σε φυσικά φαινόμενα. Την περίοδο αυτή διαμορφώθηκαν οι ακόλουθες φιλοσοφικές κατευθύνσεις:

Ι. Οι Ίωνες φιλόσοφοι. Σε διάστημα ενός αιώνα η Μίλητος, η μητρόπολη του μικρασιατικού Ελληνισμού, γέννησε το Θαλή, τον Αναξίμανδρο και τον Αναξιμένη. Οι τρεις αυτοί φιλόσοφοι επιχείρησαν να δώσουν, με τα κοσμολογικά τους συστήματα, παρά τις διαφορετικές απόψεις τους, επιστημονική απάντηση για την αρχή του κόσμου και να καθορίσουν έτσι τη δημιουργία του σύμπαντος. Έγραψαν σε πεζό λόγο (στην ιωνική διάλεκτο), γιατί η διατύπωση των φυσικών θεωριών απαιτούσε ακρίβεια και σαφήνεια. Από το έργο τους έχουν σωθεί μόνο σύντομα αποσπάσματα. Καθένας από τους τρεις αυτούς στοχαστές δεχόταν ως αρχή του κόσμου, αρχή των όντων, ένα ορισμένο στοιχείο.

Θαλῆς (624-542 π.Χ. περ.). Σοφός, αστρονόμος και πολιτικός, διατύπωσε τη θεωρία για το *ὕδωρ*, με τις τρεις φυσικές του καταστάσεις (υγρό, στερεό και αέριο), ως βασική αρχή του κόσμου[1]. Επηρεασμένος από προηγούμενα μυθολογικά αρχέτυπα, πιστεύει ότι το νερό είναι κύριο συστατικό όλων των πραγμάτων. Το υγρό στοιχείο, λοιπόν, αποτελεί, κατά το Θαλή, την πρωταρχική πηγή ζωής από την οποία προέρχεται ο κόσμος.

Ἀναξίμανδρος (610-547 π.Χ. περ.). Μαθητής και διάδοχος του Θαλή, αποκάλεσε την πρωταρχική ουσία *ἄπειρον* (= χωρίς όρια, χωρίς περιορισμούς), αδιαφοροποίητο και απέραντο ως προς την έκτασή του. Το άπειρο δεν είναι μόνο η πηγή των πάντων, αλλά η απεριόριστη, χωρίς συγκεκριμένη μορφή, και αιώνια ύλη, που περιβάλλει και συγκρατεί τα πάντα.

Ἀναξιμένης (585-528 π.Χ. περ.). Μαθητής του Αναξίμανδρου και επηρεασμένος από τη θεωρία του, υποστηρίζει ως πρώτη αρχή τον αέρα (*ἀήρ*), το αραιότερο στοιχείο της ύλης, μια αχανή και άπειρη πνοή που διαπερνάει τα πάντα.

Ξενοφάνης (570-470 π.Χ. περ.). Φιλόσοφος ποιητής από την Κολοφώνα της Ιωνίας, πόλη κοντά στη Μίλητο· για λόγους πολιτικούς εγκατέλειψε τη γενέτειρά του μετά την κατάκτηση της Λυδίας από τον Κύρο και εγκαταστάθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας, όπου ίδρυσε ιδιαίτερη φιλοσοφική σχολή. Σώζονται λίγα από το έργο του· έγραψε έμμετρα (γνωμικές ελεγείες) και είναι ο ευρετής των *σίλλων*, στίχων σατιρικών με ριζοσπαστικό περιεχόμενο. Ο Ξενοφάνης επηρεάστηκε από τους Μιλήσιους φιλοσόφους και γενικά από την ιωνική διανόηση. Οξύς παρατηρητής του κόσμου, με πνεύμα κριτικό, καταδίκασε έντονα τις ομηρικές και ησιόδειες αφηγήσεις για τους θεούς. Από αντίδραση στον ανθρωπομορφικό πολυθεϊσμό (λατρεία πολλών θεών), υποστήριξε την έννοια μιας μοναδικής και ακίνητης θεότητας, που διαπερνάει τα πάντα, «βλέπει, σκέφτεται και ακούει ολόκληρη» και δε μοιάζει με τους θνητούς ούτε στη μορφή ούτε στο νου. Κύριο, λοιπόν, μέλημα του Ξενοφάνη, περισσότερο από το οντολογικό[2], είναι το πρόβλημα του θεού.

---

1. Πρβλ. Ακολουθία Μεγάλης Πέμπτης, «*ὁ ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας*».
2. Οντολογία (< *ὂν* + *λέγω*): η επιστήμη που μελετά τη φύση, την ουσία των όντων.

Ἡράκλειτος (540-480 π.Χ.). Γεννήθηκε στην Έφεσο, σημαντική ιωνική πόλη. Αποκαλείται «σκοτεινός» φιλόσοφος εξαιτίας του δυσνόητου τρόπου με τον οποίο γράφει τις απόψεις του, που υφολογικά είναι μοναδικός στην ελληνική λογοτεχνία. Το έργο του, *Περὶ φύσεως*, σε ιωνική διάλεκτο, έχει χαθεί. Ο Ηράκλειτος ακολουθεί τους φιλοσόφους της Μιλήτου· οι θεμελιώδεις ιδέες του, που δεν είναι ανάπτυξη της κοσμολογίας των Μιλησίων, δίνουν μια νέα ιδέα του κόσμου. Ο Εφέσιος φιλόσοφος είδε τον κόσμο ως συνεχή κύκλο αλλαγής («*πάντα ῥεῖ, πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει*»), στην οποία οι αντιθέσεις

α. Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι…

Ηράκλειτος, 212

(Ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων και ο βασιλεύς των πάντων, και μερικούς τους έκανε θεούς, άλλους ανθρώπους· μερικούς τους έκανε δούλους, άλλους ελεύθερους.)

Ο πόλεμος είναι η προσφιλής μεταφορά του φιλοσόφου, για να εκφράσει την κυριαρχία της αλλαγής στον κόσμο, που βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση σύρραξης.

β. Ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰδὲ μή, Ἐρινύες μιν, Δίκης ἐπίκουροι, ἐξευρήσουσιν.

Ηράκλειτος, 226

(Ο Ήλιος δε θα ξεπεράσει τα μέτρα του, δηλαδή δε θα παραβεί τους νόμους που τον διέπουν· αλλιώς, οι Ερινύες, οι θεραπαινίδες της Δικαιοσύνης, θα τον ανακαλύψουν.)

Η αρχή του μέτρου στη φυσική μεταβολή εκφράζεται επιγραμματικά και συνεπάγεται αμετάκλητα την *τίσιν* (= τιμωρία) της *ὕβρεως*.

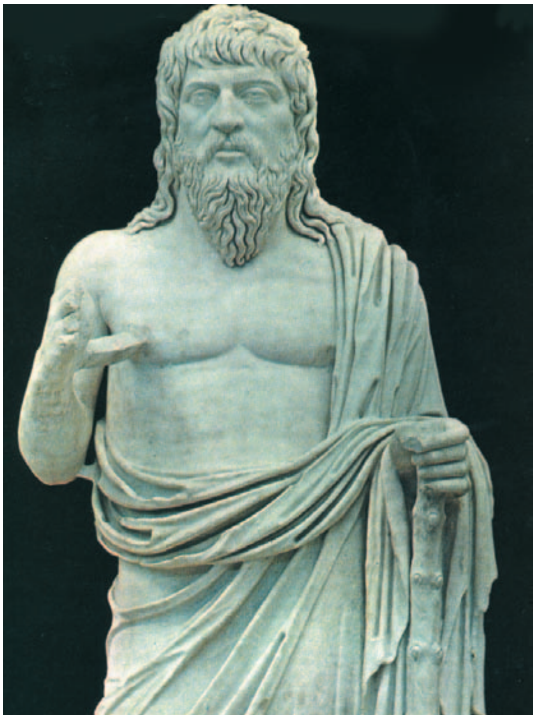

Ηράκλειτος, ο μεγάλος φιλόσοφος της Ιωνίας (ρωμαϊκό αντίγραφο). Μουσείο Ηρακλείου

αποτελούν ενότητα. Αιτία αυτή της ισορροπίας είναι η φωτιά (*πῦρ ἀείζωον*), η αρχετυπική μορφή της ύλης και το κοινό συστατικό των πραγμάτων, που ο φιλόσοφος ονομάζει *Λόγο*[1]. Ο κοινός λόγος (*τὸ ξυνόν*), που διαρθρώνει και τακτοποιεί τον κόσμο, ταυτίζεται με την αλήθεια και αποτελεί ανασχετικό παράγοντα στην αέναη ροή των πάντων. Έτσι ο Ξενοφάνης (Θεός) και ο Ηράκλειτος (Λόγος) εισάγουν το πνευματικό στοιχείο στην ερμηνεία του κόσμου και εστιάζουν τη φιλοσοφία τους στο κοσμολογικό πρόβλημα.

Η φιλοσοφία του Ηράκλειτου άσκησε επίδραση στους μεταγενέστερους (στωικοί, Μάρκος Αυρήλιος, Κλήμης ο Αλεξανδρεύς).

1. Πρβλ. «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*», Ευαγγέλιον *Κατὰ Ἰωάννην* (α΄ 1-2).

Επτά Σοφοί

Ο 6ος αι. π.Χ. υπήρξε αιώνας πνευματικής άνθησης και δημιουργίας, με φιλοσοφικές ανησυχίες και αναζητήσεις. Την ίδια ακριβώς εποχή έζησαν και εκείνοι που ονομάστηκαν *Επτά Σοφοί*. Ο κατάλογός τους ενίοτε ποικίλλει. Δύο όμως ονόματα παραμένουν σταθερά, του Σόλωνα και του Θαλή, που αντιστοιχούν ο πρώτος στην ηθική σκέψη και ο δεύτερος στην επιστημονική.

ΙΙ. Η φιλοσοφία στην Κάτω Ιταλία. Η φιλοσοφία στην περιοχή αυτή συνδέεται με κινήματα πνευματικά και μυστικιστικά, που αναφέρονται στο θάνατο και τη λατρεία των χθόνιων θεοτήτων:

Ορφισμός. Μυστηριακή θρησκεία του 7ου αι. π.Χ., όπως τα Ελευσίνια Μυστήρια της Δήμητρας και της Περσεφόνης, που επιδίωκε τον εξαγνισμό του ανθρώπου με πράξεις τελετουργικές· αναπτύχθηκε γύρω από το πρόσωπο του μυθικού Ορφέα και διαδόθηκε σε όλο τον ελληνικό κόσμο.

Ὀρφεὺς

Γιος του Απόλλωνα και της Μούσας Καλλιόπης, γεννήθηκε στη Θράκη και υπήρξε απαράμιλλος μουσικός (εφευρέτης κιθάρας), που μάγευε εξίσου ανθρώπους, θηρία και άψυχα. Έλαβε μέρος στην Αργοναυτική εκστρατεία. Κατέβηκε στον Άδη, για να αναζητήσει τη γυναίκα του Ευρυδίκη, γοητεύοντας και τον ίδιο τον Πλούτωνα. Η παράδοση αναφέρει ότι διαμελίστηκε από τις *Μαινάδες*.

Ο μύθος τον παρουσιάζει ως προφήτη με μαγικές ιδιότητες και βαθιά πίστη στη μεταθανάτια ζωή, για την οποία προετοιμάζονται οι πιστοί με ασκητικούς κανόνες, μυήσεις και καθαρμούς (= εξαγνισμούς < *καθαίρω*). Χρυσά εγχάρακτα φύλλα με αποσπάσματα από ιερά κείμενα χρησίμευαν ως οδηγοί των πιστών στον άλλο κόσμο.

Τα ορφικά κείμενα (87 *Ορφικοί Ύμνοι*) θεωρούνται μεταγενέστερα, τα δόγματα όμως του ορφισμού είχαν αποκρυσταλλωθεί στην αρχαία εποχή.

Πυθαγορισμός. Θρησκευτικό, πολιτικό και πνευματικό κίνημα, επηρεασμένο από το μυστικισμό, που συνδέθηκε με τον ορφισμό και είχε ως αρχηγέτη το μεγάλο Έλληνα μαθηματικό και φιλόσοφο Πυθαγόρα.

Ο ορφισμός και ο πυθαγορισμός, που με το μυστικό τους περιεχόμενο αντανακλούν ανατολικές επιδράσεις, πίστευαν στην επιβίωση της ψυχής και τη μετεμψύχωση, ως μέσον τελειοποίησης του ανθρώπου.

Ως ξεχωριστά κινήματα, αλλά και με ενιαία μορφή (ορφικοπυθαγορισμός) επηρέασαν σημαντικά τη φιλοσοφική σκέψη στην Κάτω Ιταλία, καθώς και σε όλο τον αρχαίο κόσμο.

Πυθαγόρας (580-490 π.Χ.) Γεννήθηκε στη Σάμο, αλλά εγκατέλειψε την πατρίδα του κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Πολυκράτη και κατέφυγε στην Κρότωνα της Κάτω

Ιταλίας, πόλη φημισμένη για τους αθλητές της και την ιατρική σχολή (Ηρόδ. III, 125, 131-2), και αργότερα στο Μεταπόντιο. Στην Κρότωνα ίδρυσε και διηύθυνε Σχολή με σκοπό την επιστημονική έρευνα, οι οπαδοί του όμως απέκτησαν μεγάλη πολιτική επιρροή. Ο Πυθαγόρας είναι το αρχέτυπο του φιλοσόφου, με την έννοια του σοφού που διδάσκει το νόημα της ζωής και του θανάτου. Δεν υπήρχαν δικά του κείμενα, αλλά μόνο διηγήσεις που του απέδιδαν μοναδικές ικανότητες. Η διδασκαλία του, κυρίως μυστική, αποτελούσε για τους μαθητές του θέσφατο· παροιμιώδης παρέμεινε η φράση «*αὐτὸς ἔφα*» (= το είπε αυτός, και επομένως είναι ορθό), χαρακτηριστικό της αυθεντίας του δασκάλου.

Ο Πυθαγόρας εισάγει στην ερμηνεία του κόσμου και της δομής του το ποσοτικό στοιχείο. Τα πάντα είναι θέμα ποσοτικών σχέσεων. Ταυτόχρονα, ο αριθμός είναι στοιχείο του νοητού κόσμου· και η αρμονία άλλωστε είναι ποσοτική σχέση. Έτσι, γίνεται ο εισηγητής της θεωρίας των *αριθμών*, ως αρχής ερμηνείας του κόσμου (αρχή των όντων ή *μονάς*), και η συμβολή του στην ανάπτυξη των μαθηματικών είναι σημαντική· ο ίδιος απέδειξε το ομώνυμο θεώρημα και προσέδωσε στην *τετρακτύν* (= τέσσερις πρώτοι αριθμοί) ιερή σημασία, βάση του «Όρκου των Πυθαγορείων».

Πυθαγόρειοι. Ο Πυθαγόρας και οι μαθητές του είχαν πολλούς στόχους: φιλοσοφικό στοχασμό, φυσική επιστήμη, πολιτική, μεταρρυθμίσεις στις θρησκευτικές και ηθικές παραδόσεις. Πίστευαν ότι τα πάντα ανάγονται στους αριθμούς και ρυθμίζονται από την αρμονία τους. Τα «ακούσματα»[1] διατυπώνονταν σε δωρική διάλεκτο. Η συμβολή των πυθαγορείων στην εξέλιξη και διαμόρφωση της φιλοσοφίας και των επιστημών ήταν μεγάλη. Η ελληνική πνευματική δημιουργία έχει πολύ επηρεαστεί από τα πυθαγόρεια δόγματα. Ο Πλάτωνας έχει υποστεί βαθύτατη επίδραση από αυτούς και η μεταφυσική του είναι έντονα ποτισμένη από τις ιδέες τους. Μια ποιητική συλλογή μεταγενέστερη (2ος μ.Χ.) περιλαμβάνει την ηθική διδασκαλία και τις θρησκευτικές δοξασίες των πυθαγορείων (*Χρυσᾶ ἔπη*).

ΙΙΙ. Οι Ελεάτες φιλόσοφοι. Οι φιλόσοφοι αυτοί ανήκουν στην Ελεατική Φιλοσοφική Σχολή, της οποίας έδρα ήταν η Ελέα, πόλη της Ιταλίας, κοντά στην Ποσειδωνία (Paestum), αποικία των Φωκαέων. Ο Πλάτωνας στο *Σοφιστή* (211α, 242d) αναφέρει την ομάδα των Ελεατών φιλοσόφων ως «*ἐλεατικὸν ἔθνος*». Στο φιλοσοφικό τους σύστημα κυριαρχεί η αντίληψη της σταθερότητας, σε αντίθεση με την αλλαγή του Ηρακλείτου. Οι Ελεάτες φιλόσοφοι, εκτός από το Ζήνωνα, ήταν και ποιητές και υιοθετούσαν στα κείμενά τους την ποιητική μορφή της ομηρικής και ησιόδειας παράδοσης.

Παρμενίδης (515-450 π.Χ.). Μαθητής του Ξενοφάνη, νομοθέτης και φιλόσοφος. Έγραψε ένα μεγάλο ποίημα, *Περὶ φύσεως* (διασώθηκε αποσπασματικά), όπου αναφέρεται στη μύησή του στην Αλήθεια. Η μύηση αυτή προσλαμβάνει τη μεγαλοπρέπεια του μύθου. Η μοναδική αλήθεια, που μας παραπέμπει στην προβληματική του Ηράκλειτου, οδηγεί προς το Ὂν (*ὄν*, γεν. *ὄντος*: μετοχή του *εἰμί*), το μοναδικό, «γιατί είναι αγέννητο και άφθαρτο (*ἀνώλεθρον*), πλήρες, ακίνητο και χωρίς τέλος». Δεν πρόκειται για απλό φυσικό σύμπαν, όπως των Ιώνων φιλοσόφων, αλλά για ό,τι το πνεύμα μπορεί να συλ-

1. Θεωρητικές και πρακτικές οδηγίες που μεταδίδονταν προφορικά.

λάβει. Ο Παρμενίδης είναι ο πρώτος φιλόσοφος της νοησιαρχίας (πρωταρχική αιτία των ψυχικών εκδηλώσεων και βάση για την προσέγγιση της γνώσης και της αλήθειας είναι η νόηση). Η φράση του «*ταὐτόν ἐστι νοεῖν τε καὶ εἶναι*» θεμελιώνει στην ιστορία της φιλοσοφίας την αρχή της ταυτότητας. Αντίθετα, το *μὴ Ὂν* δεν μπορεί να υπάρξει, γιατί δεν μπορεί να νοηθεί. Αναφέρεται επίσης και στον κόσμο της *δοξασίας* (απλής γνώμης). Ο κόσμος είναι σφαιρικός και απαρτίζεται από δύο ισότιμα και αντίθετα στοιχεία (φως και νύχτα), που η ισοδυναμία τους εξασφαλίζει την κοσμική ισορροπία. Η οντολογική θεωρία του Παρμενίδη (*εἶναι – μὴ εἶναι*) απορρίπτει όλες τις προγενέστερες κοσμολογικές θεωρίες. Αντίθετα προς τον Ηράκλειτο, το δημιουργό τού *γίγνεσθαι* (εξελικτική πορεία των μεταβολών), ο Παρμενίδης είναι ο φιλόσοφος του *εἶναι* (στατική κατάσταση). Η μεταφυσική του κυριάρχησε στην ιωνική φιλοσοφία του 5ου αιώνα και επηρέασε τον Αναξαγόρα και τους ατομιστές.

Ζήνων ὁ Ἐλεάτης (490-415 π.Χ.). Είναι διαφορετικός από το στωικό φιλόσοφο του 3ου αι. π.Χ. από το Κίτιο (σημ. Λάρνακα) της Κύπρου. Μαθητής και φίλος του Παρμενίδη, δημοκρατικός φιλόσοφος, πέρασε όλη του τη ζωή στη γενέτειρά του. Αποδέχθηκε εξολοκλήρου τις θεωρίες του Παρμενίδη, προσπαθώντας να τις υπερασπιστεί με πρωτότυπα και παράδοξα (*ζηνώνεια*) επιχειρήματα. Χρησιμοποίησε τη μέθοδο *τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς*, αλλά και τη διαλεκτική, δηλαδή την αναζήτηση της αλήθειας με το διάλογο.

Ο Αχιλλέας και η χελώνα

Περίφημος είναι ο συλλογισμός του Ζήνωνα που λέει ότι σε μια καταδίωξη ο πιο γρήγορος δρομέας δεν μπορεί να ξεπεράσει τον αργό· γιατί ο διώκτης πρέπει πρώτα να φτάσει στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε ο διωκόμενος, και επομένως ο βραδύτερος δρομέας έχει πάντα ένα προβάδισμα, αναφέροντας ως παράδειγμα τον ταχύτερο Αχιλλέα και τη βραδύτερη χελώνα. Υποθέτουμε ότι ο Αχιλλέας είναι χίλιες φορές ταχύτερος από τη χελώνα και ότι αυτή προηγείται, κατά την εκκίνηση του Αχιλλέα χίλια μέτρα. Στο χρόνο που ο Αχιλλέας θα έχει διανύσει χίλια μέτρα, η χελώνα θα έχει κερδίσει ένα προβάδισμα ενός μέτρου· όταν ο Αχιλλέας θα έχει καλύψει αυτή την απόσταση του ενός μέτρου, η χελώνα θα προηγείται πάλι κατά 1/1.000 του μέτρου και έτσι χωρίς τέλος.

Οι αντινομίες του Ζήνωνα άσκησαν επίδραση στους ατομικούς (Λεύκιππο και Δημόκριτο), στους σοφιστές (Γοργία και Πρωταγόρα), αλλά και σε σύγχρονους φιλοσόφους. Από όλους τους προσωκρατικούς ο Ζήνωνας είναι σήμερα ο πιο επίκαιρος.

Η Ελεατική Σχολή έμελλε να επιδράσει αποφασιστικά στον Πλάτωνα (ένας διάλογός του επιγράφεται *Παρμενίδης*) και στον Αριστοτέλη.

Ἐμπεδοκλῆς (495-430 π.Χ.). Γεννήθηκε στον Ακράγαντα της Σικελίας και ήταν σύνθετη προσωπικότητα: ρήτορας, πολιτικός, υπερασπιστής της δημοκρατίας, στοχαστής, γιατρός και θαυματοποιός, με υπερφυσική δύναμη. Απόκρυφες ιστορίες για το θάνατό του αναφέρουν ότι έπεσε αυτοβούλως στον κρατήρα της Αίτνας. Ζηλωτής του Παρμενίδη, επηρεάστηκε πολύ από τη σκέψη του. Από το έργο του σώζονται μικρά αποσπάσματα από δύο ποιήματα, γραμμένα σε εξάμετρους στίχους: *Περὶ φύσεως* (350 στίχοι) και *Καθαρμοί* (100 στίχοι). Ο τίτλος του πρώτου ποιήματος μας οδηγεί στην ιωνική φιλοσοφία. Ενώ, όμως, οι Ίωνες φιλόσοφοι καθόριζαν ένα μοναδικό στοιχείο για την προέλευση του σύμπαντος (μονισμός), ο Εμπεδοκλής δέχεται τέσσερα (πλουραλισμός), που τα δηλώνει μάλιστα με ονόματα θεϊκά. Στους *Καθαρμούς*, επηρεασμένος από τον Ησίοδο, ακολουθεί ορφικές και πυθαγόρειες δοξασίες για το πεπρωμένο της ψυχής, όπως τη μετεμψύχωση, περιγράφοντας την περιοχή τού επέκεινα (= άλλη ζωή) και δίνοντας οδηγίες για διάφορες καθαρτήριες τελετουργικές πράξεις.

Οι βασικές αρχές του σύμπαντος του Εμπεδοκλή, που παρουσιάζονται ως θεϊκά όντα, είναι οι τέσσερις ρίζες (*ῥιζώματα*) του παντός: *γῆ, ἀήρ, πῦρ* και *ὕδωρ*, ενώ η *Φιλότης* (αγάπη) και το *Νεῖκος* (φιλονικία) δρουν αντιθετικά πάνω και μέσα από αυτά. Η φιλότης οργανώνει και συνδέει, το νείκος χωρίζει και διασπά. Η ιστορία του σύμπαντος είναι ο συνδυασμός και ο χωρισμός των τεσσάρων ριζωμάτων: η ανάμειξη (*μεῖξις*) και η διαίρεση (*διάλλαξις*). Με την κυριαρχία της φιλότητας σχηματίζεται η Σφαίρα (*Σφαῖρος, ὁ*) και το σύμπαν ενοποιείται (το Ὂν του Παρμενίδη), ενώ με το νείκος διασπάται σε αταξία, φέρνοντας στο νου τον πόλεμο των αντιθέτων του Ηρακλείτου.

Η τελευταία φάση της προσωκρατικής σκέψης κυριαρχεί τον 5ο π.Χ. αιώνα. Η φιλοσοφία του Αναξαγόρα και των ατομιστών θα αποτελέσει την ιωνική απάντηση στην κριτική θεωρία των Ελεατών και του Εμπεδοκλή.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: *ΑΤΤΙΚΗ Ή ΚΛΑΣΙΚΗ*

(από τους Περσικούς πολέμους έως το θάνατο του Μ. Αλεξάνδρου, 323 π.Χ.)

Η περίοδος αποκαλείται «αττική», γιατί η αττική διάλεκτος υιοθείται από όλες τις ελληνικές πόλεις και γίνεται πανελλήνια· ονομάζεται επίσης «κλασική», γιατί τα παραγόμενα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά έργα είναι πρότυπα σε όλες τις εποχές.

Ο 5ος αιώνας (αιώνας του Περικλή, 461-429 π.Χ.) σηματοδοτείται από την ευρεία κυριαρχία της Αθήνας σε όλους τους τομείς· ενισχύεται το δημοκρατικό πολίτευμα, η πόλη γίνεται κέντρο της ελληνικής παιδείας και η λογοτεχνία είναι αθηναϊκή και στην ουσία της «πολιτική», γιατί συνδέεται με την πόλη.

Τον 5ο αι. π.Χ. γεννιούνται δύο είδη που έμελλαν να επιζήσουν σε όλες τις λογοτεχνίες μέχρι σήμερα: η Ιστορία και το Θέατρο, τραγικό ή κωμικό. Ο 4ος αιώνας (404-323 π.Χ.) είναι επίσης ο αιώνας της αττικής ρητορικής (δικανικής ή πολιτικής) και του φιλοσοφικού στοχασμού. Η φιλοσοφία, με το διάλογο, και η ρητορεία εγγίζουν την τελειότητα στον ανώτερο βαθμό.

Α. ΠΟΙΗΣΗ

ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Η δραματική ποίηση συνθέτει στοιχεία και από τα δύο είδη που προηγούνται χρονικά, το έπος και τη λυρική ποίηση, αλλά ξεχωρίζει από αυτά γιατί προορίζεται για παράσταση· αναπαριστάνει, δηλαδή, και ζωντανεύει ένα γεγονός που εξελίσσεται μπροστά στους θεατές, όπως δηλώνει και το όνομά της (*δρᾶμα* < *δράω* -ῶ = πράττω).

Γένεση

Το δράμα προήλθε από τις θρησκευτικές τελετές, *τὰ δρώμενα* (= ιερές συμβολικές πράξεις) και συνδέθηκε από την αρχή με τις τελετουργικές γιορτές για τη γονιμότητα και τη βλάστηση που γίνονταν στην αρχαιότητα προς τιμήν του θεού Διονύσου. Ο Διόνυσος κατείχε κεντρική θέση στο αθηναϊκό εορτολόγιο. Η λατρεία του ήταν εξαιρετικά δημοφιλής, ιδιαίτερα στις λαϊκές τάξεις και τους αγρότες, και υποστηρίχθηκε πολύ από τους τοπικούς άρχοντες που αναζητούσαν λαϊκά ερείσματα.

Χαρακτηριστικά της λατρείας του Διονύσου ήταν:

- η ιερή μανία, που προκαλεί την *έκστασιν* (*ἐξίσταμαι* = βγαίνω από τον εαυτό μου και επικοινωνώ με το θείο)·
- η *θεοληψία* (*θεὸς* + *λαμβάνω*), η κατάσταση δηλαδή κατά την οποία ο πιστός ένιωθε ότι κατέχεται από το πνεύμα του λατρευόμενου θεού / θεία έμπνευση·
- ο έξαλλος *ενθουσιασμός* των οπαδών (*ἔνθεος, -ους* < *ἐν-θεός*· *ἐνθουσιάζω* = εμπνέομαι)·
- το *μιμητικό* στοιχείο στις κινήσεις και στη φωνή των πιστών, για να εκφράσουν συναισθηματικές καταστάσεις·
- η *μεταμφίεση* των πιστών σε Σατύρους[1], ζωόμορφους ακόλουθους του θεού. Οι Σάτυροι είχαν κυρίαρχο ρόλο στις διονυσιακές γιορτές.

Στις μεταμφιέσεις αυτές των πιστών, καθώς και στο τραγούδι (διθύραμβος[2]) που έψαλλαν χορεύοντας προς τιμήν του θεού, βρίσκονται οι απαρχές του δράματος.

Διθύραμβος

Ο διθύραμβος ήταν θρησκευτικό και λατρευτικό άσμα που τραγουδούσε ο ιερός θίασος των πιστών του Διονύσου, με συνοδεία αυλού, χορεύοντας γύρω από το βωμό του θεού. Ο ύμνος αυτός είναι πολύ πιθανό ότι περιείχε επιπρόσθετα μια αφήγηση σχετική με τη ζωή και τα παθήματα του θεού. Την απόδοση της αφήγησης αναλάμβανε ο πρώτος των χορευτών, ο *ἐξάρχων*, που έκανε την αρχή στο τραγούδι, ενώ Χορός 50 χορευτών, μεταμφιεσμένων ίσως σε τράγους, εκτελούσε κυκλικά (*κύκλιοι χοροί*) το διθύραμβο.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ

Αγαπητός θεός των αρχαίων Ελλήνων, γιος του Δία και της θνητής Σεμέλης. Ήταν θεός της βλάστησης, του αμπελιού, του κρασιού, της μέθης και της διασκέδασης. Η λατρεία του, που αργότερα ενσωμάτωσε οργιαστικά στοιχεία ανατολικής προέλευσης, είχε μυστηριακό και εκστατικό χαρακτήρα· μολονότι ξεκίνησε από τη Θράκη, πήρε πανελλήνιο χαρακτήρα και οι γιορτές προς τιμήν του ήταν πολυάριθμες (Μεγάλα και Μικρά Διονύσια, Λήναια, Ανθεστήρια κ.ά.). Ως θεός της μανίας είχε την επωνυμία *Βάκχος*. Συνοδοί του θεού ήταν ο *Σ(ε)ιληνός*, οι *Σάτυροι* και οι *Μαινάδες* ή *Βάκχες*. Κυριότερα εμβλήματά του: ο τράγος, το αμπέλι, ο κισσός και ο θύρσος (ξύλο τυλιγμένο με φύλλα κισσού).

Διόνυσος μεθυσμένος και Σάτυρος.
Εθνικό Αρχαιολόγικό Μουσείο (Συλλογή Σταθάτου)

1. Δαίμονες της φύσης με δασύτριχο σώμα, μύτη σιμή (= πλακουτσωτή) και πόδια, αυτιά και ουρά τράγου. Ο χορός, το κρασί και η έντονη σεξουαλική δραστηριότητα ήταν οι κυριότερες απασχολήσεις τους.
2. Η ετυμολογία της λέξης είναι άγνωστη. Ήταν ένα είδος χορικού ποιήματος που καλλιέργησαν κυρίως οι Δωριείς ποιητές. Έξοχοι διθυραμβοποιοί αναδείχθηκαν ο Σιμωνίδης ο Κείος, ο Βακχυλίδης και ο Πίνδαρος.

Στην αρχή ο διθύραμβος ήταν αυτοσχέδιος και άτεχνος. Από την αυτοσχέδια αυτή μορφή των λαϊκών λατρευτικών εκδηλώσεων παράγονται τα τρία είδη της δραματικής ποίησης: η τραγωδία, η κωμωδία και το σατυρικό δράμα.

I. Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ

1. Η προέλευση της τραγωδίας: από τη διονυσιακή λατρεία στο δραματικό είδος

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η τραγωδία γεννήθηκε από τους αυτοσχεδιασμούς των πρωτοτραγουδιστών, «*τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον*», και το διθύραμβο (*Περὶ Ποιητικῆς*, IV, 1449α).

Ἀρίων

Στην εξέλιξη του διθύραμβου από τον αρχέγονο αυτοσχεδιασμό σε έντεχνη μορφή συνέβαλε ένας σημαντικός ποιητής και μουσικός, ο Αρίων, που καταγόταν από τη Μήθυμνα της Λέσβου (6ος αι. π.Χ.). Σύμφωνα με μαρτυρία του Ηρόδοτου (Ι, 23), ο Αρίων πρώτος συνέθεσε διθύραμβο, του έδωσε λυρική μορφή και αφηγηματικό περιεχόμενο και τον παρουσίασε στην αυλή του φιλότεχνου τυράννου Περίανδρου, στην Κόρινθο. Ο Αρίων παρουσίασε τους χορευτές μεταμφιεσμένους σε Σατύρους, δηλαδή με χαρακτηριστικά τράγων, γι' αυτό και ονομάστηκε «ευρετής του τραγικού τρόπου». Οι Σάτυροι, που έως τότε ενεργούσαν ως δαίμονες των δασών, εντάχθηκαν στη λατρεία του Διονύσου και αποτέλεσαν μόνιμη ομάδα που ακολουθούσε παντού το θεό. Οι τραγόμορφοι αυτοί τραγουδιστές ονομάζονταν *τραγῳδοί* (< *τράγων ᾠδή*[1]), δηλαδή άσμα Χορού που είναι μεταμφιεσμένος σε Σατύρους.

Θέσπις

Το μεγάλο βήμα για τη μετάβαση από το διθύραμβο στην τραγωδία έγινε στις αμπελόφυτες περιοχές της Αττικής, όταν, στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., ο ποιητής Θέσπης από την Ικαρία[2] (σημ. Διόνυσο), στάθηκε απέναντι από το Χορό και συνδιαλέχθηκε με στίχους, δηλαδή αντί να τραγουδήσει μια ιστορία άρχισε να την αφηγείται. Στη θέση του *ἐξάρχοντος* ο Θέσπης εισήγαγε άλλο πρόσωπο, εκτός Χορού, τον υποκριτή[3] (*ὑποκρίνομαι = ἀποκρίνομαι*) ηθοποιό, ο οποίος έκανε διάλογο με το Χορό, συνδυάζοντας το επικό στοιχείο (λόγος) με το αντίστοιχο λυρικό (μουσική)· συνέπεια αυτής της καινοτομίας ήταν η γέννηση της τραγωδίας στην Αττική.

Η πρώτη επίσημη «διδασκαλία» (παράσταση) τραγωδίας έγινε από το Θέσπη το 534 π.Χ., στα Μεγάλα Διονύσια. Ήταν η εποχή που την Αθήνα κυβερνούσε ο τύραννος Πεισίστρατος, ο οποίος ασκώντας φιλολαϊκή πολιτική ενίσχυσε τη λατρεία του θεού Διονύσου,

1. Διάφορες εκδοχές υπάρχουν για την ονομασία των τραγωδών: α) ήταν μεταμφιεσμένοι σε τραγόμορφους δαίμονες, β) φορούσαν δέρματα τράγων, γ) έπαιρναν ως έπαθλο έναν τράγο, δ) σχετίζονταν με θυσία τράγου.
2. Από το όνομα του μυθικού Ικάριου, που διδάχθηκε την αμπελουργία από το Διόνυσο.
3. Εξηγητής-ερμηνευτής (πρβλ. Πλάτ. *Τίμαιος*, 72b). Από τη λέξη «τραγωδία» προέρχονται τα νεοελληνικά *τραγούδι*, *τραγούδημα* και *τραγούδισμα*.

καθιέρωσε τα «Μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια» και η τραγωδία εντάχθηκε στο επίσημο πλαίσιο της διονυσιακής γιορτής.

Στην αττική γη οι μιμικές λατρευτικές τελετές –απομίμηση σκηνών καθημερινής ζωής–, οι κλιματολογικές συνθήκες, αλλά, κυρίως, οι κοινωνικές συνθήκες (άμβλυνση συγκρούσεων) και η πολιτειακή οργάνωση με τους δημοκρατικούς θεσμούς οδήγησαν στη διαμόρφωση αυτού του λογοτεχνικού είδους.

Σε λίγες δεκαετίες, με τη γόνιμη επίδραση της επικής και της λυρικής ποίησης, την ανάπτυξη της ρητορείας, την εμφάνιση του φιλοσοφικού λόγου καθώς και την ατομική συμβολή προικισμένων ατόμων, η τραγωδία εξελίχθηκε ταχύτατα και διαμορφώθηκε σε ένα εντελώς νέο είδος με δικούς του κανόνες, δικά του γνωρίσματα και δικούς του στόχους.

Η προέλευση του είδους είναι καθαρά θρησκευτική. Στην πορεία της η τραγωδία διατήρησε πολλά διονυσιακά στοιχεία [Χορός, μεταμφίεση, σκευή (= ενδυμασία) ηθοποιών], τα θέματά της όμως δεν είχαν σχέση με το Διόνυσο [το *«οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον»* (= καμιά σχέση με το Διόνυσο) ήταν ήδη από την αρχαιότητα παροιμιακή φράση]. Ωστόσο, στα εξωτερικά της χαρακτηριστικά η τραγωδία ποτέ δεν απαρνήθηκε τη διονυσιακή της προέλευση (αποτελούσε μέρος της λατρείας του θεού, κατά τη διάρκεια των εορτών του, οι παραστάσεις γίνονταν στον ιερό χώρο του Ελευθερέως Διονύσου, οι ιερείς του κατείχαν τιμητική θέση στην πρώτη σειρά των επισήμων, οι νικητές των δραματικών αγώνων στεφανώνονταν με κισσό, ιερό φυτό του Διονύσου). Τη σύνδεση της τραγωδίας με τη λατρεία του Διονύσου μαρτυρεί και το θέατρο προς τιμήν του (Διονυσιακό), στη νότια πλευρά της Ακρόπολης, που σώζεται μέχρι σήμερα και η δομή του αποτέλεσε το πρότυπο για όλα τα μεταγενέστερα αρχαία θέατρα.

Το θέατρο του Διονύσου στη νότια πλευρά της Ακρόπολης, όπως διαμορφώθηκε στα ρωμαϊκά χρόνια

2. Η ακμή της τραγωδίας: η εποχή και το κλίμα της

Συνθήκες ανάπτυξης

Η απαρχή της τραγωδίας είναι στενά συνδεδεμένη με την οργάνωση της πολιτικής ζωής και την ανάπτυξη της δράσης του πολίτη. Οι διδασκαλίες δραμάτων στην Αθήνα, όπως και οι αθλητικοί αγώνες, απέκτησαν μεγαλύτερη σημασία για τους θεατές, γιατί ήταν διαγωνισμοί κατορθωμάτων μπροστά στα μάτια της κοινότητας και εξέφραζαν το αγωνιστικό πνεύμα της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και τον πολιτικό χαρακτήρα της δημοκρατικής πόλης των Αθηνών. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι το είδος ανθεί ταυτόχρονα με τη δημοκρατική οργάνωση της πόλης-κράτους της Αθήνας (άμεση συμμετοχή των πολιτών στα κοινά ζητήματα – Εκκλησία του Δήμου, όπου γίνεται αντιπαράθεση απόψεων, διάλογος, σε κλίμα ελευθερίας, ισοτιμίας και ισηγορίας). Αναπτύσσεται κυρίως κατά τη διάρκεια του *χρυσού αιώνα*, όταν η Αθήνα, μετά τη νικηφόρα έκβαση των Μηδικών πολέμων, διαθέτει μεγάλη ισχύ και δόξα και συγχρόνως αποτελεί σπουδαίο πνευματικό και πολιτιστικό κέντρο. Η δημοκρατική αυτή οργάνωση, που άρχισε με τον Κλεισθένη (508 π.Χ.), σηματοδοτεί όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης (επιστήμη, τέχνη, οικονομία), δίνοντάς τους μια νέα ώθηση και εξέλιξη.

Θεματική

Στην Αθήνα της κλασικής εποχής, που χαρακτηρίζεται από έξαρση ηρωικού πνεύματος, οι τραγωδίες είναι σκηνικές παραστάσεις όπου εξυμνείται ο ηρωικός άνθρωπος, που συγκρούεται με τη Μοίρα, την Ανάγκη, τη θεία δικαιοσύνη. Το τριαδικό σχήμα (*ὕβρις – ἄτη – δίκη*)[1], που παρουσιάζεται ολοκληρωμένο στο Σόλωνα (6ος αι. π.Χ.), αποτελεί το ηθικό υπόβαθρο της τραγωδίας. Σύμφωνα με αυτό, η ύβρη, που οδηγεί στον όλεθρο, προκαλεί τη θεϊκή τιμωρία (*τίσις*) και έτσι επανέρχεται η τάξη με το θρίαμβο της δικαιοσύνης.

Οι συγγραφείς τραγωδιών αντλούν τα θέματά τους συνήθως από την ανεξάντλητη πηγή των μύθων —μοναδική εξαίρεση (από τα σωζόμενα έργα) οι *Πέρσαι* του Αισχύλου και οι *Βάκχαι* του Ευριπίδη—, τους οποίους όμως συνδέουν με τη σύγχρονη επικαιρότητα και τους καθιστούν φορείς των προβληματισμών τους. Οι ποιητές απευθύνονται σε ένα ευρύ κοινό που συγκεντρωνόταν στο χώρο του θεάτρου[2] για μια επίσημη εκδήλωση και προσπαθούσαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον του πολίτη, ενός πολίτη συν-μέτοχου που βίωνε τις περίλαμπρες νίκες κατά των Περσών, την αμφισβήτηση και τις νέες ιδέες των σοφιστών, την οδύνη ενός μακροχρόνιου εμφύλιου πολέμου, ζούσε δηλαδή ένα κλίμα γόνιμο σε έργα και στοχασμούς. Το κλίμα αυτό αντανακλάται στην τραγωδία, η οποία επηρεάζεται από τις καταστάσεις και τρέφεται με τις μεταβολές. Έτσι εξηγείται η θέση που κατέχουν στις ελληνικές τραγωδίες τα μεγάλα ανθρωπολογικά προβλήματα του πολέμου και της ειρήνης, της δικαιοσύνης και της φιλοπατρίας.

---

1. *ὕβρις* = υπεροπτική συμπεριφορά, που πηγάζει από τη συναίσθηση της υπερβολικής δύναμης· *ἄτη* = θεϊκή δύναμη του ολέθρου που τυφλώνει τους ανθρώπους και τους παρασύρει στην καταστροφή· *δίκη* = θεία δικαιοσύνη. Οι ηθικές αυτές έννοιες ενυπάρχουν στον Όμηρο και στον Ηρόδοτο.
2. Η χωρητικότητα του θεάτρου του Διονύσου ήταν περίπου 17.000 θεατές.

Η τραγωδία είναι δημιούργημα καθαρά ελληνικό. Γεννήθηκε στην πόλη της Παλλάδας Αθηνάς, κατά την εποχή της αθηναϊκής δημοκρατίας, και γνώρισε ως πνευματικό και καλλιτεχνικό επίτευγμα μεγάλη επιτυχία, που διήρκεσε ογδόντα περίπου χρόνια.

Όταν σήμερα μιλάμε για τραγωδία, αναφερόμαστε αποκλειστικά στα 32 σωζόμενα έργα των τριών μεγάλων τραγικών, 7 του Αισχύλου, 7 του Σοφοκλή και 18 του Ευριπίδη. Έχουν διασωθεί, δυστυχώς, ελάχιστα έργα, ενώ είχαν γραφτεί περισσότερα από 1.000, από 270 περίπου δραματουργούς, των οποίων ξέρουμε τα ονόματα μόνο ή τους τίτλους των έργων τους. Οπωσδήποτε, θα είχαν γραφτεί και τραγωδίες ενδεχομένως ανώτερες από αυτές που διασώθηκαν. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι ο Αισχύλος, ο Σοφοκλής και ο Ευριπίδης δεν ήταν πάντοτε οι νικητές στους ετήσιους δραματικούς αγώνες. Στις τραγωδίες όμως που σώθηκαν οι συλλογισμοί για τον άνθρωπο ξεχωρίζουν με την πρωταρχική τους δύναμη και τροφοδοτούν δυναμικά την ευαισθησία και τη σκέψη κάθε αναγνώστη σε κάθε εποχή.

3. Δραματικοί αγώνες

Διαδικασία

Η παράσταση των τραγωδιών στο θέατρο γινόταν στα *Μεγάλα ἢ ἐν ἄστει Διονύσια* το μήνα Ελαφηβολιώνα (τέλη Μαρτίου έως μέσα Απριλίου), όπου διαγωνίζονταν οι τραγικοί ποιητές. Στα *Μικρὰ ἢ κατ' ἀγροὺς Διονύσια*, κατά το μήνα Ποσειδεώνα (τέλη Δεκεμβρίου έως αρχές Ιανουαρίου), γίνονταν μόνο επαναλήψεις έργων, στα *Λήναια*, το μήνα Γαμηλιώνα (τέλη Ιανουαρίου-αρχές Φεβρουαρίου), γίνονταν κυρίως τραγικοί και κωμικοί αγώνες, ενώ στα *Ἀνθεστήρια*, το μήνα Ανθεστηριώνα (τέλη Φεβρουαρίου-αρχές Μαρτίου), αρχικά δε διδάσκονταν δράματα, αλλά αργότερα προστέθηκαν δραματικοί αγώνες. Νέες τραγωδίες διδάσκονταν στα Λήναια (από το 433 π.Χ.) και στα Μεγάλα Διονύσια (από το 534 π.Χ.). Οι δραματικοί αγώνες[1] αποτελούσαν υπόθεση της πόλης-κράτους και οργανώνονταν με κρατική φροντίδα, υπό την επίβλεψη του «*ἐπωνύμου ἄρχοντος*»[2].

Η κρατική αυτή μέριμνα, εκτός από τη διοργάνωση των δραματικών αγώνων, περιλάμβανε:

- Επιλογή των ποιητών από τον άρχοντα, από τον κατάλογο εκείνων που είχαν υποβάλει αίτηση (διαγωνίζονταν τελικά τρεις ποιητές με μια τετραλογία ο καθένας: τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα). Πριν από τις ημέρες των παραστάσεων, ο ποιη-

1. Ο όρος *ἀγών* (< *ἄγω*) στην αρχαία Αθήνα είναι κοινός για τις πολεμικές επιχειρήσεις, τον αθλητισμό, τα δικαστήρια και το θέατρο.
2. Ένας από τους εννέα άρχοντες, ο οποίος έδινε το όνομά του στο έτος και επέβλεπε τις θρησκευτικές γιορτές.

τής «*ἤτει χορόν*» (έκανε αίτηση) από τον επώνυμο άρχοντα, ο οποίος «*ἐδίδου* (= έδινε) *χορόν*» και του υποδείκνυε το χορηγό που είχε ορίσει η φυλή.

- Επιλογή των *χορηγών*, πλούσιων πολιτών που αναλάμβαναν τα έξοδα της παράστασης: για το Χορό, το χοροδιδάσκαλο, τον αυλητή, τη σκευή (= μάσκες, ενδυμασία).
- Επιλογή των δέκα κριτών (ένας από κάθε φυλή) με κλήρωση. Οι κριτές των έργων έγραφαν σε πινακίδα την κρίση τους. Οι πινακίδες ρίχνονταν σε κάλπη, από την οποία ανασύρονταν πέντε και από αυτές προέκυπτε, ανάλογα με τις ψήφους, το τελικό αποτέλεσμα. Πριν από τη διδασκαλία της τραγωδίας, γινόταν στο Ωδείο (στεγασμένο θέατρο) ὁ *προαγών* (*πρὸ τοῦ ἀγῶνος* = δοκιμή), κατά τον οποίο ο ποιητής παρουσίαζε τους χορευτές και τους υποκριτές στους θεατές χωρίς προσωπεία.
- Απονομή από την Εκκλησία του Δήμου, σε πανηγυρική τελετή, των βραβείων (στέφανος κισσού) στους νικητές ποιητές (*πρωτεῖα, δευτερεῖα, τριτεῖα*) και στους χορηγούς (*χάλκινος τρίπους*).
- Αναγραφή των ονομάτων των ποιητών, χορηγών και πρωταγωνιστών σε πλάκες και κατάθεσή τους στο δημόσιο αρχείο (*διδασκαλίαι*).

Ὦ μέγα σεμνὴ Νίκη, τὸν ἐμὸν
βίοτον κατέχοις
καὶ μὴ λήγοις στεφανοῦσα.
(*Φοίνισσαι*, στ. 1765-1766)

Νίκη τρισέβαστη,
πάντα το βίο μου να κυβερνάς
και να με στεφανώνεις νικητή.
(Μτφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης)

Η θριαμβευτική αυτή επίκληση για νίκη στους δραματικούς αγώνες κλείνει και άλλες δύο από τις τραγωδίες του Ευριπίδη: την *Ἰφιγένεια τὴν ἐν Ταύροις* και τον *Ὀρέστη*.

Το μνημείο του Λυσικράτους σήμερα

Το χορηγικό μνημείο του Λυσικράτους (σήμερα «Φανάρι του Διογένη»)

Βρίσκεται στην Αθήνα (Πλάκα), απέναντι από την Πύλη του Αδριανού, και οικοδομήθηκε το 334 π.Χ. Αποτελείται από ορθογώνιο βάθρο στο οποίο υψώνεται το κυρίως μνημείο: κυκλικός ναΐσκος με έξι κορινθιακούς κίονες, στη στέγη του οποίου ήταν τοποθετημένος τρίποδας υπερφυσικού μεγέθους στον οποίο αναγράφονταν οι συντελεστές της παράστασης. Τους χορηγικούς τρίποδες, που ήταν χάλκινα έπαθλα των νικητών στους διθυραμβικούς χορούς, αφιέρωνε ο χορηγός στο ναό του θεού ή τους έστηνε πάνω σε βάθρο. Χορηγικά μνημεία υπήρχαν στην οδό Τριπόδων — τη σημαντικότερη, μετά την οδό Παναθηναίων, αρχαία οδό στην Αθήνα, που ξεκινούσε από τους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης και έφτανε έως το θέατρο του Διονύσου.

Το κοινό

Χιλιάδες Αθηναίοι, μέτοικοι και ξένοι, κατέκλυζαν κάθε χρόνο το θέατρο του Διονύσου και ζούσαν, επί τρεις μέρες, την ένταση των δραματικών αγώνων. Το κοινό, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και οι γυναίκες, χειροκροτούσε, επευφημούσε, αλλά μερικές φορές αποδοκίμαζε. Η παροχή χρηματικού βοηθήματος, των *θεωρικῶν* (από τον Περικλή), στους άπορους πολίτες, για να παρακολουθήσουν δωρεάν τις παραστάσεις, χωρίς εισιτήριο (*σύμβολον*) —μέγιστο μάθημα παιδείας και δημοκρατίας— διευκόλυνε την ακώλυτη προσέλευση του κόσμου. Το όλο θέαμα είχε χαρακτήρα παλλαϊκής γιορτής και ήταν υπόθεση συλλογική.

Η τραγωδία, λοιπόν, συνυφασμένη από την αρχή με τη ανάπτυξη της δημοκρατίας και της δραστηριότητας των πολιτών, εισβάλλει στην αθηναϊκή ζωή με επίσημη απόφαση της πολιτείας και αποτελεί συμπληρωματικό μέσο παίδευσης του Αθηναίου πολίτη.

Το θέατρο

Ο χώρος των παραστάσεων ήταν το θέατρο, ένας κυκλικός χώρος που περιλάμβανε:

- *Το θέατρον*, που ονομαζόταν και *κοῖλον*, εξαιτίας του σχήματός του, χώρο τού *θεᾶσθαι* (*θεάομαι*, *-ῶμαι* = βλέπω), όπου κάθονταν οι θεατές ημικυκλικά, απέναντι από τη σκηνή. Τα καθίσματα (*ἑδώλια*) των θεατών, που ήταν κτισμένα αμφιθεατρικά, διέκοπταν κλίμακες (βαθμίδες) από τις οποίες οι θεατές ανέβαιναν στις υψηλότερες θέσεις. Δύο μεγάλοι διάδρομοι (*διαζώματα*) χώριζαν το κοίλον σε τρεις ζώνες, για να διευκολύνουν την κυκλοφορία των θεατών. Τα σφηνοειδή τμήματα των εδωλίων, ανάμεσα στις κλίμακες, ονομάζονταν *κερκίδες*. Οι θέσεις των θεατών ήταν αριθμημένες.
- *Την ορχήστρα* (*ὀρχέομαι*, *-οῦμαι* = χορεύω), κυκλικό ή ημικυκλικό μέρος για το Χορό, με τη *θυμέλη* (< *θύω*), είδος βωμού, στο κέντρο. Το κυκλικό σχήμα σχετίζεται με τους κυκλικούς χορούς των λαϊκών γιορτών.
- *Τη σκηνή*, ξύλινη επιμήκη κατασκευή προς την ελεύθερη πλευρά της ορχήστρας, με ειδικό χώρο στο πίσω μέρος για τη σκηνογραφία και την αλλαγή ενδυμασίας των υποκριτών. Η πλευρά της σκηνής προς τους θεατές εικόνιζε συνήθως την πρόσοψη ανακτόρου ή ναού, με τρεις θύρες· η μεσαία (*βασίλειος θύρα*) χρησίμευε για την έξοδο του βασιλιά.

Δεξιά και αριστερά της σκηνής υπήρχαν δύο διάδρομοι, *οι πάροδοι*: Από τη δεξιά για τους θεατές πάροδο έμπαιναν όσα πρόσωπα του έργου έρχονταν (υποτίθεται) από την πόλη ή από το λιμάνι, και από την αριστερή όσα έρχονταν από τους αγρούς ή από άλλη πόλη. Κατά τη διάρκεια της παράστασης έμπαινε από την πάροδο ο Χορός, γι' αυτό και το πρώτο τραγούδι ονομαζόταν επίσης *πάροδος*. Ο στενός χώρος ανάμεσα στη σκηνή και την ορχήστρα αποτελούσε τον κύριο χώρο δράσης των υποκριτών, το χώρο των ομιλητών: το *λογεῖον*, που ήταν ένα υπερυψωμένο δάπεδο ξύλινο και αργότερα πέτρινο ή μαρμάρινο. Το σκηνικό οικοδόμημα διέθετε υπερυψωμένη εξέδρα για την εμφάνιση (επιφάνεια) των θεών: το *θεολογεῖον*.

Σκηνογραφικά και μηχανικά μέσα, τα *θεατρικά μηχανήματα*, συνεπικουρούσαν το έργο των ηθοποιών και την απρόσκοπτη εξέλιξη της δραματικής πλοκής. Τέτοια ήταν: το *ἐκκύκλημα* (< *ἐκ-κυκλέω*, τροχοφόρο δάπεδο πάνω στο οποίο παρουσίαζαν στους θεατές ομοιώματα νεκρών), ο *γερανὸς* ή *αἰώρημα* (< *αἰωρέω*, ανυψωτική μηχανή για τον *ἀπὸ μηχανῆς θεόν*), το *βροντεῖον* και *κεραυνοσκοπεῖον* (για τη μηχανική αναπα-

ραγωγή της βροντής και της αστραπής), οι *περίακτοι* (*περὶ* + *ἄγω*), δύο ξύλινοι στύλοι για εναλλαγή του σκηνικού.

4. Συντελεστές της παράστασης

Ο Χορός

Ο Χορός αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της τραγωδίας και με το πέρασμα του χρόνου δέχτηκε πολλές μεταβολές. Ο αριθμός των μελών του, από 50 ερασιτέχνες χορευτές που ήταν αρχικά στο διθύραμβο, έγινε 12 και με το Σοφοκλή 15, κατανεμόμενοι σε δύο ημιχόρια. Ο Χορός, με επικεφαλής τον αυλητή, έμπαινε από τη δεξιά πάροδο κατά ζυγά (μέτωπο 5, βάθος 3) ή κατά στοίχους (μέτωπο 3, βάθος 5). Ήταν ντυμένος απλούστερα από τους υποκριτές και εκτελούσε, υπό τον ήχο του αυλού, την κίνηση και την όρχηση εκφράζοντας τα συναισθήματά του. Στη διάρκεια της παράστασης είχε τα νώτα στραμμένα προς τους θεατές και διαλεγόταν με τους υποκριτές μέσω του *κορυφαίου*· χωρίς να τάσσεται ανοιχτά με το μέρος κάποιου από τους ήρωες, αντιπροσώπευε την κοινή γνώμη. Αρχικά, η τραγωδία άρχιζε με την είσοδο του Χορού και τα χορικά κατείχαν μεγάλο μέρος της έκτασης του έργου.

Πολλοί τίτλοι έργων μαρτυρούν τη σημασία του Χορού (π.χ. *Ἱκέτιδες, Χοηφόροι, Εὐμενίδες, Τρῳάδες, Βάκχαι*), ο οποίος αποτελείται συνήθως ή από γυναίκες (*Ἱκέτιδες, Φοίνισσαι, Τραχίνιαι κ.ά.*) ή από γέροντες (*Πέρσαι, Ἀγαμέμνων, Οἰδίπους Τύραννος, Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ κ.ά.*).

Η πορεία της τραγωδίας καθορίζεται σταδιακά από τη μείωση του λυρικού-χορικού στοιχείου και την αύξηση του δραματικού.

Τα πρόσωπα

Πριν από το Σοφοκλή, ο ποιητής ήταν ταυτόχρονα και υποκριτής[1], επειδή επικρατούσε η άποψη ότι ήταν ο πλέον κατάλληλος να υποκριθεί όσα περιέχονταν στην τραγωδία. Ο Σοφοκλής κατήργησε τη συνήθεια αυτή και πρόσθεσε τον τρίτο υποκριτή (το δεύτερο τον εισήγαγε ο Αισχύλος, ενώ τον πρώτο ο Θέσπις).

Όλα τα πρόσωπα του δράματος μοιράζονταν στους τρεις υποκριτές, που έπρεπε σε λίγο χρόνο να αλλάζουν ενδυμασία· ήταν επαγγελματίες, έπαιρναν μισθό και ήταν κυρίως Αθηναίοι πολίτες. Τα γυναικεία πρόσωπα υποδύονταν άνδρες, οι οποίοι φορούσαν *προσωπεία* (μάσκες). Για τον εξωραϊσμό του προσώπου (μακιγιάζ) χρησιμοποιούσαν μια λευκή σκόνη από ανθρακικό μόλυβδο, το *ψιμύθιον*. Οι υποκριτές εμφανίζονταν στη σκηνή με επιβλητικότητα και μεγαλοπρέπεια· ήταν ντυμένοι με πολυτέλεια, με ενδυμασία ανάλογη προς το πρόσωπο που υποδύονταν και με παράδοξη μεταμφίεση που παρέπεμπε στο μυθικό κόσμο της τραγωδίας.

Ως θεράποντες του Διονύσου, είχαν εξασφαλίσει σημαντικά προνόμια (π.χ. απαλλαγή από στρατιωτικές υπηρεσίες-συμμετοχή σε διπλωματικές αποστολές) και η κοινωνική τους θέση ήταν επίζηλη. Παράλληλα, είχαν ενωθεί σε μια συντεχνία, στο λεγόμενο «*κοινὸν τῶν περὶ τὸν Διόνυσον τεχνιτῶν*». Την προεδρία της συντεχνίας είχε συνήθως ο ιερέας του Διονύσου· έτσι, διατηρήθηκε ο θρησκευτικός χαρακτήρας των παραστάσεων.

---

1. Τη λέξη «ηθοποιός», με τη σημερινή σημασία, χρησιμοποίησε για το θέατρο ο συγγραφέας Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής, αρχαιολόγος και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1809-1892).

5. Δομή της τραγωδίας

Ορισμός

Ο Αριστοτέλης, στο έργο του *Περὶ Ποιητικῆς* (VI, 1449 β), δίνει τον εξής ορισμό για την τραγωδία:

> ***«Ἔστιν οὖν τραγῳδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἑκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι᾽ ἀπαγγελίας, δι᾽ ἐλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».***

Η τραγωδία, δηλαδή, είναι μίμηση πράξης εξαιρετικής και τέλειας (: με αρχή, μέση και τέλος), η οποία έχει ευσύνοπτο μέγεθος, με λόγο που τέρπει, διαφορετική για τα δύο μέρη της (διαλογικό και χορικό), με πρόσωπα που δρουν και δεν απαγγέλλουν απλώς, και η οποία με τη συμπάθεια του θεατή (προς τον πάσχοντα ήρωα) και το φόβο (μήπως βρεθεί σε παρόμοια θέση) επιφέρει στο τέλος τη λύτρωση από παρόμοια πάθη (κάθαρση).

Η τραγωδία, επομένως, είναι η θεατρική παρουσίαση ενός μύθου (δράση) με εκφραστικό όργανο τον ποιητικό λόγο. Η λειτουργία της είναι ανθρωπογνωστική και ο ρόλος της παιδευτικός (διδασκαλία): η αναπαράσταση ανθρώπινων καταστάσεων και αντιδράσεων (αγάπη, πόνος, μίσος, εκδίκηση κ.ά.) διευρύνει τις γνώσεις του θεατή για την ανθρώπινη φύση και συμπληρώνει την εμπειρία του. Η συναισθηματική συμμετοχή των θεατών στα διαδραματιζόμενα γεγονότα, με τη δικαίωση του τραγικού ήρωα ή την αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας και της ηθικής τάξης, οδηγεί στη λύτρωση, στον εξαγνισμό τους· οι θεατές «καθαίρονται», γίνονται πνευματικά και ηθικά καλύτεροι, έχοντας κατανοήσει βαθύτερα τα ανθρώπινα. Διαπιστώνουν, μέσω του οίκτου και του φόβου που νιώθουν για τον πάσχοντα ήρωα, ότι ο αγώνας και ο ηρωισμός (αν και η έκβαση είναι συχνά τραγική) συνδέονται αναπόσπαστα με την ανθρώπινη κατάσταση.

Τα μέρη της τραγωδίας

Η τραγωδία είναι σύνθεση επικών και λυρικών στοιχείων· απαρτίζεται από το δωρικό χορικό και τον ιωνικό διάλογο, όπως ο Παρθενώνας συνδυάζει τον ιωνικό με το δωρικό ρυθμό. Ο Αριστοτέλης περιγράφει την τυπική διάρθρωσή της ως εξής:

α. Τα κατά ποσόν μέρη: αφορούν την έκταση του έργου. Ήταν συνήθως εννέα: πέντε διαλογικά και τέσσερα χορικά.

Ι. Διαλογικά-Επικά (διάλογος-αφήγηση, κυρίως σε αττική διάλεκτο και ιαμβικό τρίμετρο)[1].

- **Πρόλογος**: πρόκειται για τον πρώτο λόγο του υποκριτή, που προηγείται της εισόδου του Χορού. Μπορεί να είναι μονόλογος, μια διαλογική σκηνή ή και τα δύο. Με τον πρόλογο οι θεατές εισάγονται στην υπόθεση της τραγωδίας. Δεν υπήρχε στα παλαιότερα έργα, τα οποία άρχιζαν με την πάροδο.
- **Ἐπεισόδια**: αντίστοιχα με τις σημερινές πράξεις, που αναφέρονται στη δράση των ηρώων. Διακόπτονται από τα στάσιμα και ο αριθμός τους ποικίλλει από 2 έως 5. Με αυτά προωθείται η υπόθεση και η σκηνική δράση με τις συγκρούσεις των προσώπων.
- **Ἔξοδος**: επισφραγίζει τη λύση της τραγωδίας. Αρχίζει αμέσως μετά το τελευταίο στάσιμο και ακολουθείται από το εξόδιο άσμα του Χορού.

ΙΙ. Λυρικά-Χορικά (με συνοδεία μουσικής και χορού σε δωρική διάλεκτο και σε διάφορα λυρικά μέτρα).

Τα χορικά άσματα ήταν πολύστιχα, αποτελούνταν από ζεύγη *στροφῶν*[2] και *ἀντιστροφῶν*[3], που χωρίζονταν από τις *ἐπῳδοὺς*[4] και ψάλλονται από όλους τους χορευτές με επικεφαλής τον *κορυφαῖον*.

- **Πάροδος**: είναι το άσμα που έψαλλε ο Χορός στην πρώτη του είσοδο, καθώς έμπαινε στην ορχήστρα με ρυθμικό βηματισμό.
- **Στάσιμα**: άσματα που έψαλλε ο Χορός όταν πια είχε λάβει τη θέση του (*στάσιν*)· ήταν εμπνευσμένα από το επεισόδιο που προηγήθηκε, χωρίς να προωθούν την εξωτερική δράση. Συνοδεύονταν από μικρές κινήσεις του Χορού.
- Υπήρχαν και άλλα λυρικά στοιχεία που, κατά περίπτωση, παρεμβάλλονταν στα διαλογικά μέρη: οι *μονωδίες* και οι *διωδίες*, άσματα που έψαλλαν ένας ή δύο υποκριτές, και οι *κομμοί* (*κοπετός* < *κόπτομαι* = οδύρομαι), θρηνητικά άσματα που έψαλλαν ο Χορός και ένας ή δύο υποκριτές, εναλλάξ («*Θρῆνος κοινὸς ἀπὸ χοροῦ καὶ ἀπὸ σκηνῆς*», Αριστοτέλης, *Περὶ Ποιητικῆς*, XII, 2-3).

β. Τα κατά ποιόν μέρη αφορούν την ανάλυση, την ποιότητα του έργου.

- **Μῦθος**: η υπόθεση της τραγωδίας, το σενάριο. Οι μύθοι, αρχικά, είχαν σχέση με τη διονυσιακή παράδοση. Αργότερα, οι υποθέσεις αντλήθηκαν από τους μύθους που εί-

---

1. Ιαμβικό τρίμετρο: υ-́υ-́/υ-́υ-́/υ-́υ-́. Σπανίως χρησιμοποιείται το τροχαϊκό τετράμετρο: -́υ-́υ-́υ-́υ.
2. Ομάδα από δύο ή περισσότερους στίχους με ρυθμική και νοηματική ενότητα.
3. Ομάδα στίχων που έχει μετρική και ρυθμική αντιστοιχία προς τη στροφή.
4. *Ἐπῳδός (ἡ)* < *ἐπᾴδω* < *ἐπὶ* + *ᾄδω*): έμμετρο τμήμα ποιητικής σύνθεσης, που ακολουθεί τη στροφή και την αντιστροφή.

χαν πραγματευτεί οι επικοί ποιητές, και κυρίως από τον Αργοναυτικό, το Θηβαϊκό και τον Τρωικό, οι οποίοι ήταν γνωστοί στο λαό και αποτελούσαν πολύ ζωντανό κομμάτι της παράδοσής του. Τους μύθους αυτούς ο ποιητής τους τροποποιούσε ανάλογα με τους στόχους του. Θέματα στις τραγωδίες έδιναν επίσης τα ιστορικά γεγονότα.

- **Ἦθος**: ο χαρακτήρας των δρώντων προσώπων και το ποιόν της συμπεριφοράς τους.
- **Λέξις**: η γλώσσα της τραγωδίας, η ποικιλία των εκφραστικών μέσων και το ύφος.
- **Διάνοια**: οι ιδέες, οι σκέψεις των προσώπων και η επιχειρηματολογία τους. Οι ιδέες αυτές συνήθως έχουν διαχρονικό χαρακτήρα.
- **Μέλος**: η μελωδία, η μουσική επένδυση των λυρικών μερών και η οργανική συνοδεία (ενόργανη μουσική).
- **Ὄψις**: η σκηνογραφία και η σκευή, δηλαδή όλα όσα φορούσε ή κρατούσε ο ηθοποιός: *ενδυμασία* (χιτώνας —ένδυμα της κλασικής εποχής— που έφτανε συνήθως ως τα πόδια: *ποδήρης*), *προσωπεία* (μάσκες), *κόθορνοι* (ψηλοτάκουνα παπούτσια που έδιναν ύφος και επιβλητικότητα στους ηθοποιούς)[1].

Η πλοκή του μύθου έπρεπε να έχει *περιπέτεια* (μεταστροφή της τύχης των ηρώων, συνήθως από την ευτυχία στη δυστυχία) και *αναγνώριση* (μετάβαση του ήρωα από την άγνοια στη γνώση), η οποία συχνά αφορά την αποκάλυψη της συγγενικής σχέσης μεταξύ δύο προσώπων και γίνεται με τεκμήρια. Ο συνδυασμός και των δύο, περιπέτειας και αναγνώρισης, θεωρείται ιδανική περίπτωση, οπότε ο μύθος γίνεται πιο δραματικός. Η δραματικότητα επιτείνεται με την *τραγική ειρωνεία*, την οποία έχουμε όταν ο θεατής γνωρίζει την πραγματικότητα, την αλήθεια, την οποία αγνοούν τα πρόσωπα της τραγωδίας.

6. Η επιβίωση της τραγωδίας

Η διαδρομή της έως τη σημερινή εποχή

Αρχαιότητα

Από τον 4ο αιώνα π.Χ. υπάρχει ήδη το ενδιαφέρον των τραγικών ηθοποιών να ανεβάσουν πάλι έργα της κλασικής περιόδου (επαναλήψεις παλαιών). Το 386 π.Χ., με επίσημη απόφαση των Αθηναίων, καθιερώθηκε ο διαγωνισμός των ηθοποιών στην αναβίωση παλαιών έργων στα *Μεγάλα Διονύσια*. Στις παραστάσεις αυτές υπεύθυνοι ήταν οι τραγικοί υποκριτές, οι οποίοι και πρόβαλαν τη δική τους παρουσία. Οι τίτλοι των νέων τραγωδιών του 4ου αιώνα δείχνουν ότι οι γνωστοί μύθοι συ-

1. Ο κόθορνος ήταν πολυτελές υπόδημα. Κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. ήταν μια μαλακή, ευλύγιστη και μονοκόμματη μπότα, χωρίς ξεχωριστή σόλα, που γι' αυτό χωρούσε και στο δεξιό και στο αριστερό πόδι. (Μεταφορικά η λέξη σημαίνει άνθρωπο αναποφάσιστο, που αλλάζει γνώμη από ιδιοτελείς σκοπούς.)

νεχίζουν να προμηθεύουν το υλικό, που όμως έχει διασωθεί αποσπασματικά.

Με την αλλαγή των πολιτικών συνθηκών, τον 1ο αι. π.Χ., ατονεί και η αντίστοιχη θεατρική παράδοση. Το ενδιαφέρον όμως του κοινού το κέρδιζαν πάντα μορφές σκηνικής παρουσίασης που είχαν δραματικό χαρακτήρα. Οι δραματικές παραστάσεις επέζησαν και συνέχισαν να εξελίσσονται, εκφράζοντας κάθε φορά τη συγκεκριμένη πραγματικότητα μέσα στην οποία λειτουργούν. Ίσως, όμως, ο καθοριστικότερος παράγοντας για τη μετάδοση ολόκληρων έργων και τη διατήρησή τους στο χρόνο υπήρξε η αδιάλειπτη παρέμβαση των μελετητών, οι οποίοι, από τον Αριστοτέλη έως τους Αλεξανδρινούς γραμματικούς, συγκέντρωσαν και ανέλυσαν τα κείμενα της τραγωδίας διασφαλίζοντας έτσι την επιβίωσή τους.

Στο λατινόφωνο κόσμο η αρχαία τραγωδία έγινε γνωστή μέσα από τη μετάφραση και την προσαρμογή των θεμάτων της στα έργα των Ρωμαίων ποιητών, του επικού Έννιου (3ος-2ος αι. π.Χ.), του τραγικού Άκκιου (2ος αι. π.Χ.) και του φιλόσοφου Σενέκα (1ος αι. μ.Χ).

Αναβίωση

Οι πολυάριθμες επεξεργασίες των θεμάτων της αρχαίας τραγωδίας που επιχειρήθηκαν ως σήμερα αποδεικνύουν τη δυναμικότητά τους. Πρόκειται για θέματα διαχρονικά, σχετικά με βασικά προβλήματα και συγκινήσεις του ανθρώπου. Σπουδαίοι στοχαστές, όπως ο Γκαίτε (1749-1832), ο Έγελος (1770-1831), ο Νίτσε (1844-1900) κ.ά., έβρισκαν στις αρχαίες τραγωδίες αστείρευτη πηγή σκέψεων για τη μοίρα του ανθρώπου, τη φύση της τέχνης, τη σύγκρουση των αντιθέτων. Θεατρικές προσαρμογές ή μεταγραφές των τραγικών έργων σε νέα έργα ή όπερες έχουμε από το 16ο και 17ο αι., ενώ το 19ο και τον 20ό αι. αναβιώνει η τραγωδία σε συνδυασμό με τη φιλολογική έρευνα σε πανεπιστημιακούς κύκλους (Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ, της Οξφόρδης, του Εδιμβούργου κ.ά.). Παραστάσεις κλασικών τραγωδιών δίνονται με επιτυχία στα σύγχρονα θέατρα από αξιόλογους σκηνοθέτες, όπως ο Πίτερ Χολ (Αγγλία), ο Πέτερ Στάιν (Γερμανία), ο Ρόμπερτ Γουίλσον (Αμερική), ο Ταντάσι Σουζούκι (Ιαπωνία), ενώ στην Ελλάδα την αρχαία τραγωδία ανέδειξαν ο Δημήτρης Ροντήρης και ο Κάρολος Κουν.

Βέβαια, σε κάθε εποχή οι σκηνοθέτες προβάλλουν κάποια χαρακτηριστικά σε βάρος κάποιων άλλων και οι διασκευές των έργων διαφέρουν ως προς το πνεύμα και την έμπνευση, ανάλογα πάντοτε με το κλίμα, τη χρονική στιγμή, τις συνθήκες και τη συγκεκριμένη πνευματική ομάδα που δραστηριοποιείται. Κάτι ανάλογο, εξάλλου, συνέβη και στην αρχαιότητα: η τραγωδία ανανεώθηκε από τους μεγάλους τραγικούς, ακριβώς γιατί άλλαξαν οι συνθήκες και η θεώρηση του κόσμου.

Προσπάθειες αναβίωσης της τραγωδίας από το Μεσοπόλεμο και μετά έγιναν και γίνονται ακόμη: στο Φεστιβάλ Θεάτρου των Συρακουσών (ξεκίνησε το 1914), στις Δελφικές Γιορτές (το 1927 από τον Άγγελο Σικελιανό και τη γυναίκα του Εύα Πάλμερ), ενώ από το 1954 καθιερώθηκε το αρχαίο δράμα στο Φεστιβάλ της Επιδαύρου και τον επόμενο χρόνο στο Φεστιβάλ Αθηνών.

Σε όλες τις περιπτώσεις η λογοτεχνική μορφή του τραγικού είδους έμεινε σε γενικές γραμμές ίδια, όπως ακριβώς και το πνεύμα που τη ζωντάνευε. Σήμερα, σε όλο σχεδόν τον

κόσμο, παίζονται τα έργα του Αισχύλου, του Σοφοκλή και του Ευριπίδη. Είκοσι πέντε αιώνες μετά, αξιόλογοι δημιουργοί εμπνέονται από την αρχαία τραγωδία, συνεχίζουν να γράφουν τραγωδίες και να δανείζονται από τους Έλληνες τους τίτλους, τα θέματα, τις υποθέσεις και τα πρόσωπα. Γράφονται *Ηλέκτρες* και *Αντιγόνες* ή δημιουργούνται έργα νεότερα, με σύγχρονη μορφή, εμπνευσμένα από τους μύθους της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας (π.χ. *Το πένθος ταιριάζει στην Ηλέκτρα* του Ευγένιου Ο' Νιλ, *Η Οικογενειακή Συγκέντρωση* του Τ.Σ. Έλιοτ, *Οι Μύγες* του Ζαν-Πολ Σαρτρ, δημιουργήματα εμπνευσμένα από το μύθο των Ατρειδών). Στα έργα όμως αυτά δε βρίσκουμε τους εκφραστικούς τρόπους και την ιδιότυπη δομή της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας.

Ωστόσο, η αναβίωση της τραγωδίας με οποιαδήποτε μορφή και η αναμφισβήτητη επικαιρότητά της αποδεικνύουν ότι αυτή αποτελεί εξαίρετο δημιούργημα του ανθρώπινου πνεύματος.

7. Οι μεγάλοι τραγικοί

Πρόδρομοι

Εκτός από το Θέσπη, το δημιουργό της τραγωδίας και μεγάλο ανακαινιστή της (εισηγητής του προσωπείου, επινοητής του προλόγου, του μονολόγου, «*ρήσεως*», κ.ά.), άλλοι σημαντικοί και επιφανείς ποιητές που προηγήθηκαν των τριών μεγάλων τραγικών, των οποίων όμως το έργο δεν έχει διασωθεί, είναι:

Χοιρίλος Ο Χοιρίλος ο Αθηναίος έλαβε μέρος σε δραματικό αγώνα το 514 π.Χ. και αργότερα διαγωνίστηκε με τον Πρατίνα, το Φρύνιχο και τον Αισχύλο. Από το έργο του (160 δράματα) είναι γνωστός ο τίτλος της τραγωδίας *Αλόπη*. Εισήγαγε τη λαμπρή αμφίεση των ηθοποιών και βελτίωσε τα πρώτα ατελή προσωπεία.

Πρατίνας Ο Πρατίνας, από το Φλειούντα της Πελοποννήσου, συνέγραψε 18 τραγωδίες και 32 σατυρικά δράματα. Θεωρείται ο αναμορφωτής του σατυρικού δράματος και ο εισηγητής του στην Αθήνα. Αναφέρεται μία νίκη του σε δραματικό αγώνα με τον Αισχύλο.

Φρύνιχος Ο Φρύνιχος ο Αθηναίος, μαθητής του Θέσπη (9 δράματα), εισήγαγε πρώτος τους γυναικείους ρόλους. Δοκίμασε να δραματοποιήσει καλλιτεχνικά τη σύγχρονη ιστορία με αφορμή την υποδούλωση της Μιλήτου από τους Πέρσες, το 494 π.Χ. Έτσι, η τραγωδία *Μιλήτου Ἅλωσις* (492 π.Χ.), δύο χρόνια μετά τη συμφορά, λύπησε υπερβολικά τους θεατές, υπενθυμίζοντας «οἰκεῖα κακά» στους Αθηναίους (Ηρόδ. VI, 21), οι οποίοι τον τιμώρησαν με πρόστιμο 1.000 δραχμών και απαγόρευσαν την επανάληψη του έργου. Μια άλλη τραγωδία του, οι *Φοίνισσαι* (το 476 π.Χ.), της οποίας το Χορό αποτελούσαν γυναίκες από τη Φοινίκη, κέρδισε το πρώτο βραβείο· έχει θέμα την ήττα των Περσών στη Σαλαμίνα και υπήρξε το πρότυπο της ομόθεμης τραγωδίας *Πέρσαι* του Αισχύλου.

Μεταγενέστερες διηγήσεις (Οράτιος *Ποιητική τέχνη*, 276), που αναφέρονται στο γνωστό «*ἅρμα Θέσπιδος*» (πλανόδιο θίασο στην περιοχή Αττικής), αποτελούν μάλλον απηχήσεις πανάρχαιων εθίμων με άμαξες που περιέφεραν εύθυμους επιβάτες, σε ανοιξιάτικες λατρευτικές εκδηλώσεις, και τραγουδούσαν περιπαικτικά τραγούδια, «*τὰ ἐκ τῶν ἁμαξῶν σκώμματα*» (σημερινή έκφραση: «*τα εξ αμάξης*»). Με την ονομασία αυτή ιδρύθηκε από το Εθνικό Θέατρο, υπό τη διεύθυνση του Κωστή Μπαστιά (1939), κινητό θέατρο που περιόδευε τις ελληνικές πόλεις, μεταφέροντας σκηνή και ηθοποιούς.

1. Αἰσχύλος (525-456 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Αισχύλος. Ελεύθερη απόδοση

Ο Αισχύλος γεννήθηκε στην Ελευσίνα, ιερή πόλη της λατρείας των μυστηρίων και των δύο θεοτήτων, Δήμητρας και Περσεφόνης. Έζησε όμως στην Αθήνα, άμεσα συνδεδεμένος με την πολιτική ζωή του «*κλεινοῦ ἄστεως*». Είναι ο άνθρωπος των Μηδικών πολέμων, οι οποίοι και τον επηρέασαν καθοριστικά. Πολέμησε γενναία στο Μαραθώνα (όπου σκοτώθηκε ο αδελφός του Κυνέγειρος), πιθανόν στη Σαλαμίνα, ίσως ακόμη και στις Πλαταιές, διεκδικώντας έτσι τον πρώτο τίτλο τιμής: τη δόξα γιατί αγωνίστηκε κατά του Πέρση εισβολέα.

Την πρώτη του νίκη σε τραγικό αγώνα κέρδισε το 484 π.Χ. Οκτώ χρόνια μετά την περίλαμπρη νίκη στη Σαλαμίνα (480 π.Χ.), απέσπασε, με χορηγό το νεαρό Περικλή, *τα πρωτεία*, με τη θριαμβευτική παράσταση των *Περσών* (472 π.Χ.). Έκτοτε γνώρισε και άλλους θριάμβους (νίκησε 14 φορές). Ταξίδεψε δύο φορές στη Σικελία, με πρόσκληση του τυράννου των Συρακουσών Ιέρωνα, και, κατά παράκλησή του, δίδαξε για δεύτερη φορά τους *Πέρσες*, ως εγκώμιο της ελληνικής πολεμικής αρετής, και τις *Αιτναίες*. Την τελευταία του νίκη κέρδισε με την τριλογία *Ὀρέστεια* (458 π.Χ.).

Πέθανε δύο χρόνια αργότερα στη Γέλα της Σικελίας. Στον τάφο του χαράχθηκε επιτύμβιο επίγραμμα αποδιδόμενο στον ίδιο τον ποιητή.

β) Το έργο του

Από τα ενενήντα έργα του σώθηκαν μόνο επτά, που ανήκουν στην εποχή της ωριμότητάς του, και πολλά αποσπάσματα. Το πρώιμο έργο του δεν έχει διασωθεί. Η χρονολόγηση των τραγωδιών, γενικά, δεν είναι βέβαιη.

Πέρσαι (472 π.Χ., πρώτο βραβείο), αριθμός στίχων 1.077

Είναι το μοναδικό ιστορικό δράμα που έχει διασωθεί και το θέμα του έχει ως πηγή έμπνευσης τη ναυμαχία της Σαλαμίνας· ο ποιητής, αυτόπτης μάλλον μάρτυρας των γε-

γονότων, δίνει, σε εκτενή αφήγηση, την περιγραφή τους. Η τραγωδία διαδραματίζεται στα Σούσα, πρωτεύουσα του περσικού κράτους.

Ο Χορός, από γέροντες Πέρσες, και η βασίλισσα Άτοσσα, μητέρα του Ξέρξη και σύζυγος του Δαρείου, περιμένουν με αγωνία τα νέα της εκστρατείας. Ένας αγγελιαφόρος κομίζει την είδηση της φοβερής καταστροφής σε όλες τις διαστάσεις της. Πανικόβλητος ο Χορός επικαλείται το πνεύμα του νεκρού βασιλιά. Το φάντασμα του Δαρείου εμφανίζεται, από το βασίλειο των νεκρών, ως ερμηνευτής της συμφοράς και προφήτης της επερχόμενης τελικής ήττας των Περσών. Η θλιβερή εμφάνιση του Ξέρξη, υπαίτιου του ολέθρου εξαιτίας της άμετρης υπεροψίας του, μέσα σε πένθος και θρήνους, επισφραγίζει το έργο σε ένα κορύφωμα οδύνης.

Ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,
ἐλευθεροῦτε πατρίδ', ἐλευθεροῦτε δὲ
παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῴων ἕδη,
θήκας τε προγόνων· νῦν ὑπὲρ πάντων ὁ ἀγών.
(Πέρσαι, στ. 396-399)

«Εμπρός, παιδιά των Ελλήνων,
λευτερώστε πατρίδα, τέκνα και γυναίκες,
των θεών τα ιερά, τους τάφους των προγόνων,
τώρα θα πολεμήσετε για όλα».
(Μτφρ. Τ. Ρούσσος)

Ο σεμνός παιάνας που τραγουδούσαν οι Έλληνες, με αντρειωμένη καρδιά και υπό τον ήχο της σάλπιγγας, όταν ορμούσαν στους Πέρσες, στα νερά της Σαλαμίνας.

Ο Αισχύλος πραγματεύεται ένα πρόσφατο ιστορικό γεγονός, δίνοντας σε αυτό το μεγαλείο του μύθου. Όπως και ο πρόδρομός του Φρύνιχος (476 π.Χ., *Φοίνισσαι*), δείχνει όχι την ελληνική νίκη αλλά την περσική πανωλεθρία, με ανθρώπινη κατανόηση. Η συντριβή απορρέει από θεϊκή απόφαση και συνιστά τιμωρία *(τίσιν) της ὕβρεως* (αλαζονεία της εξουσίας και κατάχρησή της). Η θεϊκή δικαιοσύνη είναι έντονη στο έργο και το νόημά της τονίζεται σταδιακά σε όλο το εύρος της, αποκαλύπτοντας το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει.

Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (467 π.Χ., πρώτη νίκη), αριθμός στίχων 1.077

Το έργο έχει θέμα την εκστρατεία των Αργείων αρχηγών κατά της Θήβας[1] και την αλληλοκτονία των δύο αδελφών, Ετεοκλή και Πολυνείκη, σε θανάσιμη αναμέτρηση, σύμφωνα με την κατάρα του Οιδίποδα. Η τραγωδία διαδραματίζεται στην εφτάπυλη πόλη των Θηβών και ο Χορός αποτελείται από Θηβαίες παρθένες, οι οποίες, τρομαγμένες από τη βοή της μάχης, ζητούν τη βοήθεια των θεών. Τα πρόσωπα του δράματος είναι ο Ετεοκλής, ένας κατάσκοπος αγγελιαφόρος, η Αντιγόνη, η Ισμήνη και ένας κήρυκας. Ο ποιητής επεξεργάζεται με ιδιαίτερη επιμονή το χαρακτήρα του Ετεοκλή, ενώ ο Πολυνείκης δεν εμφανίζεται στη σκηνή.

1. Πρβλ. Αριστοφ. *Βάτραχοι*, στ. 1021, «*δρᾶμα Ἄρεως μεστόν*».

Κύρια ιδέα της τραγωδίας είναι η προγονική αμαρτία, η οποία βαρύνει το γένος των Λαβδακιδών, και η πατρική κατάρα που συντρίβει τα τέκνα· η προδιαγεγραμμένη μοίρα τους καταδεικνύει την παντοδυναμία του πεπρωμένου.

Ἱκέτιδες (463 π.Χ., παλαιότερη χρονολόγηση, με βάση τα πενήντα μέλη του Χορού, 490 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.073

Οι πενήντα κόρες του Δαναού, αδελφού του Αιγύπτου, σφετεριστή του θρόνου, φτάνουν πανικόβλητες με το γέρο πατέρα τους στο Άργος, για να αποφύγουν το γάμο με τους ισάριθμους εξαδέλφους τους που τις καταδιώκουν. Στο Άργος, με το οποίο έχουν συγγένεια λόγω της καταγωγής τους από την Αργεία Ιώ[1], ζητούν την προστασία του Πελασγού, βασιλιά της πόλης, πράγμα που τελικά επιτυγχάνεται με την καταφυγή στη λαϊκή ψήφο για τη σωτηρία των ικετισσών. Στην τραγωδία επικρατεί το χορικό στοιχείο έναντι του διαλογικού. Ο ρόλος του Χορού, που τον συγκροτούν οι Δαναΐδες[2], είναι απόλυτα κυριαρχικός σε όλο το έργο. Η σύγκρουση ανάμεσα στο βασιλιά και τις Δαναΐδες αρχίζει από μια δύσπιστη ανίχνευση, περνάει σ' ένα τραγικό δίλημμα (πόλεμος με τους Αιγυπτίους ή προσβολή του Ικέσιου Δία), για να καταλήξει σε πλήρη συμφωνία και παροχή ασυλίας. Προβάλλονται έτσι με ιδιαίτερη έμφαση η ιερότητα του ασύλου και η προστασία του ικέτη.

Προμηθεὺς Δεσμώτης (463-456 π.Χ.), με αμφιβολίες για τη γνησιότητα του έργου, αριθμός στίχων 1.093

Αποτελεί το δεύτερο μέρος της τριλογίας *Προμήθεια* (τα δύο άλλα δράματα *Προμηθεὺς Πυρφόρος* και *Προμηθεὺς Λυόμενος* δεν έχουν διασωθεί). Η τραγωδία πραγματεύεται το γνωστό μύθο του ανυπότακτου Τιτάνα Προμηθέα, ο οποίος υπομένει με σιωπηλή περιφρόνηση το αποτρόπαιο μαρτύριό του, καθηλωμένος στον Καύκασο, για τη μεγάλη ευεργεσία του προς την ανθρωπότητα (κλοπή της φωτιάς από τους θεούς και προσφορά της στους ανθρώπους).

Ο ποιητής μεταπλάθει δραματικά το μυθολογικό υπόβαθρο (Ησίοδος) και διαμορφώνει ένα έργο με τραγικό μεγαλείο, όπου όλα τα πρόσωπα είναι θεία (Ήφαιστος, Ωκεανός, Ωκεανίδες, Προμηθεύς, Ερμής), εκτός από την Ιώ, που αντιπροσωπεύει στο έργο την ανθρωπότητα. Η δράση εντοπίζεται κυρίως στον Πρόλογο, με την περιγραφή της *προσπασσαλεύσεως* (καθήλωσης με πασσάλους) του Προμηθέα, και στην Έξοδο, όπου ο Τιτάνας καταβαραθρώνεται από το Δία, μαζί με τις Ωκεανίδες, μέσα σε μια άγρια καταιγίδα. Η τριλογία μάλλον τελείωνε με συμφιλίωση.

Ο *Προμηθεὺς Δεσμώτης* είναι από τα συγκλονιστικότερα έργα της παγκόσμιας ποίησης, ενδεικτικό της ποιητικής μεγαλοφυΐας του Αισχύλου.

---

1. Κόρη του Ίναχου, βασιλιά του Άργους. Ο Δίας, αφού την έκανε δική του, τη μεταμόρφωσε σε αγελάδα. Αφηνιασμένη από μια αλογόμυγα που έστειλε η Ήρα, άρχισε να περιπλανιέται, ώσπου έφτασε στην Αίγυπτο, όπου ξαναπήρε την ανθρώπινη μορφή της. Πνίγηκε στο πέλαγος που ονομάστηκε Ιόνιον.
2. Πρβλ. τη φράση «πίθος των Δαναΐδων», που παραπέμπει στην τιμωρία τους στον Άδη, να γεμίζουν δηλαδή με νερό ένα απύθμενο πιθάρι, γιατί σκότωσαν τους άντρες τους (*ἀνδροκτασία*) την πρώτη νύχτα του γάμου. Η έκφραση «*εἰς τὸν Δαναΐδων πίθον ὑδροφορεῖν*» υποδηλώνει τη ματαιοπονία και την άσκοπη κουραστική προσπάθεια.

Ο Προμηθέας αποτελεί έναν ύμνο για τις δυνάμεις του ανθρώπου, μια επίθεση εναντίον κάθε αυθαίρετης θεϊκής και κοσμικής εξουσίας. Ως σύμβολο οικουμενικό, εκφράζει τον άνθρωπο με όλους τους αγώνες του, τα πάθη και τους πόνους του, στις υψηλότερες επιδιώξεις του. Επηρέασε βαθύτατα όλες τις εποχές και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για ποιητές και φιλοσόφους, όπως το Βύρωνα («Προμηθεύς» 1816), το Σέλλεϋ («Προμηθεύς Λυόμενος» 1818), το Νίκο Καζαντζάκη («Προμηθέας», τριλογία, 1944), το Ρομπ Λόουελ («Προμηθέας Δεσμώτης» 1967), το Νικηφόρο Βρεττάκο («Ο Προμηθέας και το παιγνίδι μιας μέρας» 1978) κ.ά.

Ὀρέστεια (458 π.Χ., πρώτη νίκη)

Είναι η μοναδική τριλογία που διασώθηκε, με ενότητα θέματος. Θεωρείται το τελειότερο δημιούργημα του Αισχύλου και ένα από τα σημαντικότερα έργα στην ιστορία του θεάτρου. Τα τρία δράματα που την αποτελούσαν είναι:

- ***Ἀγαμέμνων***, αριθμός στίχων 1.673

Περιγράφεται η επάνοδος στο Άργος, από την Τρωική εκστρατεία, του νικητή Αγαμέμνονα με την αιχμάλωτη Κασσάνδρα, κόρη του Πρίαμου. Η σύζυγός του Κλυταιμήστρα τον υποδέχεται θριαμβευτικά, με υπερβολικές και υποκριτικές εκδηλώσεις. Η Κασσάνδρα, σε μια προφητική έξαρση, προλέγει τους επερχόμενους φόνους (σφαγή στρατηλάτη και προφήτισσας) από τον Αίγισθο, εξάδελφο του Ατρείδη Αγαμέμνονα, και την Κλυταιμήστρα, που έγινε ερωμένη του, και οι οποίοι, μετά τη διάπραξη των δύο φόνων, προσπαθούν να δικαιολογηθούν στο Χορό για τα εγκλήματά τους.

- ***Χοηφόροι***, αριθμός στίχων 1.076

Χορός από Τρωαδίτισσες δούλες μαζί με την Ηλέκτρα, αδελφή του Ορέστη, προσφέρουν χοές στον τάφο του Αγαμέμνονα. Ο Ορέστης, συνοδευόμενος από το φίλο και εξάδελφό του Πυλάδη, επιστρέφει από τη Φωκίδα, όπου είχε σταλεί κοντά στο βασιλιά Στροφίο, και αναγνωρίζεται από την αδελφή του. Στη συνέχεια, εκδικείται τη σφαγή του πατέρα του, φονεύοντας τον Αίγισθο και τη μητέρα του Κλυταιμήστρα. Οι Ερινύες, ως θεότητες τιμωροί, τον καταδιώκουν και εκείνος αναγκάζεται να καταφύγει στους Δελφούς, ζητώντας τη συμβουλή του Απόλλωνα, ο οποίος του είχε υποδείξει το φόνο.

- ***Εὐμενίδες***, αριθμός στίχων 1.047

Ο Απόλλωνας παραγγέλλει στον Ορέστη να καταφύγει στην Αθήνα, για να δικαστεί. Οι Ερινύες τον καταδιώκουν απηνώς (= χωρίς οίκτο). Στην Αθήνα, η Παλλάδα Αθηνά ορίζει το δικαστήριο του Αρείου Πάγου, για να δικάσει το μητροκτόνο. Ο θεσμός της συντεταγμένης πολιτείας καταργεί την αυθαίρετη αυτοδικία. Ο Ορέστης αθωώνεται με

την ψήφο της θεάς και η τριλογία κλείνει με συμφιλίωση. Οι Ερινύες καταπραΰνονται (εξευμενίζονται) από την Αθηνά και γίνονται «*Εὐμενίδες*», δηλαδή ευνοϊκές στην πόλη.

Η τάξη της πόλης, που καθορίζεται από τους υπέρτερους θεούς και την εξουσία τους στον κόσμο, θριαμβεύει σε βάρος της τυφλής εκδίκησης. Το έργο αρχίζει στους Δελφούς και τελειώνει στην Αθήνα, όπου το δίκαιο επικρατεί με εντολή της Αθηνάς. Οι δύο όψεις —πολιτική και θρησκευτική— ορίζουν την ουσία της έμπνευσης του Αισχύλου.

ΧΟΡΟΣ Θα δεχτώ να συνοικώ με την Παλλάδα
και την πόλη της δε θ' ατιμάσω
μια κι ο Ζευς ο παντοκράτορας κι ο Άρης
την όρισαν προπύργιο θεών,
των βωμών της Ελλάδος
σωτηρία δαιμόνων ευφρόσυνη.
Απ' της ψυχής τα βάθη
ευχές προμαντεύω.
Στο φαιδρό του ηλίου σελάγισμα
απ' της γης αναβρύζουν
πλούσια της ζωής τα ελέη.
(*Εὐμενίδες*, στ. 916-926, μτφρ. Κ.Χ. Μύρης)

Οι Ερινύες, με την παρέμβαση της Αθηνάς, που τους υπόσχεται ιδιαίτερες λατρείες στην πόλη της, αλλάζουν γνώμη και διάθεση: παύουν τις κατάρες, απευθύνουν ευχές στην πόλη της Παλλάδας και μεταβάλλονται σε αγαθοποιές θεότητες, σε Ευμενίδες.

γ) Χαρακτηριστικά της ποιητικής του τέχνης

Εμπνευσμένη από την επική πνοή του Ομήρου, η αισχύλεια τραγωδία, σύγχρονη των νικηφόρων αγώνων της Αθήνας εναντίον των βαρβάρων, αντανακλά το θρησκευτικό και πατριωτικό πνεύμα της εποχής αυτής.

Ο μαχητής του Μαραθώνα και της Σαλαμίνας, μύστης ενδεχομένως της ελευσινιακής λατρείας, αποτύπωσε έντονα στο έργο του την περιρρέουσα ατμόσφαιρα, προσδίνοντας συνάμα σ' αυτό θρησκευτική, πολιτική αλλά και φιλοσοφική χροιά. Εκφράζει τα ιδανικά της εποχής των νικών του Ελληνισμού, έχει βαθιά θρησκευτική πίστη στην ανεξερεύνητη θεία δικαιοσύνη, προσήλωση στην ελευθερία, τη δημοκρατία και τη νομιμότητα, και πλάθει τους ήρωές του μεγάλους και στην ακμή και στην πτώση τους.

Ως θρησκευτικός στοχαστής, προβάλλει τη μεγαλοπρεπή εικόνα της θεϊκής εξουσίας, η οποία συντρίβει αμείλικτα τους θνητούς. Η θεία βούληση του Δία κυριαρχεί παντού (πρβλ. Ησίοδο και Σόλωνα). Εκτός από τους θεούς, υπάρχουν ακόμη και άλλες δυνάμεις, όπως η *Ἀνάγκη*, η *Μοῖρα*, η *Ἄτη*, στις οποίες υποτάσσονται και οι ίδιοι οι θεοί.

Κύρια έκφραση της τραγωδίας του Αισχύλου είναι ότι ο άνθρωπος έχει την ευθύνη για τις πράξεις του, για τις οποίες πρέπει να πληρώσει («*πάσχειν*»), αλλά μετά το πάθος έρχεται η γνώση: «*πάθει μάθος*» (*Ἀγαμέμνων*, στ. 177).

Το ύφος του Αισχύλου χαρακτηρίζεται από πάθος, ευγένεια και μεγαλείο.

Διακριτικά γνωρίσματα στο έργο του είναι:

- η χρήση εικόνων και η λαμπρότητα του θεάματος,
- η λυρική πνοή (στα χορικά και στα διαλογικά μέρη),
- η μεγαλοπρέπεια της γλώσσας (αφθονία νέων λέξεων, ιδιαίτερα σύνθετων χαρακτηριστικών επιθέτων, τολμηρών μεταφορών), που συστοιχεί με το μεγαλείο, αλλά και τη μελαγχολική διάθεση των ηρώων. Ο ποιητής χρησιμοποιεί υψηλές λέξεις, για να εκφράσει μεγάλες ιδέες (Αριστοφ. *Βάτραχοι*, στ. 1004).

Έξοχος δραματουργός, με τις σκηνοθετικές καινοτομίες και τα δραματικά του ευρήματα (δεύτερος υποκριτής, αύξηση διαλογικού μέρους, μείωση της έκτασης των χορικών και των μελών του Χορού από 50 σε 12, θεματικά συνεχόμενη τριλογία, βελτίωση της χορογραφίας και της σκευής), προβάλλει ένα θέαμα επιβλητικό.

2. Σοφοκλῆς (496-406/5 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

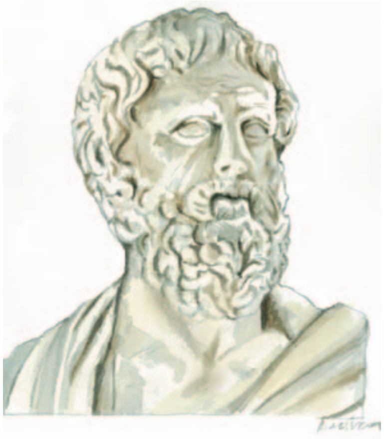

Σοφοκλής. Ελεύθερη απόδοση

Ο Σοφοκλής γεννήθηκε στον Ίππιο Κολωνό. Η οικογένειά του ήταν εύπορη και γι' αυτό έτυχε επιμελημένης μόρφωσης. Το 480 π.Χ., έφηβος ακόμη, πήρε μέρος, παίζοντας λύρα, στον επινίκιο εορτασμό για τη μεγάλη επιτυχία των Ελλήνων στη Σαλαμίνα.

Η κλίση του προς την ποίηση εκδηλώθηκε νωρίς. Σε ηλικία 29 ετών, το 468 π.Χ., νίκησε τον Αισχύλο σε αγώνα τραγωδίας και συνάμα κέρδισε τη συμπάθεια των συμπολιτών του, που τον συνόδευε έως το τέλος της ζωής του. Μετά τη νίκη του αυτή και σε όλο το μακρόχρονο βίο του δεν έπαψε να συγγράφει τραγωδίες. Είκοσι φορές υπήρξε νικητής σε δραματικούς αγώνες και ποτέ δεν κατατάχτηκε στην τρίτη θέση. Στα πρώτα χρόνια, ακολουθώντας παλαιότερη συνήθεια, πρέπει να υποδύθηκε πρόσωπα των τραγωδιών του. Επειδή, όμως, η υποκριτική τέχνη με την πάροδο του χρόνου απαιτούσε αυξημένες ικανότητες, κατήργησε τη συνήθεια αυτή και έκτοτε οι ποιητές έπαψαν να εμφανίζονται και ως ηθοποιοί.

Η αγάπη του προς την Αθήνα ήταν μεγάλη (*φιλαθηναιότατος*) και δεν την εγκατέλειψε ποτέ, παρά τις τιμητικές προσκλήσεις που του απηύθυναν ξένοι βασιλείς. Οι δημοκρατικές πεποιθήσεις και το φιλελεύθερο πνεύμα του, άλλωστε, δεν του επέτρεπαν να συνδιαλέγεται με τυράννους.

Γι' αυτή του την προσήλωση η Αθήνα του επιφύλαξε πολλές τιμές. Τον όρισε Ελληνοταμία (έργο του ήταν η είσπραξη της εισφοράς των συμμαχικών πόλεων), ενώ διατέλεσε δύο φορές στρατηγός, και μάλιστα τη μία με τον Περικλή και τον πολιτικό Θουκυδίδη, κατά την εκστρατεία εναντίον της Σάμου. Επίσης, του ανατέθηκε πρεσβευτική αποστολή στη

Λέσβο και τη Χίο. Άσκησε και θρησκευτικά λειτουργήματα και συγκαταλέγεται μεταξύ εκείνων που εισήγαγαν στην Αθήνα τη λατρεία του Ασκληπιού. Ανήγειρε, μάλιστα, προς τιμήν του βωμό και η οικογένειά του κατείχε ξεχωριστή θέση στις λατρευτικές τελετές του θεού. Μεταθανάτια λατρεύτηκε ως ήρωας με το όνομα *Δεξίων*.

Τα πολιτικά πράγματα της εποχής του δεν τον άφησαν ασυγκίνητο, αλλά επέδειξε το ενδιαφέρον που έπρεπε να επιδεικνύει κάθε Αθηναίος πολίτης. Ανήκε στη δημοκρατική παράταξη και σε πολλά σημεία του έργου του χρησιμοποιεί τις γνώσεις του για τα πολιτικά θέματα.

β) Το έργο του

Ο Σοφοκλής έγραψε ελεγείες, παιάνες, ένα δοκίμιο (*Περὶ Χοροῦ*), μία ωδή για τον Ηρόδοτο και σατυρικά δράματα. Το έργο, όμως, που τον καθιέρωσε ως έναν από τους μεγαλύτερους ποιητές όλων των αιώνων είναι οι τραγωδίες του, ο αριθμός των οποίων ανέρχεται σε 123. Από αυτές διασώθηκαν μόνο επτά και πάνω από 1.000 αποσπάσματα. Υπάρχουν πολλές δυσκολίες που δεν επιτρέπουν την ακριβή χρονολόγηση των έργων του.

Αἴας (450 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.420

Η τραγωδία αντλεί το θέμα της από τον Τρωικό κύκλο και αναφέρεται στην άδικη κρίση που έγινε για τα όπλα του Αχιλλέα. Διεκδικητές τους ήταν ο Αίαντας και ο Οδυσσέας. Κέρδισε ο δεύτερος, αλλά ο Αίαντας εξοργίστηκε και ήθελε να εκδικηθεί τον αντίπαλό του. Η θεά Αθηνά, όμως, που προστάτευε τον Οδυσσέα, του θόλωσε το μυαλό και ο Αίαντας κατέσφαξε τα κοπάδια των Αχαιών πιστεύοντας ότι σφάζει τους ίδιους τους Ατρείδες και τον Οδυσσέα[1]. Λίγο αργότερα συνέρχεται από την τρέλα. Σκέπτεται ότι προσέβαλαν την τιμή του και ακολουθώντας το ήθος που ταιριάζει στον «*ἀγαθὸν*» άνδρα, παρά τις ικεσίες της συντρόφου του, αιχμάλωτης παλλακίδας (= χωρίς νόμιμο γάμο), Τέκμησσας, και του Χορού, αποχαιρετά το μικρό του γιο Ευρυσάκη και αυτοκτονεί.

Μετά το θάνατο του ήρωα ακολουθεί ένας αγώνας για τη μεταθανάτια τιμή του. Η γυναίκα του και ο Χορός θρηνούν, ενώ ο Τεύκρος, ετεροθαλής αδελφός του Αίαντα, θα φιλονικήσει με τον Αγαμέμνονα και το Μενέλαο, οι οποίοι, κυριευμένοι από την καταστρεπτική δύναμη του μίσους, θέλουν να αφήσουν το σώμα του Αίαντα έκθετο στα όρνια και τα σκυλιά. Όμως, με την παρέμβαση του Οδυσσέα, που αναγνωρίζει ότι καμιά αυθαιρεσία δεν επιτρέπεται να προσβάλει το δίκαιο του νεκρού, *ἀρίστου τῶν Ἀχαιῶν*, θα εξασφαλιστεί μια έντιμη ταφή για το νεκρό. Έτσι, ο Οδυσσέας από φανατικός εχθρός μεταβάλλεται σε φίλο.

Η τραγωδία δηλώνει τη μεταβολή των εποχών και την αλλαγή του συστήματος αξιών: οι άνθρωποι πρέπει να αποβάλουν τα πάθη τους και να αντιδρούν με την επιβαλλόμενη μεγαλοψυχία.

Ἀντιγόνη (442 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.353

Στη Θήβα, μετά την αποκάλυψη των αμαρτημάτων του Οιδίποδα (πατροκτονία, αιμομειξία), οι γιοι του Ετεοκλής και Πολυνείκης αναλαμβάνουν ανά έτος την εξουσία. Ο Ετε-

1. Από το μαστίγωμα ενός κριαριού, που νόμιζε ότι ήταν ο Οδυσσέας, προέρχεται και η άλλη ονομασία της τραγωδίας, «*Μαστιγοφόρος*».

οκλής αθετεί τη συμφωνία και ο Πολυνείκης στρέφεται με στρατό εναντίον της πόλης. Οι δύο αδελφοί αλληλοσκοτώνονται και ο Κρέοντας απαγορεύει την ταφή του Πολυνείκη.

Η Αντιγόνη, υπακούοντας στον ηθικό νόμο, θάβει τον αδελφό της. Γι' αυτή της την πράξη συλλαμβάνεται και ο Κρέοντας την καταδικάζει σε θάνατο. Μάταια ο Αίμονας, γιος του Κρέοντα και μνηστήρας της Αντιγόνης, προσπαθεί να μεταπείσει τον πατέρα του. Ο θάνατος της Αντιγόνης οδηγεί τον Αίμονα στην αυτοκτονία. Η μητέρα του Ευρυδίκη τον ακολουθεί στο θάνατο αυτοκτονώντας και η ίδια, ενώ ο Κρέοντας μεταμελείται για την ισχυρογνωμοσύνη του.

Πολλὰ τὰ δεινὰ κοὐδὲν ἀν-
θρώπου δεινότερον πέλει·
....
πολλά γεννούν το δέος,
το μέγα δέος ο άνθρωπος γεννά·
περνά τον αφρισμένο πόντο
με τις φουρτούνες του νοτιά,
στη μέση σκάβει το βαθύ
και φουσκωμένο κύμα·
και την υπέρτατη θεά, τη Γη
την άφθαρτη παιδεύει την ακάματη
οργώνοντας με τα καματερά
χρόνο το χρόνο φιδοσέρνοντας τ' αλέτρι.
(*Αντιγόνη*, στ. 332-341, μτφρ. Κ.Χ. Μύρης)

Ο ποιητής, στο πρώτο στάσιμο, εγκωμιάζει την πνευματική παντοδυναμία του ανθρώπου, που με την ευφυΐα του δάμασε τις φυσικές δυνάμεις, δημιούργησε επιστήμες και θέσπισε νόμους.

Στην τραγωδία προτάσσεται η υπεροχή του ηθικού άγραφου νόμου έναντι του γραπτού· επίσης, με αφορμή την ύβρη του Κρέοντα εξαίρεται η αρχή της σωφροσύνης.

Τραχίνιαι (438 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.278

Ο Ηρακλής, όταν κυρίευσε την Οιχαλία στην Εύβοια, αιχμαλώτισε την Ιόλη, κόρη του βασιλιά, την οποία ερωτεύτηκε. Η σύζυγός του Δηιάνειρα κυριεύτηκε από ζηλοτυπία και προσπαθούσε να βρει τρόπο να τον ξαναφέρει κοντά της. Διαποτίζει λοιπόν το χιτώνα του με το αίμα του Κενταύρου Νέσσου, που της είχε δώσει πεθαίνοντας, ως μαγικό ερωτικό φίλτρο, το οποίο όμως στην πραγματικότητα ήταν δηλητήριο. (Ο Νέσσος είχε σκοτωθεί από το δηλητηριασμένο βέλος του Ηρακλή.) Ο Ηρακλής, φορώντας το χιτώνα, δώρο της συζύγου, καταλαμβάνεται από φρικτούς πόνους, γιατί το δηλητήριο κατέτρωγε τις σάρκες του. Η Δηιάνειρα, όταν μαθαίνει το γεγονός, αυτοκτονεί, ενώ ο ήρωας παρακαλεί το γιο του Ύλλο να τον κάψει. Ο Ύλλος αρνείται και τελικά δέχεται να ετοιμάσει μόνο την πυρά.

Ο Χορός απαρτίζεται από γυναίκες της Τραχίνας[1]. Η τραγωδία αναφέρεται στις εναλλαγές της τύχης και στην αβεβαιότητα των ανθρώπινων πραγμάτων.

Οἰδίπους τύραννος (430-429 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.530

Ο Οιδίποδας, βυθισμένος στην άγνοια για την καταγωγή του, φονεύει τον πατέρα του Λάιο· στη συνέχεια λύνει το αίνιγμα της Σφίγγας, παντρεύεται τη μητέρα του Ιοκάστη και

1. Πόλη της θεσσαλικής Φθιώτιδας (*Τραχίς, -ῖνος* και *Τραχίν*), στις υπώρειες της Οίτης. Ο Όμηρος (*Ιλιάς*, Β 681) την αναφέρει ως μία από τις πέντε πόλεις του κράτους του Αχιλλέα.

αναγορεύεται βασιλιάς της Θήβας. Ο Κρέοντας πληροφορείται από το μαντείο των Δελφών ότι οι συμφορές που έχουν ενσκήψει στην πόλη θα πάψουν, αν βρεθεί ο φονιάς του Λάιου και εκδιωχθεί από τη Θήβα. Ο Οιδίποδας αναζητεί πρόθυμα το φονιά. Όταν η αλήθεια αποκαλύπτεται, ο Οιδίποδας αυτοτυφλώνεται και η Ιοκάστη απελπισμένη αυτοκτονεί.

Η δύναμη της Τύχης παγιδεύει τον ήρωα, με συνέπεια τη συντριβή του. Ο Οιδίποδας οδηγείται με εμμονή στην αυτογνωσία και αναγνωρίζει το πόσο περιορισμένη είναι η ανθρώπινη δύναμη απέναντι στη θεϊκή.

Ἠλέκτρα (413 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.510

Ο μύθος αναφέρεται στο βασιλικό οίκο των Ατρειδών. Ο Ορέστης επιστρέφει στις Μυκήνες, συνοδευόμενος από τον παιδαγωγό του και τον Πυλάδη, και αναγνωρίζεται από την αδελφή του Ηλέκτρα. Από κοινού προχωρούν στην τιμωρία των δολοφόνων του πατέρα τους, του Αίγισθου και της Κλυταιμήστρας.

Κεντρικό θέμα του δράματος είναι η απονομή της δικαιοσύνης και η αποκατάσταση της ισορροπίας που διαταράχθηκε βίαια από τους σφετεριστές της εξουσίας. Η τραγωδία έχει κοινό θέμα με τις *Χοηφόρους* του Αισχύλου και την ομότιτλη του Ευριπίδη.

Φιλοκτήτης (409 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.471

Κατά την εκστρατεία τους στην Τροία οι Έλληνες εγκατέλειψαν στη Λήμνο τον ήρωα Φιλοκτήτη[1], που δαγκώθηκε στο πόδι από φίδι. Ύστερα από δέκα χρόνια πολιορκίας της πόλης, πληροφορούνται από το μάντη Έλενο ότι η Τροία θα κυριευτεί μόνο αν πάρει μέρος στον πόλεμο ο Φιλοκτήτης, ο οποίος είχε τα όπλα του Ηρακλή.

Ο Οδυσσέας και ο Νεοπτόλεμος, γιος του Αχιλλέα, αναλαμβάνουν να φέρουν σε πέρας την αποστολή. Για να ευοδωθεί, συνεπώς, η τρωική εκστρατεία χρειάζονται και ο ηρωισμός του Φιλοκτήτη και η εξυπνάδα του Οδυσσέα (που εξυπηρετεί το κοινό συμφέρον) και το ήθος του Νεοπτόλεμου. Μεταβαίνουν στη Λήμνο, μεταχειρίζονται αρχικά το δόλο, του αποσπούν τα όπλα, αλλά τελικά, με την επέμβαση του Ηρακλή ως «*ἀπὸ μηχανῆς*» θεού, πείθουν το Φιλοκτήτη να τους ακολουθήσει. Έτσι, το έργο τελειώνει με συμβιβασμό. Το Χορό απαρτίζουν ναύτες του Νεοπτόλεμου· από το έργο λείπουν εντελώς οι γυναίκες.

Το μήνυμα του έργου είναι η προβολή ενός νέου τύπου ανθρώπου, του αγνού εφήβου που ενεργεί ηθικά. Η τραγωδία σχετίζεται με το παιδαγωγικό και το πολιτικό πρόβλημα (κοινωνικοποίηση εφήβου, σχέση πολιτικής-ηθικής).

Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ (406 π.Χ.) [το τελευταίο έργο διδάχθηκε το 401 π.Χ. από τον ομώνυμο εγγονό του ποιητή], αριθμός στίχων 1.779

Ο τυφλός Οιδίποδας φτάνει με την Αντιγόνη στον Ίππιο Κολωνό και εισέρχεται στο άλσος των Ευμενίδων. Οι γέροντες του Χορού προσπαθούν να τον απομακρύνουν από τον ιερό χώρο ως μιαρό πρόσωπο. Ο Θησέας όμως του χορηγεί άσυλο και του παρέχει φιλοξενία, παρά τις αντιδράσεις του Κρέοντα. Η άφιξη του Πολυνείκη, που προσπαθεί να δικαιολο-

1. Γιος του Ποίαντα, βασιλιάς της Μελίβοιας και της Θαυμακού στη Θεσσαλία, δεινός τοξότης.

γήσει την εκστρατεία εναντίον της πατρίδας του, φορτίζει την ατμόσφαιρα. Ο Οιδίποδας κατηγορεί και καταριέται τον Πολυνείκη, ο οποίος αποχωρεί απογοητευμένος.

Ακολουθεί ο εντυπωσιακός και υπερφυσικός θάνατος του Οιδίποδα μέσα σε βροντές και αστραπές (*διοσημία*)· ο Θησέας εγγυάται την προστασία των θυγατέρων του. Ο Οιδίποδας ηρωοποιείται και καθιερώνεται ως προστάτης της αττικής γης.

Στην τραγωδία ο Οιδίποδας οδηγείται από την απόλυτη πτώση στη μέγιστη ανύψωση (αφηρωισμός). Ο χτυπημένος τόσο φοβερά από τους θεούς Οιδίποδας γίνεται εκλεκτός των θεών, οι οποίοι θα τον πάρουν, με θαυμαστό τρόπο, κοντά τους. Ο Οιδίποδας αγωνίζεται να βρει την ηθική του λύτρωση, από το βάρος της ενοχής, και οι θεοί τού την προσφέρουν.

Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ

Πρώτο Στάσιμο (στ. 668-719)

Ανάγλυφο με παράσταση των Νυμφών και του Πάνα, 4ος αι. π.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών

ΧΟ. Σε χώρα ήλθες, ξένε,
μ' έμορφα άλογα, στο ωραιότερο
μέρος της γης, στον Κολωνό, με το λευκό του χώμα,
όπου μελωδικά το αηδόνι κελαηδεί,
φωλιάζοντας σε καταπράσινες βαθιές
κοιλάδες, κρυμμένο στον σκουρόχρωμο κισσό,
στο άβατο άλσος του θεού,
πολύκαρπο, από τον ήλιο απρόσβλητο
κι απ' τον αγέρα κάθε καταιγίδας.
Εδώ περιδιαβάζει
ο βακχικός Διόνυσος και γύρω του
οι Νύμφες που τον τρέφουν...

(Μτφρ. Δ.Ν. Μαρωνίτης)

Ο Σοφοκλής υμνεί, με εξαίσιους λυρικούς στίχους, το μεγαλείο της πόλης που τον ανέθρεψε και αποτέλεσε το περιβάλλον της ποιητικής του δημιουργίας, τις ομορφιές της φύσης του Κολωνού, όπου γεννήθηκε, καθώς και όλης της Αθήνας.

Ο Κωστής Παλαμάς μετουσιώνει το χορικό του Σοφοκλή στον περίφημο «Ύμνο της Αθήνας» (1888) και στη *Φλογέρα του Βασιλιά* («Λόγος Ζ'», 1906). Βιωματικά έρχεται στο νου ο «Πειρασμός» από τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* του Διονύσιου Σολωμού.

- ***Ἰχνευταί***

Το σατυρικό αυτό δράμα, που σώθηκε ημιτελές (στίχοι 451), έχει την ακόλουθη υπόθεση: Ο νεογέννητος Ερμής κλέβει τα βόδια του Απόλλωνα και τα κρύβει στη σπηλιά του, στην Κυλλήνη της Αρκαδίας. Ο Σειληνός και οι Σάτυροι, αναζητώντας τα ίχνη (από αυτά προέρχεται ο τίτλος του έργου) του κλέφτη, φτάνουν στο κρησφύγετό του και τον βρίσκουν να παίζει τη λύρα του, που ο ίδιος επινόησε.

γ) Χαρακτηριστικά της ποιητικής του τέχνης

Πηγή των δραματικών έργων του Σοφοκλή, όπως και όλων των τραγικών, είναι οι αρχαίοι μύθοι, τους οποίους προσαρμόζει κατά τρόπο ώστε οι ήρωές του να παρουσιάζονται εξανθρωπισμένοι.

Η επίδραση που άσκησε ο Σοφοκλής στο θέατρο είναι μεγάλη και οι καινοτομίες του αρκετές. Δίδαξε πρώτος τρεις τραγωδίες με διαφορετική υπόθεση, περιόρισε τα χορικά, αύξησε τον αριθμό των μελών του Χορού από 12 σε 15 και έδωσε μεγαλύτερη έκταση στο διάλογο. Εισήγαγε, επίσης, τον τρίτο υποκριτή και καθιέρωσε την έγχρωμη σκηνογραφία.

Απομακρύνθηκε από το αυστηρό ύφος του Αισχύλου και υιοθέτησε το γενικότερο πνεύμα που προσέλαβε η τέχνη στην εποχή του Περικλή· ένα πνεύμα, δηλαδή, που εκφράζει τους προβληματισμούς της εποχής αυτής και βρίσκεται πιο κοντά στα ανθρώπινα μέτρα. Δεν ήταν άλλωστε δυνατό να μείνει ανεπηρέαστος από τις ιδέες των σοφιστών (στροφή στον άνθρωπο, κριτική καθιερωμένων αντιλήψεων, συστηματική εκπαίδευση των νέων), που από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. άρχισαν να κυριαρχούν στην αθηναϊκή κοινωνία και να επηρεάζουν τη διανοητική ζωή της πόλης. Έτσι, λοιπόν, η κίνηση των σοφιστών και ο νέος τρόπος που εισήγαγε στη θεώρηση των ανθρώπινων πραγμάτων θα περάσουν στο σοφόκλειο έργο και θα το προσδιορίσουν σε μεγάλο βαθμό.

Με αυτά τα δεδομένα μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα οι λόγοι για τους οποίους ο Σοφοκλής στα δράματά του δίνει πρωτεύοντα ρόλο στον άνθρωπο, ενώ οι θεοί περνούν σε δεύτερη θέση. Βεβαίως, οι θεοί κυριαρχούν ακόμη στο θέατρο, αλλά ο άνθρωπος δεν είναι άβουλο ον που εξαρτάται από τις διαθέσεις τους. Απελευθερώνεται, συνειδητοποιεί την ύπαρξή του και αγωνίζεται προκειμένου να κατακτήσει με την εσωτερική του δύναμη ακόμη μεγαλύτερα πεδία ελευθερίας και ανεξαρτησίας· παρά ταύτα, ο Σοφοκλής ήταν βαθιά θρησκευόμενος και πίστευε στην ευεργετική ενέργεια του θείου.

Όλα αυτά τον οδήγησαν σε ένα νέο τρόπο πλοκής του μύθου, διαφορετικό από εκείνον που χρησιμοποιούν οι άλλοι τραγικοί. Σύμφωνα με τον τρόπο αυτό, η μια πράξη διαδέχεται την άλλη αποτελώντας ένα οργανικό σύνολο. Αλλά και στην ηθοποιία η διαφορά του είναι εμφανής, γιατί παρουσιάζει τα πρόσωπα όπως πρέπει να είναι, «*οἵους δεῖ εἶναι*», και όχι όπως είναι, ακολουθώντας το μέτρο, σε αντίθεση με τους υπερφυσικούς ήρωες του Αισχύλου και τους καθημερινούς του Ευριπίδη. Παρουσιάζει επίσης τους ήρωες με όλες τις αντιθέσεις τους και σ' αυτό συμβάλλει η βαθιά γνώση που έχει για την ανθρώπινη ψυχολογία. Οι τραγωδίες του Σοφοκλή έχουν χαρακτήρα ανθρωποκεντρικό. Η εμμονή να εξαντλήσει το ενδιαφέρον του στον άνθρωπο συνέβαλε από τη μια στο να ενσαρκωθεί στην προσωπικότητα του Σοφοκλή το πρότυπο του «*καλοῦ τε κἀγαθοῦ*» και από την άλλη να προωθηθεί περισσότερο η ανθρωπιστική ιδέα.

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί χαρακτηρίζεται από σαφήνεια, ακριβολογία, λεπτότητα και παντελή σχεδόν απουσία ρητορικού τόνου· για την ἡδύτητα (=γλυκύτητα) της γλώσσας του οι αρχαίοι τον αποκαλούσαν «*μέλιτταν*».

3. Εὐριπίδης (485-406 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

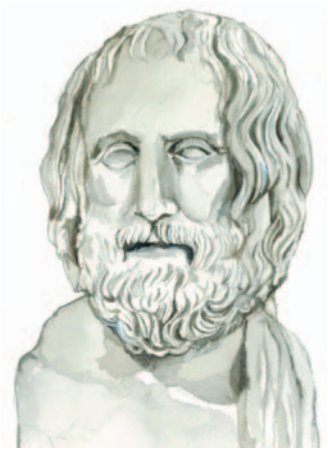

Ευριπίδης. Ελεύθερη απόδοση

Ο Ευριπίδης, γιος του Μνήσαρχου, γεννήθηκε στη Σαλαμίνα, αλλά καταγόταν από τη Φλύα (Χαλάνδρι). Η αγάπη της θάλασσας σφράγισε καθοριστικά το έργο του. Επιδόθηκε στον αθλητισμό και τη μουσική και ασχολήθηκε με τη ζωγραφική και τη φιλοσοφία. Έζησε σε μια εποχή που τη σημάδεψαν ο Πελοποννησιακός πόλεμος, το έργο των σοφιστών και γενικότερα οι νέες ιδέες και οι καινούριοι προβληματισμοί, που ενυπάρχουν στο έργο του και αντικατοπτρίζουν τις πνευματικές έριδες. Ανοιχτός στην επίδραση της πνευματικής Αθήνας, διατήρησε ωστόσο την ανεξαρτησία του πνεύματός του, διατυπώνοντας συχνά επικρίσεις. Η λογοτεχνική του σταδιοδρομία ήταν έντονη. Η νέα τέχνη του προκάλεσε μεγάλο θόρυβο και δεν έτυχε της επιδοκιμασίας του κοινού. Έτσι, σε όλη του τη ζωή, ενώ συμμετείχε στους δραματικούς αγώνες για πενήντα περίπου χρόνια, μόνο τέσσερις φορές ανακηρύχθηκε πρώτος. Η πρώτη του παράσταση, με την οποία κέρδισε το τρίτο βραβείο, πραγματοποιείται το 455 π.Χ., τρία χρόνια μετά την παράσταση της *Ὀρέστειας* του Αισχύλου.

Τύπος αντικοινωνικός —είχε λίγους φίλους—, εσωστρεφής, μελαγχολικός και δυσπρόσιτος, απείχε παντελώς από τα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα της εποχής του, συμμετέχοντας ενεργά μόνο στην πνευματική κίνηση του διαφωτισμού και διαμορφώνοντας στενές σχέσεις με τους σοφιστές (ειδικότερα τον Πρωταγόρα), τον Αναξαγόρα, το Σωκράτη κ.ά.

Στο τέλος της ζωής του κατέφυγε στην αυλή του βασιλιά της Μακεδονίας Αρχέλαου, στην Πέλλα, όπου και πέθανε το 406 π.Χ. Ο Σοφοκλής, στον προαγώνα των *Μεγάλων Διονυσίων* της χρονιάς εκείνης, με πένθιμη περιβολή ο ίδιος, παρουσίασε το Χορό και τους ηθοποιούς χωρίς στεφάνια, εξαιτίας του θανάτου του Ευριπίδη, κάνοντας το κοινό να δακρύσει.

Το πρόσωπό του συνδέθηκε με άφθονη ανεκδοτολογία, υποβαθμιστική του προσώπου του, η οποία είχε πηγή έμπνευσης τους κωμικούς ποιητές, ιδιαίτερα τον Αριστοφάνη. Ο θρυλούμενος, όμως, μισογυνισμός του δεν είναι αληθής· αντίθετα, ο ποιητής ευαισθητοποιείται από τον παραγκωνισμό των γυναικών στην κοινωνία της εποχής του.

β) Το έργο του

Στον Ευριπίδη αποδίδονται 92 έργα. Σήμερα σώζονται 18 τραγωδίες (η γνησιότητα μιας απ' αυτές, του *Ῥήσου*, αμφισβητείται) και ένα σατυρικό δράμα (*Κύκλωψ*). Έχουν διασωθεί επίσης 117 αποσπάσματα έργων του ποιητή. Οι χρονολογίες μερικών τραγωδιών δίνονται κατά προσέγγιση.
Συγκεκριμένα:

Ο Ευριπίδης γράφει έργα με πολιτικό προσανατολισμό και παρεμβάλλει σε αυτά σκηνές που απηχούν προβλήματα της εποχής του. Η εμπειρία του Πελοποννησιακού πολέμου και η ατμόσφαιρα απογοήτευσης που δημιούργησε σημάδεψαν τον ποιητή και το έργο του. Ο πατριωτισμός και το ειρηνιστικό πνεύμα, σε συνδυασμό με την προβολή του αθηναϊκού παρελθόντος και της αθηναϊκής μεγαλοψυχίας, χαρακτηρίζουν αρκετές τραγωδίες του.

Ἡρακλεῖδαι (430 π.Χ. περίπου), αριθμός στίχων 1.055

Το έργο ανήκει στα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Αποτελεί εγκώμιο της Αθήνας, του φιλελεύθερου πνεύματος και της μεγαλοψυχίας της. Ο βασιλιάς της πόλης Δημοφώντας προσφέρει προστασία στα παιδιά του Ηρακλή, στη μητέρα του Αλκμήνη και στο φίλο του Ιόλαο, που καταδιώκονται από τον Ευρυσθέα και βρίσκουν άσυλο στο ναό του Δία, στο Μαραθώνα. Η Αθήνα παρέχει βοήθεια στους διωκόμενους και τελικά κυριαρχεί το δίκαιο, αφού ο Ευρυσθέας νικιέται στη μάχη που ακολουθεί και αιχμαλωτίζεται. Η Μακαρία, κόρη του Ηρακλή, προσφέρεται αυθόρμητα να θυσιαστεί, για να νικήσουν οι Αθηναίοι.

Ἱκέτιδες (424 π.Χ.περίπου), αριθμός στίχων 1.234

Το έργο αποτελεί εγκώμιο των Αθηναίων. Ο βασιλιάς της Αθήνας Θησέας, ως αληθινός ανθρωπιστής, παρέχει άσυλο στις μητέρες των επτά Αργείων αρχηγών που έπεσαν στη Θήβα και βοηθάει ώστε να ταφούν οι νεκροί, υπενθυμίζοντας το δημοκρατικό αθηναϊκό πνεύμα. Ο βασιλιάς του Άργους Άδραστος υπόσχεται, για την πράξη αυτή, στον Θησέα παντοτινή ειρήνη.

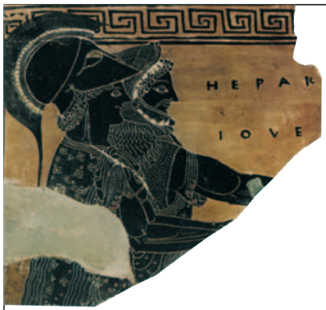

Και πρώτα, ξένε, αφέντη εδώ ζητώντας
έκανες λάθος· λεύτερη 'ναι η πόλη
κι ένας μονάχα δεν την κυβερνάει.
Κυρίαρχος ο λαός, που κάθε χρόνο
δίνει την εξουσία σε πολίτες
με τη σειρά· στους πλούσιους δε χαρίζει
προνόμια παραπάνω κι οι φτωχοί έχουν
τα ίδια δικαιώματα όπως όλοι.

(*Ικέτιδες*, στ. 403-410, μτφρ. Τ. Ρούσσος)

Ο Θησέας, ο μυθικός ήρωας της Αθήνας, προβάλλεται ως υπέρμαχος του δικαίου και υπερασπιστής των διωκομένων. Στηλιτεύονται η υπερβολή και η αυθαιρεσία στην άσκηση της εξουσίας και εξυμνείται η δημοκρατία ως το καλύτερο διαχρονικά πολίτευμα.

Τα μεγάλα δεινά του πολέμου υπήρξαν για τον Ευριπίδη πλουσιότατη πηγή έμπνευσης. Αυτό συμβαίνει στις τρεις τραγωδίες που είναι αφιερωμένες στις Τρωαδίτισσες αιχμάλωτες και στον αφανισμό της πόλης τους. Το διαχρονικό θέμα της αιχμαλωσίας εμπνέει στον ποιητή τον οίκτο για τους νικημένους.

Ἀνδρομάχη (425 π.Χ. περίπου), αριθμός στίχων 1.288

Στο δράμα αυτό της αδυναμίας, του πάθους και του φόβου, ο πόλεμος με τα οδυνηρά αποτελέσματά του φέρνει αντιμέτωπες την Ανδρομάχη με την Ερμιόνη, κόρη του Μενέλαου. Η γυναίκα του Έκτορα, που μετά την καταστροφή της Τροίας δόθηκε ως λάφυρο στο Νεοπτόλεμο, γιο του Αχιλλέα, απέκτησε μαζί του γιο. Η Ερμιόνη, η άτεκνη γυναίκα του Νεοπτόλεμου, τη μισεί και θέλει, με τη βοήθεια του πατέρα της, να σκοτώσει και αυτήν και το γιο της, το Μολοσσό. Τελικά, η Ανδρομάχη σώζεται, με την παρέμβαση του Πηλέα, πατέρα του Αχιλλέα, την υποχώρηση του Μενέλαου από την απόφασή του για τη σφαγή της Ανδρομάχης και του γιου της, και τη μεταμέλεια της Ερμιόνης, που θέλει να κρεμαστεί. Στη συνέχεια, ο Ορέστης απάγει την Ερμιόνη και ο Νεοπτόλεμος σκοτώνεται στους Δελφούς με προμελετημένο σχέδιο, ενώ ο Πηλέας και ο Χορός αρχίζουν το θρήνο. Η εμφάνιση της Θέτιδας, ως «*ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ*», διευθετεί τα πράγματα: παρηγορεί τον Πηλέα, προφητεύει το μέλλον του (θεοποίηση) και την τύχη της Ανδρομάχης που θα εγκατασταθεί στη Μολοσσία (Ήπειρο), συνεχίζοντας τη γενιά του Πηλείδη και των Τρώων.

Ἑκάβη (426 ή 424 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.295

Η γηραιά βασίλισσα της Τροίας, σύζυγος του Πρίαμου, τραγικό σύμβολο βασιλικού μεγαλείου και δυστυχίας, αλλά και της συμφοράς που φέρνει ο πόλεμος, χάνει την κόρη της, την Πολυξένη, η οποία θυσιάζεται στον τάφο του Αχιλλέα από τους Αχαιούς με επικεφαλής τον Οδυσσέα. Όταν μαθαίνει και το θάνατο του στερνού γιου της Πολύδωρου, τυφλώνει με δαιμονική απάτη το δολοφόνο του, προδότη Πολυμήστορα, και σκοτώνει τα παιδιά του. Οι αθλιότητες του πολέμου συνδυάζονται με το πάθος της εκδίκησης.

Τρῳάδες (415 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.332

Ο πόνος και η δυστυχία στο πρόσωπο των αιχμάλωτων Τρωαδιτισσών αποδεικνύουν το παράλογο του πολέμου και αποτελούν ταυτόχρονα προειδοποίηση προς την πόλη των Αθηνών, προανάκρουσμα της Σικελικής καταστροφής. Οι Τρωαδίτισσες, μετά τη σφαγή των συζύγων τους, οδηγούνται στη σκλαβιά μαζί με την Εκάβη, την Ανδρομάχη και την Κασσάνδρα, ως λάφυρα των Αχαιών. Ο Αστυάνακτας, γιος του Έκτορα, εκσφενδονίζεται από το Νεοπτόλεμο από τους πύργους της Τροίας. Η πόλη ολόκληρη τυλίγεται στις φλόγες. Το υψηλό φρόνημα των γυναικών αντιπαρατίθεται στην έπαρση των νικητών Ελλήνων και αιωρείται έμμεσα το ερώτημα ποιος είναι πραγματικά ο νικητής και ποιος ο νικημένος.

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, ΑΘΗΝΑΙΟΣ
Γέρασε ανάμεσα στη φωτιά της Τροίας
και στα λατομεία της Σικελίας.

Γ. Σεφέρης, *Ημερολόγιο Καταστρώματος Γ΄*.

Η φράση συμπυκνώνει τη βαθύτερη τραγική ουσία του βίου του Ευριπίδη, ο οποίος γέρασε ανάμεσα σε δύο καταστροφές: α) τη μυθολογική καταστροφή της Τροίας, όπου ο εμπρησμός της πόλης, μετά την άλωση, συντελείται στην Έξοδο των *Τρωάδων*, μπροστά στα μάτια των αιχμάλωτων γυναικών (στ. 1256 κ.εξ.) και β) την ιστορική καταστροφή της αθηναϊκής δημοκρατίας, που αρχίζει το 414 π.Χ., με την πανωλεθρία στη Σικελία.

Τα πρόσωπα των δραμάτων του Ευριπίδη είναι γνωστά στους θεατές. Η ζωή τους μοιάζει συχνά με τη ζωή των άλλων ανθρώπων. Είναι υπάρξεις ευάλωτες σε κάθε είδους αδυναμίες και συχνά γίνονται έρμαια των παθών τους.

Μήδεια (431 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.419

Ο Ιάσονας, γιος του Πελία, βασιλιά της Ιωλκού, μετά την Αργοναυτική εκστρατεία, παίρνει γυναίκα τη μάγισσα Μήδεια, κόρη του Αιήτη από την Κολχίδα, η οποία τον βοήθησε στην αρπαγή του *χρυσόμαλλου δέρατος*. Διωγμένοι από τον Πελία καταφεύγουν στην Κόρινθο, όπου ο βασιλιάς Κρέοντας τους παρέχει άσυλο.

Στην τραγωδία αυτή έχουμε το δράμα της γυναίκας που εγκαταλείπεται (απαρνημένης) και παρασύρεται από το πάθος της εκδίκησης. Η ερωτική παραφορά την οδηγεί σε τερατώδη πράξη: προκαλεί με δηλητηριασμένα δώρα το θάνατο της νεαρής αντιζήλου της, Γλαύκης, κόρης του Κρέοντα που ετοιμαζόταν να παντρευτεί τον Ιάσονα, και σφάζει έπειτα από ταλαντεύσεις και ψυχολογικές μεταστροφές τα ίδια της τα παιδιά. Για να αποφύγει την εκδίκηση του Ιάσονα, καταφεύγει με άρμα, που το σέρνουν φτερωτοί δράκοντες του Ήλιου, στην Αθήνα, στο βασιλιά Αιγέα, ο οποίος την φιλοξενεί.

Του Ερεχθέα απόγονοι,
ευτυχισμένοι απ' τα παλιά τα χρόνια εσείς
κι οι γιοι των μακαρίων θεών, που απ' την απάτητη
την ιερή σας γη τρυγάτε τη βαθύδοξη σοφία·
μ' αβρό το βήμα το αιθέριο μέσα κλίμα,
εκεί που λεν πως τις ιερές
εννιά Πιερίδες Μούσες
κάποιο καιρό η πεντάξανθη
εσύ, Αρμονία, γεννούσες.
....

(*Μήδεια*, στ. 824-833, μτφρ. Π. Λεκατσάς)

Ο Χορός, από Κορίνθιες γυναίκες, υμνεί τις ομορφιές της Αθήνας και εγκωμιάζει τις πνευματικές της αξίες απορώντας συνάμα πώς μια τέτοια πολιτεία θα δεχθεί τη στυγερή φόνισσα.

Ἱππόλυτος (428 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.466

Κεντρικός πυρήνας του έργου είναι το πάθος μιας γυναίκας: Η Φαίδρα, με σχέδιο της Αφροδίτης, ερωτεύεται παράφορα τον Ιππόλυτο, γιο του συζύγου της Θησέα και της Αμαζόνας Ιππολύτης. Όταν το μυστικό της προδίδεται, αποφασίζει να πεθάνει και παρασύρει στην καταστροφή και το νεαρό, ο οποίος αντιμετώπισε με αποτροπιασμό τον έρωτά της. Λίγο πριν κρεμαστεί, με επιστολή που άφησε στο σύζυγό της, κατηγόρησε τον Ιππόλυτο ότι προσέβαλε την τιμή της. Ο Θησέας εξοργίζεται, καταριέται το γιο του και ακολουθεί έντονος διάλογος μεταξύ τους. Ο Ιππόλυτος φεύγει στενοχωρημένος. Αγγελιαφόρος ανακοινώνει στο Θησέα ότι ο γιος του είναι ετοιμοθάνατος, γιατί ένας μαινόμενος ταύρος, σταλμένος από τον Ποσειδώνα, αναποδογύρισε το άρμα του. Η Άρτεμη, φανερώνει στο Θησέα την αγνότητα και αθωότητα του Ιππόλυτου. Ο Θησέας θρηνεί και ζητάει συγχώρηση.

Τα πρόσωπα του Ευριπίδη δρουν σύμφωνα με ένα ιδανικό που προσδιορίζεται με σαφήνεια και συγκρούεται με φόβους και επιθυμίες. Είναι πρόσωπα που δε διστάζουν να θυσιαστούν για το δικό τους άνθρωπο, για την πατρίδα. Ο ποιητής όμως δεν απεικονίζει μόνο πάθη και θυσίες, αλλά και χαρακτήρες που συχνά δεν είναι καθόλου ηρωικοί.

Ἄλκηστις (438 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.163

Στο έργο προβάλλεται η ευγενική θυσία της Άλκηστης, γυναίκας του Άδμητου, βασιλιά των Φερών της Θεσσαλίας, η οποία μετά την άρνηση του Φέρη να θυσιαστεί ο ίδιος στη θέση του γιου του, δέχεται ολόψυχα να πεθάνει αντί για το σύζυγό της. Η Άλκηστη αποχαιρετάει με συγκίνηση τα εγκόσμια και πεθαίνει μπροστά στους θεατές. Ο Ηρακλής, παλεύοντας με το Θάνατο, ξαναφέρνει την ηρωίδα από τον Κάτω κόσμο.

Στην τραγωδία παρουσιάζονται όμως και χαρακτήρες αδύναμοι, δειλοί. Ο σύζυγος της ηρωίδας Άδμητος και κυρίως ο πατέρας του Φέρης είναι πρόσωπα γεμάτα εγωισμό και ελάχιστα ηρωικά. Πατέρας και γιος ανταλλάσσουν κατηγορίες για δειλία, ενώ προβάλλεται η εξιδανικευμένη μορφή της νεαρής Άλκηστης, η οποία εκπληρώνει το χρέος της.

Φοίνισσαι (409-408 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.766

Η τραγωδία αναφέρεται στην εθελοντική θυσία του νεαρού Μενοικέα, γιου του Κρέοντα. Ο μάντης Τειρεσίας συμβούλεψε το βασιλιά να θυσιάσει το γιο του προκειμένου να σωθεί η Θήβα. Ο Κρέοντας αρνείται· ο νέος, όμως, πέφτει από τα υψηλά τείχη και γίνεται σύμβολο αυτοθυσίας και αφοσίωσης στην πόλη. Ο Χορός αποτελείται από αιχμάλωτες γυναίκες της Φοινίκης. Ο ποιητής συμπυκνώνει τα κυριότερα σημεία του μύθου των Λαβδακιδών, με κεντρικό θέμα τη διαμάχη Ετεοκλή και Πολυνείκη.

Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι (406 π.Χ., διδάχτηκε μετά το θάνατο του ποιητή), αριθμός στίχων 1.629

Ο Αγαμέμνονας καλεί την κόρη του Ιφιγένεια στην Αυλίδα προφασιζόμενος τους γάμους της με τον Αχιλλέα. Στην πραγματικότητα σκοπεύει να τη θυσιάσει στη θεά

Άρτεμη, προκειμένου να πνεύσει ευνοϊκός άνεμος και να αναχωρήσουν τα ελληνικά πλοία για την Τροία. Οι ηγέτες όμως διστάζουν μπροστά στη θυσία, ενώ ο Αχιλλέας οργίζεται. Η Ιφιγένεια, που αντιλαμβάνεται ότι η εκστρατεία των Ελλήνων δεν είναι υπόθεση προσωπική αλλά συλλογική, δίνει την ηρωική λύση: προχωράει απτόητη στο θάνατο για τη σωτηρία της Ελλάδας.

Το απροσδόκητο, οι συγκρούσεις μεταξύ πλάνης και αποκάλυψης, παρανόησης και θεατρικής ανατροπής δεσπόζουν σε τρία έργα του ποιητή, έργα πλεκτάνης, που πλησιάζουν περισσότερο τη ρομαντική μυθιστορία.

Ἴων (418/417 π.Χ. περίπου), αριθμός στίχων 1.622

Ο Ίωνας, γιος της Κρέουσας και του Απόλλωνα, υπηρετεί το θεό στους Δελφούς. Η Κρέουσα, κόρη του Ερεχθέα, αγνοώντας την ύπαρξη του γιου της, φτάνει στο μαντείο με το σύζυγό της Ξούθο, βασιλιά της Αθήνας, για χρησμό προκειμένου να πληροφορηθούν αν θα αποκτήσουν παιδί. Ο Απόλλωνας προσπαθεί να δημιουργήσει στο βασιλιά την εντύπωση πως ο Ίωνας είναι γιος του από άλλη γυναίκα. Η Κρέουσα, οργισμένη, ετοιμάζει το φόνο του Ίωνα, ο οποίος σώζεται από θαύμα και σχεδιάζει στη συνέχεια το θάνατό της. Η μητροκτονία αποτρέπεται με την αναγνώριση μητέρας και γιου. Η πλάνη, μέσα στην οποία ζουν όλοι, διαλύεται με την παρέμβαση της Αθηνάς. Ο Ίωνας έρχεται στην Αθήνα, για να γίνει βασιλιάς και γενάρχης των Ιώνων.

Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις (413-412 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.499

Η Ιφιγένεια, ευρισκόμενη ως ιέρεια της Άρτεμης στη χώρα των Ταύρων στην Κριμαία, μετά τη θαυμαστή σωτηρία της στην Αυλίδα, αναγνωρίζει από τύχη πως ο ξένος τον οποίο πρέπει η ίδια να θυσιάσει, σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες, είναι ο αδελφός της Ορέστης. Ο Ορέστης πήγε στη χώρα αυτή μαζί με τον Πυλάδη, σύμφωνα με χρησμό του Απόλλωνα, για να απαλλαγεί από τη μανία, εξαιτίας της μητροκτονίας, και με την εντολή να μεταφέρει στην Αττική το ξόανο (= ξύλινο άγαλμα < *ξέω*) της θεάς. Ο κίνδυνος να διαπραχθεί φριχτός φόνος προσδίδει τραγικότητα στο έργο.

Η κλοπή του ξόανου από το ναό γίνεται με τέχνασμα, αλλά ο ηγεμόνας της χώρας Θόαντας καταδιώκει τα δύο αδέλφια. Η επέμβαση της Αθηνάς («*ἀπὸ μηχανῆς θεός*») αναστέλλει τη δίωξη. Ο Θόαντας υπακούει στη θεά και υπόσχεται να εκτελέσει τις διαταγές της (σωτηρία των αδελφών, απελευθέρωση των Ελληνίδων του Χορού).

Ἑλένη (412 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.692

Σύμφωνα με διασκευή του γνωστού μύθου, που υιοθετεί ο ποιητής, η Ελένη δεν πήγε ποτέ στην Τροία και οι θεοί έδωσαν στον Πάρη πρώτα και έπειτα στο Μενέλαο ένα είδωλό της. Η πραγματική Ελένη βρίσκεται στην Αίγυπτο, όπου φτάνει και ο Μενέλαος ναυαγός. Η αναγνώριση των συζύγων γίνεται τη στιγμή που η Ελένη υποχρεωνόταν να υποκύψει στο βασιλιά της χώρας Θεοκλύμενο, που θέλει να την παντρευτεί, και ο Μενέλαος κινδυνεύει να σκοτωθεί. Παρεμβάλλεται μια σκηνή απάτης και οι σύζυγοι

δραπετεύουν. Εξαγριωμένος ο βασιλιάς καταδιώκει τους φυγάδες, αλλά οι Διόσκουροι (Κάστωρ και Πολυδεύκης), αδελφοί της Ελένης, «*ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεοί*», τον πείθουν να αποδεχθεί τη θέληση των θεών.

Η μορφή της ωραίας Ελένης ενσαρκώνει την τέλεια ομορφιά και το ερωτικό πάθος, αλλά συμβολίζει και τη θεϊκή κατάρα που προξενεί την καταστροφή στο ελληνικό και το τρωικό γένος. Ο μύθος της Ελένης ενέπνευσε δημιουργούς σε όλες τις εποχές. Στην αρχαιότητα, ποιητές και πεζογράφοι πραγματεύονται το θέμα και σκιαγραφούν το χαρακτήρα της: Όμηρος (Ἰλιάδα και Ὀδύσσεια), Αλκαίος, Στησίχορος («Παλινωδία»), Αισχύλος (Ἀγαμέμνων), Ευριπίδης (Τρῳάδες, Ἑλένη), Γοργίας (Ἑλένης ἐγκώμιον), Ισοκράτης, Θεόκριτος. Στη νεότερη ποίηση, με το μύθο ασχολούνται ο Γ. Σεφέρης («...για ένα πουκάμισο αδειανό, για μιαν Ελένη...»), ο Γ. Ρίτσος, ο Οδ. Ελύτης, ο Άγγ. Σικελιανός, ο Τ. Σινόπουλος, και στην ευρωπαϊκή ποίηση οι: P. de Ronsard, G. Apollinaire, P.J. Jouve, Th. de Banville κ.ά.

Στο θέατρο του Ευριπίδη υπάρχουν δυσάρεστες και ευχάριστες εκπλήξεις, μεταστροφές προς το χειρότερο και προς το καλύτερο. Οι μεταστροφές προς το χειρότερο είναι φυσικότερο να αποδίδονται στους θεούς. Ο Ευριπίδης, όμως, αναφέρεται στους θεούς, όταν θέλει να δηλώσει τους παράγοντες αστάθειας και παραπλάνησης που εμπεριέχονται στην ανθρώπινη μοίρα.

Ἡρακλῆς (417 π.Χ. περίπου), αριθμός στίχων 1428

Ο ήρωας επιστρέφει θριαμβευτής από την κάθοδό του στον Άδη και σώζει τη γυναίκα του Μεγάρα και τα παιδιά του από την εχθρική μανία του Λύκου, σφετεριστή του βασιλικού θρόνου των Θηβών. Στη συνέχεια, όμως, κυριεύεται από μανία («*Μαινόμενος*» είναι ο άλλος τίτλος), που για λογαριασμό της Ήρας τού προκάλεσε η Λύσσα, και σκοτώνει τους δικούς του, τους οποίους λίγο πριν έσωσε (μεταστροφή). Η βοήθεια προς τον Ηρακλή, που όταν συνειδητοποιεί την πράξη του σκέπτεται την αυτοκτονία, θα έρθει τελικά όχι από τους θεούς αλλά από το Θησέα, εκφραστή της ανθρώπινης συμπαράστασης. Μαζί οδεύουν στην Αθήνα, για να καθαριστεί ο Ηρακλής από το μίασμα.

Ο ποιητής-φιλόσοφος (ονομαζόταν «ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφος» για τις φιλοσοφικές απόψεις του έργου του) ασχολείται και με θέματα που ήδη είχαν παρουσιάσει στο θέατρο ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής (π.χ. μητροκτονία, τιμωρία ύβρεως). Τα παρουσιάζει όμως διαφορετικά, με τρόπο ρεαλιστικό.

Ἠλέκτρα (417, ίσως 413 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.359

Το θέμα της Ηλέκτρας πραγματεύτηκε ο Αισχύλος (*Χοηφόροι*) και ο Σοφοκλής. Κεντρικός άξονας του έργου είναι το ηθικό πρόβλημα της εκδίκησης. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει την ηρωίδα στο πλαίσιο της καθημερινότητας: Είναι παντρεμένη, με λευκό γάμο, με ένα φτωχό αγρότη και ζει μαζί του σε μια καλύβα έξω από το Άργος. Την εμφανίζει να συμμετέχει στο φόνο του Αίγισθου και της μητέρας της μαζί με τον Ορέστη και τον Πυλάδη και, στη συνέχεια, να προβληματίζεται για την πράξη της. Η λύση δίνεται από τους Διόσκουρους, οι οποίοι χαρακτηρίζουν δίκαιο το φόνο της Κλυταιμήστρας και ορίζουν τα περαιτέρω (γάμος Ηλέκτρας με Πυλάδη, δίκη Ορέστη στην Αθήνα και αθώωσή του με ισοψηφία).

Ὀρέστης (408 π.Χ.), αριθμός στίχων 1.693

Στην τραγωδία επαναλαμβάνεται, με ρεαλιστικό τρόπο, το θέμα της μητροκτονίας που συναντάμε στην *Ἠλέκτρα*. Ο Ορέστης και η Ηλέκτρα καταδικάζονται σε θάνατο από τους Αργείους, ζητούν την προστασία του θείου τους Μενέλαου, αποφασίζουν να σκοτώσουν την Ελένη, που εξαφανίζεται μυστηριωδώς, και απειλούν να σκοτώσουν την Ερμιόνη, την κόρη του Μενέλαου. Η περιπλοκή των πραγμάτων και η σύγχυση διαλύονται με την εμφάνιση του Απόλλωνα, ο οποίος δίνει τη λύση ως «*ἀπὸ μηχανῆς θεός*».

Βάκχαι (406 π.Χ., το μοναδικό από τα σωζόμενα δράματα με θέμα διονυσιακό· διδάχθηκε μετά το θάνατο του ποιητή), αριθμός στίχων 1.392

Ο ποιητής πραγματεύεται τον τρόπο με τον οποίο ο θεός Διόνυσος, πρωταγωνιστής, τιμωρεί την ύβρη και ασέβεια του Πενθέα, που καταλαμβάνεται από βακχική μανία και, διωκόμενος, διαμελίζεται τελικά από τη μητέρα του Αγαύη και τις Βάκχες-Μαινάδες. Η περιγραφή της εκστασιακής λατρείας του θεού δηλώνει ειλικρινή ευλάβεια, ο θεός αυτός όμως είναι ανάλγητος και εκδικείται φρικτά: τιμωρεί την υβριστική και ανευλαβή συμπεριφορά του Πενθέα. Και στο έργο αυτό είναι έντονη η παρουσία του ανθρώπινου πόνου, που εδώ όμως δεν προέρχεται από τον έρωτα, τον πόλεμο ή την πλάνη, αλλά από τους θεούς.

Ῥῆσος (408 π.Χ.), αριθμός στίχων 996

Το έργο αποτελεί διασκευασμένη μορφή του περιεχομένου της ραψωδίας Κ («Δολώνεια») της *Ιλιάδας*. Το ηθικό πρόβλημα της εκδίκησης λειτουργεί με αποκλειστικά ανθρώπινα μέτρα. Ο αλαζονικός βασιλιάς της Θράκης Ρήσος έρχεται σε βοήθεια των Τρώων και σκοτώνεται τη νύχτα στη σκηνή του από τον Οδυσσέα και το Διομήδη.

Κύκλωψ (410 π.Χ.), αριθμός στίχων 709

Είναι το μοναδικό σατυρικό δράμα του Ευριπίδη που έχει διασωθεί. Ο Κύκλωπας έχει στην υπηρεσία του τους Σατύρους, με επικεφαλής το Σειληνό, και ενδιαφέρεται μόνο για τη διασκέδαση. Στο έργο παρουσιάζεται με ευτράπελο τρόπο η περιπέτεια του Οδυσσέα στο νησί των Κυκλώπων και η τύφλωση του Πολύφημου (ι *Οδύσσειας*).

γ) Χαρακτηριστικά της ποιητικής του τέχνης

Ο Ευριπίδης, ευαίσθητος στα αιτήματα της εποχής του, με διάχυτη την ατμόσφαιρα απογοήτευσης και πικρίας, παρουσιάζει στο έργο του έναν κόσμο που δεν έχει τίποτα κοινό με την περίοδο εκείνη που λαχταρούσαν ο Αισχύλος και ο Σοφοκλής. Οι ήρωές του βρίσκονται πιο κοντά στο θεατή απ' όσο οι ήρωες των άλλων τραγικών. Στα έργα του απεικονίζει με μεγάλη δύναμη τους χαρακτήρες, ανδρικούς και γυναικείους, συζητάει, διαμαρτύρεται, καταδικάζει, υποβάλλει ακόμη και τους θεούς σε αυστηρή κριτική. Συνδυάζει το πιο οδυνηρό πάθος με την πιο επεξεργασμένη συζήτηση των θεμάτων που τον απασχολούν. Ωστόσο, πουθενά αλλού δεν έχουμε τόσο έντονη την αίσθηση ότι ο άνθρωπος δεν ορίζει το πεπρωμένο του όσο στο θέατρο του Ευριπίδη.

Βαθύς ερευνητής της ανθρώπινης ψυχολογίας, «ὁ τραγικώτατος τῶν ποιητῶν», όπως τον αποκάλεσε ο Αριστοτέλης στην *Ποιητική* του (1453α 30), σφράγισε το τραγικό είδος με μια βαθιά ανανέωση:

- ανέπτυξε τη δράση, με τον αφηγηματικό πρόλογο και επίλογο,
- ενίσχυσε τα μέσα εντυπωσιασμού με την παρέμβαση υπερφυσικού παράγοντα για τη λύση της πλοκής του δράματος («*ἀπὸ μηχανῆς θεός*»),
- διασκεύασε τα μυθολογικά δεδομένα, στο επίπεδο της καθημερινής ζωής,
- προχώρησε σε καινοτομίες στη μουσική, η οποία έγινε περισσότερο σημαντική από το λόγο,
- αύξησε τις λυρικές μονωδίες των ηθοποιών,
- κατέβασε τους ήρωές του από τα βάθρα τους, παρουσιάζοντάς τους με τρόπο ρεαλιστικό, σύμφωνα με τα ανθρώπινα μέτρα,
- πειραματίστηκε στις τολμηρές καινοτομίες (μείωση των χορικών και χαλαρή αποσύνδεσή τους από τα επεισόδια, υποβάθμιση της παρουσίας του Χορού ως δραματικού οργάνου, ελεύθερη διασκευή μύθων).

Το θέατρό του, οικείο και συνάμα πικρό, προκάλεσε έκπληξη και συζητήσεις.

Είναι θέατρο ***πάθους*** και ταυτόχρονα ***θέατρο ιδεών.***

Πάθος-ανθρώπινος πόνος

- Πόνος από έρωτα, πόλεμο, πλάνη, πόνος από τους θεούς
- Δύναμη παθών και συγκινήσεων που εξαλείφουν τη σωφροσύνη και δικαιολογούν τις απότομες μεταστροφές
- Προέκταση του φόβου ως το έσχατο όριο, ώσπου να φτάσει την τελευταία στιγμή η αναγνώριση
- Απειλή φόνων, φοβερών καταστάσεων, που απομακρύνονται με την επέμβαση των θεών

Ιδέες-προβλήματα-αμφιβολίες

- Πατριωτισμός, αθηναϊκό παρελθόν, αθηναϊκή μεγαλοψυχία
- Δεινά του πολέμου, φιλειρηνισμός
- Θυσία για τον άνθρωπο, την πόλη, το κοινό καλό. Ηρωισμός
- Νοσταλγία ενός καλύτερου κόσμου
- Επιθυμία μιας άλλης θρησκείας, περισσότερο αγνής
- Προβληματισμός για επίκαιρα θέματα: κληρονομικότητα, παιδεία, πρακτικός ή θεωρητικός βίος, αρετή και κακία

4. Οι άλλοι τραγικοί

Σε όλο τον 5ο αι. π.Χ., υπήρξαν και άλλοι ποιητές, που δεν έφτασαν, όμως, το ύψος των τριών μεγάλων. Από το έργο τους έχουν διασωθεί μόνο μερικά αποσπάσματα (fragmenta) ή τίτλοι έργων. Στα χρόνια του Σοφοκλή έζησαν: ο Νεόφρων από τη Σικυώνα, ο Ίων από τη Χίο, ο Αχαιός από την Ερέτρια και ο Αγάθων από την Αθήνα.

Για τον Αγάθωνα μάς δίνουν πληροφορίες ο Πλάτωνας, ο Αριστοφάνης και ο Αριστοτέλης. Στο σπίτι του Αγάθωνα γίνεται το πλατωνικό *Συμπόσιον*, για να γιορταστεί η πρώτη νίκη του στους δραματικούς αγώνες (416 π.Χ.). Ο ποιητής πέθανε στην Πέλλα, το 405 π.Χ. περίπου, στην αυλή του Αρχέλαου (όπως και ο Ευριπίδης).

Με τον Αγάθωνα συνδέονται τολμηροί νεωτερισμοί, οι οποίοι, μολονότι στέρησαν την τραγωδία από τη συνοχή και δομή της, άρεσαν πολύ στο κοινό, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης· πρώτος εισήγαγε τα *εμβόλιμα*, τελείως άσχετα με την υπόθεση, άσματα του Χορού. Επίσης, σε μια τραγωδία του (*Άνθεύς*) τα ονόματα είναι φανταστικά και όχι παρμένα από τους μύθους.

Τραγωδίες έγραψε, επίσης, και ο Κριτίας (450-403 π.Χ.), Αθηναίος ρήτορας και σοφιστής, ένας από τους Τριάκοντα τυράννους.

ΙΙ. ΤΟ ΣΑΤΥΡΙΚΟ ΔΡΑΜΑ

Καταγωγή

Το σατυρικό δράμα ονομάστηκε έτσι από τους χορευτές που ήταν ντυμένοι Σάτυροι και συνοδεύονταν από τον πατέρα τους το Σ(ε)ιληνό[1], ως τυπικό εκπρόσωπο της σατυρικής ομάδας. Η παρουσία των Σατύρων καθόριζε όχι μόνο την ατμόσφαιρα αλλά και το μύθο του έργου. Εισηγητής του στην Αθήνα θεωρείται ο Πρατίνας ο Φλ(ε)ιάσιος. Συνεχιστές του ο γιος του Αριστίας, ο Αχαιός (484-401 π.Χ.) και ο Αισχύλος.

Στο μεγαλύτερο μέρος του 5ου αι. π.Χ., οι τρεις τραγωδίες μιας τριλογίας συμπληρώνονταν από ένα σατυρικό δράμα, γραμμένο από τον ίδιο τον ποιητή, με μόνη γνωστή εξαίρεση την *Άλκηστη* του Ευριπίδη (438 π.Χ.), η οποία παρουσιάστηκε στη θέση ενός σατυρικού δράματος.

Γνωρίσματα

Κυριότερα γνωρίσματα του σατυρικού δράματος ήταν: η μόνιμη χρήση Χορού Σατύρων, που λειτουργεί ως κωμικό αντίβαρο, η διακωμώδηση της τραγωδίας, η παρουσία της μυθολογίας, που αποτελεί την κυριότερη πηγή του κωμικού στοιχείου, και η χρήση χονδροειδών αστείων και χυδαιότητας. Οι ποιητές χρησιμοποιού-

1. Οι αρχαίοι το ονόμαζαν μερικές φορές και «δράμα σειληνικό».

σαν τις ίδιες μυθολογικές υποθέσεις, αλλά με πρόσωπα φαιδρού χαρακτήρα, την ίδια γλώσσα, τα ίδια μέτρα και τους ίδιους δραματουργικούς τρόπους με την τραγωδία, προσαρμοσμένα όμως στις ιδιαίτερες ανάγκες του είδους (π.χ. βωμολοχίες, επιδεικτικές ορχήσεις κ.ά.). Ήταν σύντομο σε έκταση και απλό στην κωμική πλοκή του μύθου· απουσίαζε τελείως η πολιτική σάτιρα (ανοιχτή ή λανθάνουσα) προσώπων ή γεγονότων. Η όρχηση του σατυρικού Χορού, που γινόταν με ταχύτητα και κρότο των ποδιών, λεγόταν *σίκιννις* (από τον εισηγητή της Σίκιννο) και ήταν μια παρωδία της σεμνής όρχησης του Χορού της τραγωδίας, που λεγόταν *ἐμμέλεια* (*ἐν* + *μέλος* = αρμονία).

Το σατυρικό δράμα, με το αστείο περιεχόμενό του, λειτουργούσε ως μέσο ανακούφισης των θεατών από την ένταση και την αγωνία της τραγικής τριλογίας, αφού το όλο θέαμα τελείωνε με κάτι εύθυμο και ευχάριστο, που προκαλούσε το γέλιο. Παράλληλα, όμως, σκόπευε να επαναφέρει στην ατμόσφαιρα των δραματικών αγώνων το πνεύμα της διονυσιακής λατρείας. Η κωμική επίθεση κατά της τραγωδίας παίρνει στο σατυρικό δράμα πολλές μορφές. Οι τραγικοί ήρωες αντιμετωπίζονται ως κωμικά πρόσωπα με υπερβολή στις εκδηλώσεις, όπως ο Ηρακλής[1], με χαρακτηριστικές ιδιότητες την αδηφαγία (= λαιμαργία) και την οινοποσία, ο Οδυσσέας δολοπλόκος, ο Σίσυφος πανούργος, ο παππούς του Οδυσσέα Αυτόλυκος επιδέξιος κλέφτης, ο Ερμής θεός της κλοπής και της απάτης.

Στερεότυπα θέματα του σατυρικού δράματος είναι η υπερνίκηση των δράκων, η κατατρόπωση τεράτων και γιγάντων, οι ερωτικές ιστορίες, η μαγεία και το θαύμα (π.χ. χρήση μαγικού αυλού και σκούφου που κάνει αόρατο όποιον τον φοράει), στοιχεία που θυμίζουν λαϊκά παραμύθια. Χώρος των δρωμένων είναι συνήθως η εξοχή ή εξωτικοί χώροι, όπως η Λιβύη, η Αίγυπτος κ.ά.

Το σατυρικό δράμα έχει εξ ορισμού αίσιο τέλος· μας παρουσιάζει μια ρόδινη άποψη της ζωής, που αντισταθμίζει εκείνη της τραγωδίας.

Ελάχιστα δείγματα του είδους έχουν σωθεί συνολικά. Οι σύγχρονες, όμως, παπυρικές ανακαλύψεις έχουν φέρει σε φως σημαντικά αποσπάσματα του σατυρικού δράματος. Από τα πολλά έργα σώθηκε ολόκληρο μόνο ο *Κύκλωψ* του Ευριπίδη, καθώς και μεγάλο μέρος από τους *Ἰχνευτὰς* του Σοφοκλή. Έχουν διασωθεί, επίσης, μερικοί στίχοι (περίπου 90) από τους *Δικτυουλκούς* (= αυτοί που τραβούν τα δίκτυα) του Αισχύλου. Υπόθεση ήταν η σωτηρία του Περσέα σε βρεφική ηλικία, όταν η θάλασσα εξέβρασε στην ακτή ένα κιβώτιο με τη Δανάη και το μωρό. Ο Σειληνός πολιορκεί ερωτικά τη Δανάη, η οποία αντιδρά αρνητικά. Στους *Ἰσθμιαστές* (100 περίπου στίχοι) του Αισχύλου οι Σάτυροι φέγονται από το Διόνυσο, γιατί εγκατέλειψαν τη λατρεία του και παίρνουν μέρος στους αθλητικούς αγώνες των Ισθμίων.

Το σατυρικό δράμα διατηρήθηκε έως το τέλος του 4ου αι. π.Χ. Από το 340 π.Χ. ανεξαρτητοποιείται από την τραγωδία: εμφανίζεται ήδη ένα νέο είδος που, μολονότι διατηρούσε το σατυρικό χορό, προσέγγιζε τη σύγχρονη κωμωδία ως προς τις δραματικές τεχνικές και το περιεχόμενο (επίκαιρη σάτιρα).

---

1. Ο ήρωας, οικεία μορφή του σατυρικού δράματος, εμφανίζεται με τα ίδια σχεδόν χαρακτηριστικά και σε έργα της αρχαίας κωμωδίας.

III. ΚΩΜΩΔΙΑ

Προέλευση

Η κωμωδία, το δεύτερο είδος του δράματος, προέρχεται από τη λέξη *κωμῳδός* (*κῶμος* + *ᾠδὴ* < *ᾄδω*), που σήμαινε αυτόν που τραγουδούσε στον κώμο· κωμωδία είναι η ωδή, το τραγούδι του κώμου. «Κώμος» στην αρχαία Αθήνα σήμαινε, αρχικά, μια συντροφιά από άντρες σε κατάσταση ευθυμίας, οι οποίοι περιφέρονταν στους δρόμους μεθυσμένοι τραγουδώντας, χειρονομώντας, πειράζοντας τους συμπολίτες τους και συχνά εκστομίζοντας διάφορες αισχρολογίες. Αυτός ο χορός των ανδρών που *κωμάζει*[1] (= γλεντάει) αποτέλεσε τον πυρήνα της κωμωδίας. Στις εκδηλώσεις του κώμου, που συνιστούσε ένα είδος καρναβαλιού, κυριαρχούσε ως έμβλημα ο *φαλλός*, σύμβολο γονιμότητας, που είχε αρχικά μαγική-θρησκευτική σημασία.

Τον 6ο αι. π.Χ., ο κώμος συνδέθηκε στην Αττική με το Διόνυσο. Έτσι, στις γιορτές του θεού οι κωμαστές παρουσιάζονται μεταμφιεσμένοι σε διάφορα ζώα. Από τα αυτοσχέδια τραγούδια των χορευτών, τους άσεμνους χορούς, με την περιφορά του φαλλού, τα χλευαστικά πειράγματα και τις βωμολοχίες (*πομπεία*[2]), σχηματίζεται σιγά σιγά η αρχαία κωμωδία, «*ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὰ φαλλικά*», σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Περὶ Ποιητικῆς*, IV, 12). Προσωπικά *σκώμματα* (< *σκώπτω* = κοροϊδεύω) βρίσκουμε και στην παράδοση των Ιώνων ιαμβογράφων, ιδιαίτερα στον Αρχίλοχο.

Πρόδρομοι της κωμωδίας

Η κυρίως κωμωδία αναπτύχθηκε, αρχικά, σε δωρικές περιοχές και σε δωρική διάλεκτο. Προδρομικές μορφές της κωμωδίας είναι:

- ***Η μεγαρική φάρσα***: Σύντομη πειρακτική κωμωδία, με σκοπούς πολιτικούς, που επιτίθεται κατευθείαν και με οξύτητα εναντίον εκείνων που έχουν αξιώματα. Εκπρόσωποι: ο Σουσαρίων από τα Μέγαρα, ο οποίος έγραψε πρώτος κωμωδίες (580 π.Χ.) και εισήγαγε το είδος στην Αττική, στο δήμο της Ικαρίας.
- ***Η σικελική κωμωδία***: Διακωμωδεί κυρίως πολιτικά πρόσωπα. Κυριότερος εκπρόσωπος ο Επίχαρμος ο Συρακούσιος, με καταγωγή από την Κω (550-460 π.Χ. περίπου), ο οποίος έγραψε λαϊκές κωμωδίες, αντλώντας τα θέματά του από την καθημερινή ζωή, καθώς και παρωδίες μύθων σχετικές με θεούς ή ήρωες. Από τις 50 κωμωδίες του έχουν διασωθεί ελάχιστα μόνο αποσπάσματα και αποφθέγματα.
- ***Ο μίμος***: Λαϊκό λογοτεχνικό είδος —διασκεδαστική απομίμηση σκηνών καθημερινής ζωής— που θα καλλιεργηθεί αργότερα, στην τρίτη περίοδο. Εμφανίζεται στις Συρακούσες, με κύριο εκπρόσωπο το Σώφρονα, σύγχρονο του Ευριπίδη, ο οποίος έγραψε μίμους σε πεζό λόγο και σε ελεύθερο στίχο. Δεν έχει διασωθεί τίποτε.

---

1. *κωμάζω* = διασκεδάζω, γιορτάζω > *κωμαστὴς* = ο διασκεδάζων· *κωμαστὴς Βάκχος* = εύθυμος.
2. Η λέξη σήμαινε στην αρχή «λιτανεία, πομπή» και αργότερα «προσβολή». Η λέξη «βωμολοχία» (< *βωμολόχος* < *βωμὸς* + *λοχάω* = παραμονεύω στους βωμούς για να κλέψω κρέας) = αισχρολογία, χυδαιολογία.

Η αττική κωμωδία σε διάστημα δύο περίπου αιώνων παρουσίασε τρεις φάσεις:

- Αρχαία κωμωδία (486-400 π.Χ.)
- Μέση κωμωδία (400-330 π.Χ.)
- Νέα κωμωδία (330-250 π.Χ.)

Η Αρχαία κωμωδία διακωμωδεί πολιτικά πρόσωπα, την απασχολούν θέματα της πόλης (πολιτική), η Μέση διαγράφει τύπους της αγοράς και η Νέα χαρακτήρες και πάθη ανθρώπων (ηθογραφική). Η οικογένεια αντικαθιστά την πόλη, ενώ το ιδιωτικό στοιχείο και η προσωπική ζωή εκτοπίζουν το δημόσιο βίο.

Αρχαία κωμωδία (486-400 π.Χ.)

Η Αρχαία κωμωδία έγινε θεσμός για πρώτη φορά στην Αθήνα, στα *Μεγάλα Διονύσια*, το 486 π.Χ., πενήντα σχεδόν χρόνια μετά την καθιέρωση της τραγωδίας (534 π.Χ.). Αγώνας κωμωδίας διοργανώθηκε, με ευθύνη της πόλης, το 442 π.Χ. στα *Λήναια*, με υπεύθυνο οργάνωσης τον *ἄρχοντα βασιλέα*[1]. Θεατρικός χώρος ήταν ο ίδιος με την τραγωδία, το θέατρο του Διονύσου, ενδεχομένως όμως, σύμφωνα με την άποψη ερευνητών, χρησιμοποιούσαν για τους κωμικούς αγώνες και το θέατρο των Ληναίων, στα δυτικά της Ακρόπολης. Σε καθεμιά από τις τρεις ημέρες του εορτασμού οι θεατές έβλεπαν τα έργα ενός τραγικού, μια τετραλογία (τρεις τραγωδίες και ένα σατυρικό δράμα) και τρεις έως πέντε κωμωδίες.

α. Χαρακτηριστικά της Αρχαίας κωμωδίας

Κύριο γνώρισμα της κωμωδίας είναι ο πολιτικός της χαρακτήρας, η παρουσίαση δηλαδή επί σκηνής επίκαιρων κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων, ιδιαίτερα δύο κεντρικών: πόλεμος και ειρήνη, κρίση του θεσμού της πόλης. Άλλα γνωρίσματά της είναι η βωμολοχία και η δηκτική [(< δάκνω) = καυστική] σάτιρα γνωστών προσώπων (στοιχεία που επιβιώνουν στη σημερινή επιθεώρηση).

Η αθηναϊκή δημοκρατία, εξασφαλίζοντας την ελευθερία και την ισότητα μεταξύ των πολιτών, είχε δώσει στην κωμωδία το δικαίωμα της *παρρησίας* (*πᾶν* + *ῥῆσις* = λόγος), της ελευθερίας δηλαδή λόγου, στον ποιητή, χωρίς να φοβάται μήπως τον καταγγείλουν για συκοφαντία ή εξύβριση, γιατί τον προστάτευε ο ιερός νόμος του θεού Διονύσου. Έτσι, ο κωμικός ποιητής τοποθετείται σε κάθε σοβαρό ηθικοθρησκευτικό και πολιτικοκοινωνικό πρόβλημα της εποχής του, ασκεί κριτική σε όλα τα σημαντικά πρόσωπα, διασύρει όχι μόνο τη δημόσια αλλά και την ιδιωτική ζωή τους (*ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν*).

Η προσωπική αυτή σάτιρα, στην αρχή, είχε σκοπό να διασκεδάζει το ακροατήριο.

1. Ένας από τους εννέα άρχοντες που είχε κληρονομήσει τις θρησκευτικές και δικαστικές αρμοδιότητες του παλιού βασιλιά.

Στη συνέχεια, όμως, παράλληλα με την τραγωδία, συνέβαλε στη βελτίωση της πολιτείας, στηλιτεύοντας κάθε παρανομία και ασκώντας οξύτατη κριτική στα «*τῆς πόλεως πράγματα*» και σε όσους τα διαχειρίζονται. Δεν προκαλούσε δηλαδή μόνο ευθυμία και γέλιο, αλλά ήταν και ωφέλιμη, «*χρηστὰ τῇ πόλει λέγειν*».

Η Αρχαία κωμωδία αντιτάχθηκε σε κάθε ανανεωτική κίνηση της εποχής της, υπερασπίστηκε με πείσμα τα ιδανικά της και επέκρινε ανηλεώς τους εκπροσώπους κάθε νεωτερισμού. Πήρε συντηρητική θέση στο πρόβλημα της παιδείας, της ποίησης, της μουσικής. Χτύπησε τους φιλοπόλεμους και προπαγάνδισε την ειρήνη. Οι κωμικοί ποιητές ανήκουν στην αντιπολίτευση, αλλά ως προς τα πολιτικά τους φρονήματα δεν ήταν λιγότερο δημοκρατικοί από τους ακροατές τους, οι οποίοι διασκέδαζαν ακούγοντας να διακωμωδούνται οι αρχηγοί τους ή οι πολιτικές τους απόψεις. Η αθηναϊκή δημοκρατία είχε επιτρέψει στους κωμικούς ποιητές πλήρη ελευθεροστομία ακόμη και για τον άξιο ηγέτη και μεγάλο τέκνο της, τον Περικλή.

β. Δομή της Αρχαίας κωμωδίας

Σε αντίθεση προς την τραγωδία, στη δομή της Αρχαίας κωμωδίας επικρατεί μεγάλη ελευθερία. Τα συστατικά μέρη που την απαρτίζουν είναι:

- **Πρόλογος**: Εκτενέστερος και πιο ποικιλόμορφος από τον αντίστοιχο της τραγωδίας. Οι θεατές ενημερώνονται από έναν υποκριτή ή με διάλογο για τον προβληματισμό του ποιητή και για το κωμικό σχέδιό του.
- **Πάροδος του Χορού**: Εκτενέστερη και πιο εντυπωσιακή από την αντίστοιχη της τραγωδίας, συνήθως θορυβώδης, παίρνει θέση (συμφωνεί ή διαφωνεί) ως προς το κωμικό σχέδιο.
- **Ἀγών**: Έχει το ρόλο των επεισοδίων της τραγωδίας. Δύο υποκριτές ή ένας υποκριτής και ο Χορός εκθέτουν δύο αντιτιθέμενες απόψεις. Κάθε πλευρά διεξάγει αγώνα εναντίον της άλλης, για να επικρατήσει· η λύση του συμβιβασμού δεν προβλέπεται. Ο *ἀγών*, που εξέφραζε κυρίως την προσωπική γνώμη του ποιητή, συνδύαζε τα αδόμενα μέρη και τα απαγγελλόμενα, που είναι, κατά σειρά, τα εξής εννέα:

— η *ᾠδή*: τραγούδι του Χορού για την επικείμενη αντιπαράθεση.

— ο *κατακελευσμός* (*κελεύω* = *παροτρύνω*): προτροπή του κορυφαίου του Χορού στον εκπρόσωπο της μιας πλευράς να αναπτύξει τα επιχειρήματά του.

— το *ἐπίρρημα* (*ἐπὶ* + *ῥῆμα* < *ἐρῶ* / μέλλοντας του *λέγω*): ανάπτυξη, σε διαλογική μορφή, των διαφορετικών απόψεων των αντιπαρατιθεμένων.

— το *πνῖγος* ή *μακρόν*: κατάληξη του επιρρήματος, που εκφωνείται από τον κορυφαίο απνευστί, με αυξανόμενη ταχύτητα και παράλληλο δυνάμωμα της φωνής.

— η *σφραγίς*: ο έπαινος του νικητή.

Αντίστοιχα των παραπάνω μερών, σε μετρική και στιχουργική αναλογία, είναι η *ἀντῳδή*, ο *ἀντικατακελευσμός*, το *ἀντεπίρρημα*, το *ἀντίπνιγος*.

- **Παράβασις:** Διακοπή που διασπά τη δράση. Αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της Αρχαίας κωμωδίας[1] και ανήκει αποκλειστικά στο Χορό. Αρχικά ο όρος σήμαινε τους στίχους εκείνους, γραμμένους σε αναπαιστικό μέτρο, με τους οποίους ο ποιητής, στη μέση περίπου του έργου, απευθύνεται μέσω του Χορού προς τους θεατές [*παρέβαινε* (= προχωρούσε), *πρὸς τὸν Δῆμον*]. Η Παράβαση γινόταν με λόγο άσχετο προς την όλη υπόθεση και περιείχε κρίσεις που αναφέρονταν στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση της πόλης. Από τους στίχους αυτούς ονομάστηκε, κατ' επέκταση, *παράβασις* ολόκληρη η ενότητα, η οποία αποτελείται από επτά μέρη:

— Τα *απλά*, που απαγγέλλονταν από τον κορυφαίο: το *κομμάτιον* (προτροπή προς το Χορό να αρχίσει), οι *ἀνάπαιστοι* και το *πνῖγος* (όπως στον *Αγώνα*).

— Η *συζυγία*: η *ᾠδή*, το *ἐπίρρημα*, η *ἀντῳδὴ* και το *ἀντεπίρρημα*. Ενίοτε, υπάρχει και δευτερεύουσα παράβαση από τέσσερα μέρη, που μοιάζει εξωτερικά με τη συζυγία της παράβασης.

- **Διαλογικές σκηνές:** Είναι οι σκηνές μετά την Παράβαση, χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους, που χωρίζονται με λυρικά τραγούδια του Χορού, τα οποία θυμίζουν τα στάσιμα της τραγωδίας.
- **Έξοδος:** Αποχώρηση του Χορού με το θριαμβευτή πρωταγωνιστή, μέσα σε εορταστικό κλίμα, με τραγούδια και χορούς.

Ο *πρόλογος* και οι *διαλογικές σκηνές* λέγονται κυρίως από τους υποκριτές. Η *πάροδος*, ο *αγών* και η *έξοδος* ανήκουν στο Χορό και τους υποκριτές. Η *ωδή* και η *αντωδή*, σε μέτρα της χορικής ποίησης, περιλάμβαναν ύμνους στους θεούς ή αυτοέπαινο του Χορού. Το *επίρρημα* και το *αντεπίρρημα* είχαν ως περιεχόμενο το πολιτικό σκώμμα (= πείραγμα).

Οι ηθοποιοί (τρεις έως πέντε συνήθως σε κάθε κωμωδία) εμφανίζονταν με κωμικά χαρακτηριστικά, φορούσαν μάσκες και κρατούσαν το φαλλό. Το Χορό αποτελούσαν 24 πρόσωπα, χωρισμένα συνήθως σε δύο ημιχόρια, χωρίς αναγκαστική ομοιογένεια στην ηλικία, το ντύσιμο, ακόμη και το φύλο· φορούσαν αλλόκοτες ενδυμασίες, που παρίσταναν σφήκες, πουλιά, βατράχους κ.ά. (που δίνουν και τον τίτλο στην κωμωδία), προσωπίδες και φαλλό, προκαλώντας με την εμφάνισή τους την έκπληξη του κοινού. Η όρχησή τους, αστεία και άσεμνη, λεγόταν *κόρδαξ* [*κορδακισμός* (< *κορδακίζω*) = ακόλαστος χορός].

Γλώσσα – Μέτρο

Γλώσσα της κωμωδίας είναι η ομιλούμενη αττική διάλεκτος —όλων των τάξεων—, που διανθίζεται από παρωδίες της επικής, λυρικής και τραγικής γλώσσας, από νεολογισμούς συνθέτων και από τύπους άλλων ελληνικών ιδιωμάτων ή διαλέκτων. Το μέτρο στα διαλογικά μέρη είναι το ιαμβικό τρίμετρο, όπως

1. Σε δύο κωμωδίες του Αριστοφάνη (*Ἐκκλησιάζουσαι* και *Πλοῦτος*) δεν υπάρχει παράβαση· αυτό συμβαίνει γιατί οι ελευθερίες του δήμου περιορίστηκαν.

και στην τραγωδία, με εξαίρεση το ιαμβικό τετράμετρο στις σκηνές με ζωηρό ρυθμό, και το αναπαιστικό τετράμετρο στις αντίστοιχες με βραδύτερο ρυθμό. Στα χορικά μέρη υπάρχει μεγάλη ποικιλία.

γ. Κυριότεροι εκπρόσωποι της Αρχαίας κωμωδίας

Στην Αθήνα, εκτός από τον Αριστοφάνη, έζησαν πολλοί ποιητές κωμωδιών· γνωρίζουμε τα ονόματα 60 περίπου, οι οποίοι παρουσίασαν εκατοντάδες κωμωδιών που χάθηκαν όλες, εκτός από μερικούς στίχους ή τίτλους έργων. Στους παλαιότερους ανήκουν ο Μάγνης, που είχε κερδίσει 11 νίκες στα Μεγάλα Διονύσια, και ο Χιωνίδης, που αναφέρεται ως πρώτος νικητής το 486 π.Χ. Από τους κωμωδιογράφους, σύγχρονους και ανταγωνιστές του Αριστοφάνη[1], κυριότεροι αντιπρόσωποι είναι οι παρακάτω:

— **Κρατῖνος** (520-423 π.Χ.): Θεωρείται ο δημιουργός της πολιτικής σάτιρας. Διακρίνεται για τη γνήσια κωμική έμπνευση, τη βιαιότητα και την ειλικρίνεια. Από τις 24 κωμωδίες του δεν έχουμε παρά ελάχιστα αποσπάσματα από το τελευταίο του έργο, την *Πυτίνη* (= κρασοκανάτα, φλασκί), που κέρδισε το πρώτο βραβείο (423 π.Χ.), ενώ ο Αριστοφάνης, την ίδια χρονιά, το τρίτο με τις *Νεφέλες*. Ο ποιητής μορφοποιεί σε κωμωδία την τραγωδία της ζωής του (πάθος για το κρασί).

— **Κράτης** (περί το 450 π.Χ.): Έγραψε οργανωμένες κωμωδίες, με υπόθεση, και παρουσίασε φιλοσοφικές αλληγορίες.

— **Εὔπολις** (445-412 π.Χ.): Έγραψε 17 κωμωδίες, με 7 πρώτες νίκες. Διακρίνεται για την ικανότητα στην πλοκή της υπόθεσης. Υπήρξε σφοδρός πολέμιος της φαυλότητας. Φίλος στην αρχή του Αριστοφάνη, έγινε αργότερα εχθρός του.

— **Φερεκράτης** (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.): Έγραψε 16 κωμωδίες και διακρίνεται για την ευρηματικότητα στη θεματική των κωμωδιών του, π.χ. *Μυρμηκάνθρωποι*.

Αριστοφάνης (445-385 π.Χ.)

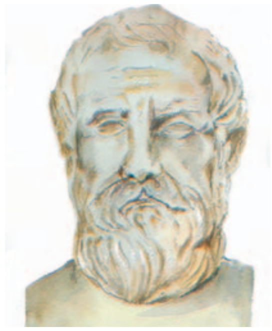

Αριστοφάνης. Ελεύθερη απόδοση

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Αριστοφάνης, γιος του Φιλίππου, γεννήθηκε στην Αθήνα, στο δήμο Κυδαθηναίων (σημερινή Πλάκα), όπου και πέρασε όλη του τη ζωή, με εξαίρεση ένα μικρό διάστημα που έζησε στην Αίγινα. Ανήκε στην αριστοκρατική τάξη, έσκωπτε τολμηρότατα τους δημοκρατικούς, ο ίδιος όμως αναδείχθηκε θερμός υπερασπιστής της ειρήνης. Σε εξαιρετικά νεαρή ηλικία, μόλις 18 χρόνων, έγραψε το πρώτο του έργο, τους *Δαιταλῆς* (= -*εῖς*)[2] κερδίζοντας το δεύτερο βραβείο (427 π.Χ.),

1. Ο Οράτιος (*Σάτιραι*, I, 4, 1) ξεχώρισε σ' ένα στίχο του τρεις μεγάλους: Εύπολι, Κρατίνο και Αριστοφάνη.
2. Αττική γραφή: *Δαιταλῆς*, *Ἀχαρνῆς*, *Ἱππῆς*. Οι *Δαιταλείς* (*ἡ δαίς*, -*τὸς* = συμπόσιο, συνδαιτυμόνες, συμποσιαστές) έχουν θέμα την αντίθεση μεταξύ παλαιού και νέου τρόπου αγωγής.

τον επόμενο χρόνο τους *Βαβυλωνίους*[1] και, είκοσι χρόνων, τους *Ἀχαρνῆς*. Και τα τρία έργα τα παρουσίασε στο κοινό με ψευδώνυμο (Καλλίστρατος), λόγω του μικρού της ηλικίας. Ο Πλάτων τον εκτιμούσε ιδιαίτερα και τον παρουσίασε στο *Συμπόσιο* να μιλάει για τον έρωτα. Στο θάνατό του, τη θεία τέχνη του ποιητή ύμνησε ο μεγάλος φιλόσοφος με το σύντομο επίγραμμά του, όπου τον παρομοιάζει με ιερό ναό των Χαρίτων.

Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὅπερ οὐχὶ πεσεῖται
διζόμεναι, ψυχὴν εὗρον Ἀριστοφάνους.
[Οι Χάριτες ναό γυρεύοντας γερό, που να μην πέσει,
να κάτσουν μέσα, την ψυχή του Αριστοφάνη βρήκαν.]
(Μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής)

β) Το έργο του

Έγραψε πάνω από 40 κωμωδίες —αναφέρονται 46 τίτλοι— από τις οποίες σώζονται μόνο 11, και περισσότερα από 900 αποσπάσματα. Από αυτές οι 9 γράφτηκαν και διδάχθηκαν στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο λόγος διάσωσης του έργου του σε ικανοποιητικό βαθμό, συγκριτικά με άλλους συγγραφείς, είναι προπάντων το άρτιο αττικό ύφος και η θεματολογία.

Ἀχαρνεῖς (425 π.Χ., *Λήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.234

Ο Δικαιόπολις (όνομα που σχετίζεται με τη δικαιοσύνη) συνάπτει ιδιωτική συνθήκη ειρήνης με τους αντιπάλους της πατρίδας του. Στην ενέργειά του αντιδρούν οι συνδημότες του Αχαρνείς, οι οποίοι θέλουν να συνεχιστεί ο πόλεμος, για να πάρουν εκδίκηση εξαιτίας των δεινών που έχουν υποστεί. Στις αντιλήψεις του ειρηνικού αγρότη Δικαιόπολη αντιτίθεται ο φιλοπόλεμος Λάμαχος, Αθηναίος στρατηγός, ο οποίος γυρίζει στο τέλος από τον πόλεμο τραυματισμένος. Το έργο έχει θέμα την αντιπαράθεση ειρήνης και πολέμου. Το Χορό αποτελούν δημότες από τις Αχαρνές (περιοχή Μενιδίου), έναν από τους δήμους της Αττικής που είχε ιδιαίτερα δοκιμαστεί στον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Ἱππεῖς (424 π.Χ., *Λήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.408

Έχει θέμα τη μετωπική επίθεση κατά του στρατηγού-δημαγωγού Κλέωνα, τον οποίο σατιρίζει με τα μελανότερα χρώματα. Ο Δήμος (= αθηναϊκός λαός) ενσαρκώνει τον εύπιστο δήμο των Αθηνών που εξαπατάται από ένα δούλο, το βυρσοδέψη (= δερματοπώλη) Παφλαγόνα (Κλέωνα), ο οποίος νικιέται από τον αλλαντοπώλη (= πωλητή λουκάνικων) Αγοράκριτο (δημαγωγό Υπέρβολο). Γενικά, σατιρίζεται η ενδοτικότητα του λαού στις κολακείες. Το Χορό αποτελούν Αθηναίοι από την αριστοκρατική τάξη των Ιππέων.

1. Η κωμωδία αυτή ασκεί έντονη κριτική στην εξωτερική πολιτική του Κλέωνα.

Νεφέλαι (423 π.Χ., *Μεγάλα Διονύσια*, 3ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.511

Ο Στρεψιάδης (όνομα που παραπέμπει στη στρεψοδικία, δηλαδή τη διαστροφή της αλήθειας) πυρπολεί το φροντιστήριο (σχολή) του Σωκράτη, γιατί διδάσκει τον *ἥττονα λόγον* (= άδικο). Ο φιλόσοφος, ασχολούμενος με τα ουράνια φαινόμενα (μετέωρα), παρουσιάζεται να αεροβατεί, κρεμασμένος σ' ένα καλάθι, ενώ οι προσωποποιημένοι, *Δίκαιος και Άδικος*, λόγοι, που εκπροσωπούν αντίστοιχα τη συντηρητική και τη σύγχρονη αγωγή, διεξάγουν την πρώτη αντιπαράθεση. Ο ποιητής ασκεί κριτική στην παιδεία που παρείχαν οι σοφιστές, στους οποίους κατέτασσε και το Σωκράτη. Ο Χορός αποτελείται από σύννεφα που συμβόλιζαν τις άσκοπες αναζητήσεις των φιλοσόφων. [Το έργο που έχουμε αποτελεί ξαναδουλεμένη δεύτερη γραφή του αρχικού.]

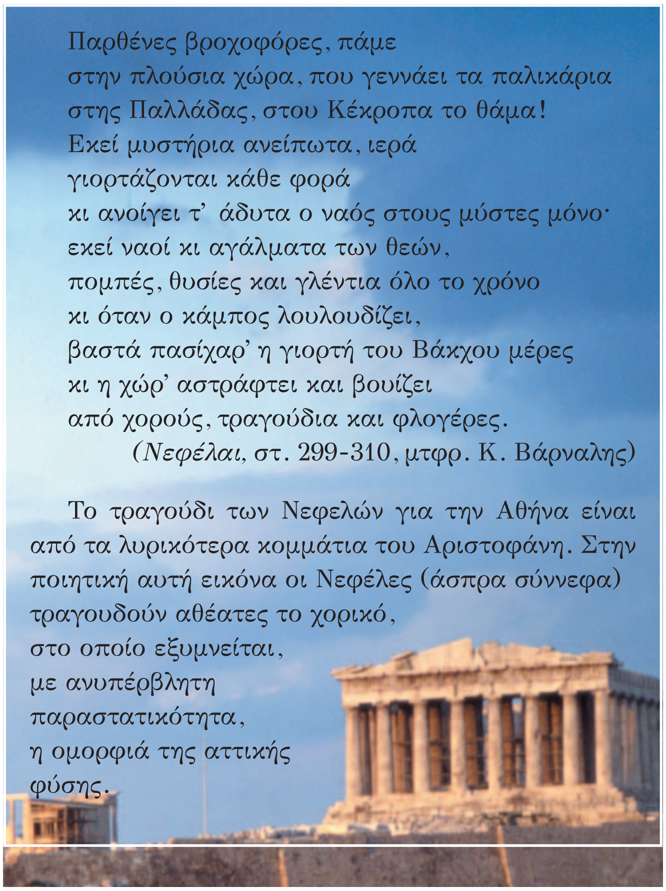

Παρθένες βροχοφόρες, πάμε
στην πλούσια χώρα, που γεννάει τα παλικάρια
στης Παλλάδας, στου Κέκροπα το θάμα!
Εκεί μυστήρια ανείπωτα, ιερά
γιορτάζονται κάθε φορά
κι ανοίγει τ' άδυτα ο ναός στους μύστες μόνο·
εκεί ναοί κι αγάλματα των θεών,
πομπές, θυσίες και γλέντια όλο το χρόνο
κι όταν ο κάμπος λουλουδίζει,
βαστά πασίχαρ' η γιορτή του Βάκχου μέρες
κι η χώρ' αστράφτει και βουίζει
από χορούς, τραγούδια και φλογέρες.

(*Νεφέλαι*, στ. 299-310, μτφρ. Κ. Βάρναλης)

Το τραγούδι των Νεφελών για την Αθήνα είναι από τα λυρικότερα κομμάτια του Αριστοφάνη. Στην ποιητική αυτή εικόνα οι Νεφέλες (άσπρα σύννεφα) τραγουδούν αθέατες το χορικό, στο οποίο εξυμνείται, με ανυπέρβλητη παραστατικότητα, η ομορφιά της αττικής φύσης.

Σφῆκες (422 π.Χ., *Λήναια*, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.537

Διακωμωδούνται το *φιλόδικον* (= δικομανία) των Αθηναίων, η συγκρότηση των αθηναϊκών δικαστηρίων, η πολιτική διαφθορά και η καταστροφική επιρροή του Κλέωνα. Τα πλασματικά ονόματα των δύο κεντρικών ηρώων, Βδελυκλέωνα και Φιλοκλέωνα (β΄ συνθετικό και στα δύο το *Κλέων*), υπονοούν τις μερίδες των οπαδών και αντιπάλων του μεγάλου δημαγωγού. Ο Χορός αποτελείται από γέρους δικαστές της Ηλιαίας[1] που είναι ντυμένοι σφήκες, με το κεντρί (υπονοεί την καταδικαστική ψήφο) στην άκρη της στολής τους.

Εἰρήνη (421 π.Χ., *Μεγάλα Διονύσια*, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.357

Ο Αθηναίος αμπελουργός Τρυγαίος καβάλα σ' ένα πελώριο σκαθάρι (*ἱπποκάνθαρον*) ανεβαίνει στους ουρανούς, για να ελευθερώσει τη φυλακισμένη από τον πόλεμο Ειρήνη και να την ξαναφέρει στη γη. Η Ειρήνη επιστρέφει συνοδευόμενη από την Οπώρα (καρποφορία) και τη Θεωρία (γιορτή). Το έργο τελειώνει με γαμήλια πομπή και τον υμέναιο (= γάμο) Τρυγαίου και Οπώρας. Η κωμωδία διδάχθηκε λίγους μήνες μετά το θάνατο του

1. *Ἡλιαία* (*ἁλία* < *ἁλὴς* = συγκέντρωση, Εκκλησία): ανώτατο λαϊκό δικαστήριο της Αθήνας. *Ἡλιαστὴς* = δικαστής.

Κλέωνα και του Σπαρτιάτη στρατηγού Βρασίδα και λίγες μέρες πριν από τη σύναψη της Νικίειας ειρήνης. Έχει φιλειρηνικό μήνυμα με πανελλήνιες διαστάσεις. Ο Χορός, με δύο ημιχόρια, αποτελείται από Αθηναίους αγρότες και Πανέλληνες.

Ὄρνιθες*, *οι (414 π.Χ., *Μεγάλα Διονύσια*, 2ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.765

Δύο Αθηναίοι, με δηλωτικά ονόματα, ο Πεισθέταιρος (= πιστός φίλος) και ο Ευελπίδης (= με καλές ελπίδες), αγανακτισμένοι από τη διαφθορά της πολιτικής ζωής στην Αθήνα, ιδρύουν με τη βοήθεια του βασιλιά των πουλιών Έποπα (= τσαλαπετεινού) μια καινούρια φανταστική πόλη στον εναέριο χώρο, μεταξύ θεών και ανθρώπων, τη Νεφελοκοκκυγία [*νεφέλη* + *κόκκυξ* (= κούκος)]. Ακολουθεί θυσία, για να γιορτάσουν το γεγονός, που διακόπτεται συνεχώς από ανεπιθύμητους καιροσκόπους επισκέπτες (π.χ. χρησμολόγος, γεωμέτρης κ.ά.). Το έργο τελειώνει με γαμήλια πομπή του Πεισθέταιρου που παίρνει γυναίκα του την έμπιστη σύμβουλο του Δία, την ωραιότατη Βασίλεια. Διακωμωδείται η τυχοδιωκτική εκστρατεία των Αθηναίων στη Σικελία. Ο ποιητής ασχολείται με την ανευθυνότητα και την επιπόλαιη πολυπραγμοσύνη των Αθηναίων και τις επιπτώσεις της αθηναϊκής επεκτατικής πολιτικής. Η κωμωδία πήρε το όνομά της από το Χορό των Ορνίθων με την ποικιλόχρωμη συγκρότησή τους.

Λυσιστράτη (411 π.Χ., πιθανόν στα *Μεγάλα Διονύσια*, δε μαρτυρείται το βραβείο), αριθμός στίχων 1.321

Η κωμωδία έχει θέμα την ειρήνη και στόχο την προβολή του αιτήματος για τερματισμό του πολέμου (*Λυσιστράτη* < *λύω* + *στρατός*), με διαλλακτική διάθεση. Το κύριο κωμικό μοτίβο είναι η ερωτική απεργία των γυναικών σε πανελλήνια κλίμακα, για να εξαναγκάσουν τους άνδρες να συνάψουν ειρήνη. Την πρωτοβουλία αναλαμβάνει η ομώνυμη ηρωίδα, που κινητοποιεί τις γυναίκες της Αθήνας και της Σπάρτης· οι δύο παρατάξεις, τελικά, συμφιλιώνονται και η ειρήνη επισφραγίζεται με κοινό γλέντι στην Ακρόπολη. Ο Χορός, σε δύο ημιχόρια, αποτελείται από Αθηναίους, γέρους και γριές.

Θεσμοφοριάζουσαι (411π.Χ., πιθανόν στα *Λήναια*, δε μαρτυρείται το βραβείο), αριθμός στίχων 1.231

Κεντρικό θέμα είναι η διακωμώδηση του Ευριπίδη και της τραγικής του τέχνης. Παρωδούνται εννέα τραγωδίες του Ευριπίδη, κυρίως όμως δύο νέα έργα του, το 412 π.Χ., η *Ἑλένη* και η *Ἀνδρομέδα*. Οι συναθροισμένες γυναίκες, που αποτελούν το Χορό, αποφασίζουν το θάνατο του Ευριπίδη, επειδή τις συκοφαντούσε στις τραγωδίες του. Ο Μνησίλοχος, φίλος του Ευριπίδη, ντυμένος γυναίκα, εισέρχεται στις απόρρητες γιορτές, για να υποστηρίξει τον ποιητή από τις εναντίον του κατηγορίες των γυναικών που τον θεωρούν μισογύνη· αποκαλύπτεται όμως το φύλο του, απειλείται με ακατονόμαστες τιμω-

ρίες, αλλά σώζεται τελικά από τον Ευριπίδη. Η ονομασία οφείλεται στα Θεσμοφόρια, πανελλήνια γιορτή αφιερωμένη στη Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη, που τη γιόρταζαν οι γυναίκες, την εποχή της σποράς, με αυστηρό αποκλεισμό των ανδρών.

Βάτραχοι (405 π.Χ., *Λήναια*, 1ο βραβείο), αριθμός στίχων 1.533

Ο Διόνυσος, θεός του θεάτρου, μέσα από πολλές κωμικές περιπέτειες, κατεβαίνει στον Άδη, για να ξαναφέρει στη ζωή κάποιον από τους τρεις μεγάλους τραγικούς, πεθαμένους πια, γιατί οι διάδοχοί τους γράφουν ανόητα δράματα. Για το σκοπό αυτό γίνεται ποιητικός διαγωνισμός, με κριτή τον ίδιο το Διόνυσο, για τα πρωτεία ανάμεσα στον Αισχύλο και τον Ευριπίδη. Ανακηρύσσεται νικητής ο Αισχύλος[1]. Ο ανταγωνιστικός διάλογος των δύο ποιητών δίνει στον Αριστοφάνη την ευκαιρία να εκφράσει τις απόψεις του για την τέχνη. Με αφορμή το θάνατο του Ευριπίδη, προβάλλεται η σύγκρουση μεταξύ παλαιάς και νέας αντίληψης για την τραγική ποίηση. Στο έργο υπάρχουν δύο χοροί: ο κύριος, από μύστες των Ελευσινίων μυστηρίων, και ένα *παραχορήγημα*[2] βατράχων, απ' όπου και ο τίτλος της κωμωδίας.

Ἐκκλησιάζουσαι (393-391 π.Χ., χρονολόγηση αμφισβητούμενη· δε μαρτυρούνται βραβείο και γιορτή), αριθμός στίχων 1.183

Οι γυναίκες, με επικεφαλής την Πραξαγόρα (*πράσσω* + *ἀγορά*), μεταμφιεσμένες σε άντρες, καταλαμβάνουν με πραξικόπημα την εξουσία και επιβάλλουν σε όλα την *κοινοκτημοσύνη*, θέμα που θα το ξαναβρούμε στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα. Το νέο σύστημα οδηγεί τελικά, με ευτράπελες σκηνές, σε αδιέξοδες καταστάσεις. Σατιρίζονται οι νέες ιδέες για κοινοκτημοσύνη και χειραφέτηση των γυναικών, καθώς και η ανικανότητα των ανδρών να κυβερνήσουν σωστά το κράτος. Ονομάστηκε έτσι από το Χορό των γυναικών που προέρχονται από τους εξοχικούς δήμους της Αθήνας και κάνουν συνέλευση (*ἐκκλησιάζω* = μετέχω στην Εκκλησία του Δήμου).

Πλοῦτος (388 π.Χ., βραβείο και γιορτή δε μαρτυρούνται), αριθμός στίχων 1.209

Ο Χρεμύλος, φτωχός Αθηναίος αγρότης, οδηγεί στο ναό του Ασκληπιού το θεό Πλούτο, που τυφλώθηκε από το Δία, για να μην ανταμείβει μόνο τους καλούς. Παρά τις ενστάσεις της Πενίας (προσωποποιημένης φτώχιας), ότι δηλαδή όλες οι αρετές των ανθρώπων οφείλονται σε αυτήν, ο Πλούτος θεραπεύεται και εγκαθίσταται πανηγυρικά στην Ακρόπολη, όπου αμείβει μόνο τους καλούς. Ο ποιητής πραγματεύεται το θέμα της άδικης κατανομής των αγαθών στους ανθρώπους, προβάλλοντας το παράπονό του μέσα σε ατμόσφαιρα παραμυθιού και φιλοσοφικής αλληγορίας. Δεν υπάρχουν στο έργο χορικά και παράβαση.

---

1. Ο θαυμασμός του Αριστοφάνη είναι απεριόριστος «*ἐγὼ γὰρ Αἰσχύλον νομίζω πρῶτον ἐν ποιηταῖς*» (*Νεφ.* 1366. Πρβλ. *Ἀχαρν.* 10) Επαινετικά, όμως, λόγια γράφει και για το Σοφοκλή (*Βάτρ.* 78, 788).
2. Δευτερεύουσας σημασίας Χορός (αποχωρούσε όταν η παρουσία του ήταν περιττή), που απαιτούσε χωριστή δαπάνη από το χορηγό της παράστασης. Υπάρχει στην *Ειρήνη* και τους *Σφῆκες*. Πρβλ. Αἰσχ. *Εὐμενίδες*, Σοφοκλ. *Οἰδίπους Τύραννος*, όπου παρατηρείται ύπαρξη παραχορηγήματος.

γ) Χαρακτηριστικά της ποιητικής του τέχνης

Ο Αριστοφάνης είναι ένας μεγαλοφυής κωμωδιογράφος. Εμπνέεται από το κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής του: τα προβλήματα του δήμου, τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς, τα φαινόμενα διαφθοράς της εξουσίας, τις οικονομικές μεταλλάξεις και όλα τα πράγματα και τα πρόσωπα που απασχολούν τους συμπολίτες του και την καθημερινότητά τους. Οι Αθηναίοι ένιωθαν έντονα συνδεδεμένοι με τα δρώμενα επί σκηνής και, συμφωνώντας ή διαφωνώντας, συνειδητοποιούσαν ότι αυτό που έβλεπαν τους αφορούσε άμεσα.

Το έργο του Αριστοφάνη απηχεί την πνευματική και πολιτική ζωή της Αθήνας του 5ου αιώνα και διακρίνεται για:

- την ανεξάντλητη κωμική φλέβα (καυστική σάτιρα και λεπτή ειρωνεία, ευτράπελες και άσεμνες σκηνές με χοντροκομμένες χειρονομίες),
- την πολιτική διάσταση των κωμωδιών με θέματα τόσο επίκαιρα, που προκαλούν δέος,
- την πληθωρική και τολμηρή φαντασία και την ελευθερία έμπνευσης,
- τη θεατρική δεξιοτεχνία (κωμικά ευρήματα: λογοπαίγνια, φάρσες, ευφυείς υπαινιγμοί, παρωδίες αλλά και λυρικές εκτροπές),
- το λεκτικό πλούτο, λεξιλόγιο από όλα τα στρώματα, διανθισμένο με πολλές βωμολοχίες και παράτολμους σχηματισμούς.

Η ποικιλία της γλώσσας καθρεφτίζει την αντίστοιχη του περιεχομένου, μέσα στην οποία πραγματικά και φανταστικά στοιχεία αναμειγνύονται με ανεπανάληπτο τρόπο.

Ο Αριστοφάνης αντλεί από κάθε πηγή: προγενέστερη ποιητική παραγωγή, πεζό λόγο, κείμενα νόμων, γλώσσα του απλού λαού· χρησιμοποιεί λέξεις ονοματοποιημένες, που αποτελούν μίμηση φωνής των ζώων ή πτηνών, κάνει παρεμβάσεις στη σημασία των λέξεων, πλάθει πολλές νέες, δημιουργεί σύνθετες που φτάνουν ως την υπερβολή[1].

Τα πρόσωπα των κωμωδιών του είναι συνήθως πολυάριθμα· ο κύριος, όμως, ήρωας με διαφορετικά ονόματα σε κάθε έργο είναι ο μέσος Αθηναίος πολίτης, που αγανακτεί για ό,τι ανάποδο συμβαίνει στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Επικρίνει τις υπερβολές της δημοκρατίας στηλιτεύοντας αυτούς που κυβερνούν· γι' αυτό επιτίθεται με τόλμη και βιαιότητα στους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής, στους πολεμοχαρείς δημαγωγούς, στους δικομανείς και φιλοπόλεμους, στους κήρυκες νέων ιδεών (κυρίως τους σοφιστές), ακόμη —έστω και άδικα— στο Σωκράτη και στον Ευριπίδη. Συνεχώς εγκωμιάζει τις δοξασμένες μέρες του παρελθόντος της δημοκρατικής Αθήνας, παραμένοντας προσκολλημένος στις παραδόσεις.

Η κωμωδία, κατά το πρότυπο του Αριστοφάνη, συνδέεται, όπως και η τραγωδία, με την πολιτική άνθηση της Αθήνας. Μετά την παρακμή της πόλης δεν επέζησαν ούτε η μία ούτε η άλλη.

1. Δημιούργημά του είναι η μεγαλύτερη ελληνική λέξη (78 συλλαβές), όνομα ενός πολυσύνθετου φαγητού. *Ἐκκλησ.* 1169-1175.

δ) Η διαχρονικότητα του Αριστοφάνη

Οι μελετητές της αρχαίας λογοτεχνίας αναγνωρίζουν σήμερα τον Αριστοφάνη ως τον πιο μεγάλο Έλληνα κωμικό ποιητή. Οι κωμωδίες του μαρτυρούν μια στάση στοχαστική απέναντι στα προβλήματα των συγχρόνων του και εκφράζουν τις βαθύτερες ανησυχίες ενός πολίτη που είναι ενήμερος για την πολιτική ζωή του τόπου του και παρακολουθεί τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής του.

Ήδη, ο Πλάτωνας ξεχώρισε τον Αριστοφάνη από όλους τους κωμικούς ποιητές, δίνοντάς του ανάλογη θέση στο *Συμπόσιον* και τονίζοντας την ανάγνωση του έργου του για την κατανόηση της αθηναϊκής πολιτείας. Ο φιλόσοφος κληροδότησε το θαυμασμό του στον Αριστοτέλη και, στη συνέχεια, στους Αλεξανδρινούς και στους Ρωμαίους. Οι Βυζαντινοί φιλόλογοι επικεντρώθηκαν κυρίως σε τρεις αριστοφανικές κωμωδίες (βυζαντινή τριάδα: *Νεφέλες, Βάτραχοι, Πλούτος*), που χρησιμοποιούνταν στην εκπαίδευση ως ενδεδειγμένα σχολικά αναγνώσματα. Στην Αναγέννηση, ο Έρασμος[1] (1469-1536) συνιστούσε τη μελέτη του Αριστοφάνη, επειδή θεωρούσε τις κωμωδίες ελκυστικές και ενδιαφέρουσες. Το περιεχόμενο, τα θέματα και το πνεύμα των κωμωδιών του Αριστοφάνη γοητεύουν τους μεταγενέστερους αναγνώστες και τους σημερινούς θεατρόφιλους. Στο δραματολόγιο του σύγχρονου θεάτρου βρίσκονται συχνά τα έργα του Αριστοφάνη με θέμα την ειρήνη (*Αχαρνείς, Ειρήνη, Λυσιστράτη*) και οι *Όρνιθες*.

Στους νεότερους χρόνους, στην Ελλάδα, η επιβίωση του Αριστοφάνη σχετίζεται με τη νεοελληνική σκηνή. Η αναβίωση του αρχαίου δράματος —κυρίως με τα Επιδαύρια και τις παραστάσεις στο Ηρώδειο— ενθαρρύνουν τη μεταφραστική προσπάθεια με στόχο τις θεατρικές παραστάσεις. Εκδοτικοί οίκοι αναλαμβάνουν τη μετάφραση, έμμετρη ή πεζή, όλων των κωμωδιών του Αριστοφάνη και αξιόλογοι μεταφραστές, παλαιότεροι και σύγχρονοι, δοκιμάζονται στο έργο του κορυφαίου κωμωδιογράφου.

Ο πλούτος των αριστοφανικών παραστάσεων πιστοποιεί τη δημοτικότητά του και την προθυμία του κοινού να παρακολουθεί τις καινοτομίες διακεκριμένων σκηνοθετών.

Αριστοφάνη Θεσμοφοριάζουσες. Επιδαύρια 1988. Φωτογραφία από το πρόγραμμα του Εθνικού θεάτρου

1. Ολλανδός ουμανιστής (= ανθρωπιστής) και ελληνιστής, εισηγητής της ερασμικής προφοράς.

Παράλληλα, στον τομέα της μουσικής, η κωμωδία γίνεται στίβος άμιλλας για τους σημαντικότερους συνθέτες μας. Οι αριστοφανικές παραστάσεις του Θεάτρου Τέχνης, ιδιαίτερα από τον Κάρολο Κουν, είναι αναμφισβήτητα ένα αξιόλογο γεγονός για τη θεατρική μας πορεία.

Μέση κωμωδία (400-330 π.Χ.)

Η Μέση κωμωδία (4ος αιώνας) αποτελεί τη μετάβαση από την Αρχαία στη Νέα κωμωδία του Μενάνδρου. Η πολιτική σάτιρα εκλείπει ήδη από τη Μέση κωμωδία.

Χαρακτηριστικά

Κύριο μέλημα της Μέσης κωμωδίας είναι η απεικόνιση σκηνών και τύπων της καθημερινής ζωής: κοινωνικές τάξεις, επαγγελματίες, ελληνικής ή βαρβαρικής καταγωγής, πρόσωπα της αγοράς (μάγειροι, παράσιτοι κ.ά.), καθώς και εταίρες. Κίνητρα δράσης είναι ερωτικά θέματα, ζηλοτυπίες, ραδιουργίες, επανεύρεση χαμένων προσώπων κ.ά. Ο Χορός έχει πολύ μικρή θέση, τα χορικά είναι σύντομα, άσχετα με τη δράση, και λείπει η παράβαση· η απουσία της οφείλεται σε πολιτική παρακμή, γιατί εν τω μεταξύ έχει περιοριστεί η ελευθερία των ποιητών εξαιτίας του καθεστώτος των Τριάκοντα τυράννων ή λόγω άλλων περιστασιακών απαγορεύσεων προσωπικής διακωμώδησης. Το «*ὀνομαστὶ κωμῳδεῖν*» είχε και νωρίτερα απαγορευτεί περιστασιακά και ήταν βέβαια ένας από τους λόγους που η Αρχαία κωμωδία έδωσε τη θέση της στη Μέση.

Εκπρόσωποι

Στη διαμόρφωση της Μέσης κωμωδίας συνέβαλε και ο κωμικός ποιητής *Φρύνιχος*, σύγχρονος του Αριστοφάνη, εγκαινιάζοντας την επεξεργασία χαρακτήρων (π.χ. *Μονότροπος*[1] = μοναχικός). Εξήντα περίπου ποιητές την περίοδο αυτή έγραψαν 700 περίπου κωμωδίες. Σπουδαιότεροι εκπρόσωποι είναι οι:

- *Εὔβουλος* ο Αθηναίος[2], ο οποίος έγραψε πάνω από 100 έργα με θέματα παρωδίες μύθων και τραγωδιών, βίους εταιρών και επαγγελματιών κ.ά.
- *Ἀντιφάνης* ο Ρόδιος (405-330 π.Χ.), που πολιτογραφήθηκε όμως Αθηναίος. Έγραψε περισσότερες από 300 κωμωδίες. Διακρίνεται για τη χαριτωμένη χρήση της αττικής γλώσσας και τη λεπτότητα και ευστοχία του σκώμματος.
- *Ἄλεξις* από τους Θουρίους (375-275 π.Χ.), που και αυτός πολιτογραφήθηκε Αθηναίος. Θείος του Μενάνδρου και δάσκαλός του στη δραματική τέχνη. Έγραψε 240 περίπου κωμωδίες, από τις οποίες γνωρίζουμε 130 τίτλους. Πολλοί τίτλοι είναι γυναικεία πρόσωπα, κυρίως εταίρες. Θεωρείται ο δημιουργός του τύπου του *παρασίτου* (ανθρώπου που τρώει ακάλεστος σε συμπόσιο και μεταβάλλεται σε κόλακα και γελωτοποιό), που πρωτοεμφανίζεται με το Σικελιώτη Επίχαρμο στην κωμωδία του *Ἐλπὶς ἢ Πλοῦτος* και θα γίνει παράδοση στη Νέα κωμωδία και στην αντίστοιχη ρωμαϊκή.

1. Είναι και ο μισάνθρωπος, ο «μονόχνωτος», θέμα που εκμεταλλεύτηκαν αργότερα ο Μένανδρος και ο Μολιέρος.
2. Διαφορετικός από τον Εύβουλο, τον Αθηναίο πολιτικό (403-330 π.Χ.).

Β. ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τον 5ο αι. π.Χ. δημιουργείται η ιστοριογραφία, η οποία απομακρύνεται από τη μυθική αφήγηση και εισέρχεται στην ορθολογιστική σκέψη, την ιστορία. Η εμπειρία των Περσικών πολέμων και οι μεταστροφές της αθηναϊκής ηγεμονίας επέβαλαν μια ιστορία που επικεντρώνεται στο παρόν και στην πολιτική· παράλληλα, η ποίηση (έπος και δράμα), η φιλοσοφία, η επιστήμη συνέβαλαν αποφασιστικά στο σχηματισμό της.

Ο ορθολογισμός (βασισμένος στον ορθό λόγο, δηλαδή τη λογική) επηρεάζει καθοριστικά την επιστημονική γνώση και μέθοδο και εκφράζεται με την ιατρική, τη φιλοσοφία και τη ρητορική.

I. Η ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Ηρόδοτος (περίπου 485-425 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Γιος του Λύξη, γεννήθηκε στη δωρική πόλη της Καρίας Αλικαρνασσό, στα νοτιοδυτικά παράλια της Μικράς Ασίας· περιοχή όπου το ιωνικό στοιχείο υπερίσχυσε έναντι του δωρικού και στην πολιτική ζωή και στη γλώσσα της πόλης. Η Αλικαρνασσός υπαγόταν στο περσικό κράτος και τη διοικούσε ο γιος της βασίλισσας Αρτεμισίας Λύγδαμις. Η οικονομική άνεση της οικογένειας του Ηρόδοτου, αλλά και ο θείος του Πανύασις, επικός ποιητής, συνέβαλαν ουσιαστικά στη μόρφωσή του.

Σε ηλικία είκοσι χρόνων αναγκάστηκε να εκπατριστεί και να καταφύγει, ως πολιτικός εξόριστος, στη Σάμο, επειδή έλαβε μέρος στο κίνημα κατά του τυράννου. Από τη Σάμο ξαναγύρισε στην πατρίδα του, όταν ανατράπηκε ο Λύγδαμις. Σε ηλικία 40 ετών βρίσκεται στην Αθήνα, πνευματικό κέντρο της Ελλάδας, όπου συνδέεται με προσωπικότητες της εποχής, τον Περικλή, το Σοφοκλή και τον Πρωταγόρα. Γνωρίζει, επίσης, προσωπικά, τους ήρωες των Μηδικών πολέμων και λέγεται ότι διαβάζει αποσπάσματα του έργου του στο κοινό, στην Ολυμπία και στην Αθήνα· στη διάρκεια, μάλιστα, μιας τέτοιας ανάγνωσης έκανε, σύμφωνα με την παράδοση, το νεαρό τότε Θουκυδίδη να κλάψει από συγκίνηση.

Το 444 π.Χ., στο πλαίσιο της πανελλήνιας πολιτικής του Περικλή, ιδρύθηκε η πόλη Θούριοι, στη Νότια Ιταλία, κοντά στα ερείπια της αρχαίας Σύβαρης. Ο Ηρόδοτος, με άλλους μορφωμένους άντρες, όπως το σοφιστή Πρωταγόρα, τον αρχιτέκτονα Ιππόδαμο, ίσως και τον Εμπεδοκλή, έλαβε μέρος στην αποίκιση· έγινε πολίτης της νέας πόλης, προσέλαβε την προσωνυμία Θούριος και πέρασε εκεί μεγάλο μέρος της ζωής του, πιθανόν έως το θάνατό του.

Τέσσερα λοιπόν σημαντικά κέντρα του ευρύτερου Ελληνισμού (Μικρά Ασία, Αιγαίο, Κεντρική Ελλάδα, Μεγάλη Ελλάδα) συντελούν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Ηροδότου· παράλληλα, τα περίφημα και μεγάλα ταξίδια του, σε πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου, με κίνητρα τη φιλομάθεια και τη θεωρία (να δει και να μάθει), συνέβαλαν αποφασιστικά στην επιστημονική του συγκρότηση.

β) Το έργο του

Οι εννέα Μούσες. Ψηφιδωτό από την Κω. Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Ρόδος

Περιεχόμενο

Το έργο του Ηρόδοτου, *Ἱστορίαι*, κατανέμεται σε εννέα βιβλία —η διαίρεση αυτή έγινε στην αλεξανδρινή εποχή— και στο καθένα δόθηκε το όνομα μιας Μούσας (είναι γνωστός και ο τίτλος *Ἡροδότου Μοῦσαι*).

Το ηροδότειο έργο αποτελεί επιτομή (= σύνοψη) της ιστορίας του αρχαίου κόσμου και, συγχρόνως, επισκόπηση (γεωγραφική, εθνογραφική, πολιτική και πολιτιστική) της αρχαιότητας. Κύριο θέμα είναι η σύγκρουση που έφερε αντιμέτωπους τους Έλληνες και τους βαρβάρους. Κεντρική γραμμή παραμένει η αντίθεση Ευρώπης και Ασίας, του ελληνικού και του ασιατικού κόσμου. Η ελληνοπερσική σύρραξη, όμως, αρχίζει από το Ε΄ βιβλίο. Στα τέσσερα πρώτα βιβλία παρουσιάζεται η διαμόρφωση και η αύξηση της περσικής δύναμης, έπειτα (Ε΄ βιβλίο) οι πρώτες συγκρούσεις με τους Έλληνες της μητροπολιτικής Ελλάδας και, στα τέσσερα τελευταία, εξιστορούνται οι δύο μεγάλες εκστρατείες των Περσών και οι νίκες των Ελλήνων. Αναλυτικά, το περιεχόμενο έχει την ακόλουθη δομή:

Α΄ βιβλίο (Κλειώ)

Με το λακωνικό του προοίμιο, ο Ηρόδοτος εξηγεί το σκοπό και το περιεχόμενο του έργου του, καθώς και τις προθέσεις του.

Προοίμιο

Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε, ὡς μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά, τὰ μὲν Ἕλλησι τὰ δὲ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα καὶ δι᾽ ἣν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι.

Ο Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό εκθέτει εδώ την ιστορική έρευνά του, ώστε ούτε όσα πραγμάτωσε το ανθρώπινο γένος να ξεθωριάσουν με τον καιρό, ούτε έργα[1] μεγάλα και αξιοθαύμαστα, άλλα Ελλήνων και άλλα βαρβάρων[2] επιτεύγματα, να μείνουν στην αφάνεια — και όλα τα παραπάνω και επιπρόσθετα ποια ήταν η αιτία που πολέμησαν ο ένας τον άλλο.

(Μτφρ. Ηλ. Σπυρόπουλος)

1. Ο όρος «*ἔργα*» έχει διπλή σημασία: μνημειώδη ανθρώπινα δημιουργήματα και κατορθώματα στο πεδίο των μαχών.
2. Ο όρος «βάρβαρος» δηλώνει στον Ηρόδοτο όχι τον απολίτιστο αλλά αυτόν που δε μιλάει την ελληνική γλώσσα, τον αλλόγλωσσο.

Υπογραμμίζονται ιδιαίτερα: ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της νέας επιστήμης, της ιστορίας, η ισότιμη ανάδειξη Ελλήνων και βαρβάρων ως προς τα πολιτικά και πολιτιστικά επιτεύγματα, ακόμη και τα αίτια του μεταξύ τους πολέμου. Παρουσιάζονται οι μυθικές συγκρούσεις Ελλήνων και βαρβάρων, η ιστορία της Λυδίας (*Λυδικὸς λόγος*), η ιστορία της Περσίας στα χρόνια του βασιλιά Κύρου (*Περσικὸς λόγος*) και η ιστορία της Βαβυλώνας (*Βαβυλωνιακὸς λόγος*).

Β΄ βιβλίο (Εὐτέρπη)

Περιγραφή και ιστορία της Αιγύπτου (*Αἰγύπτιος λόγος*).

Γ΄ βιβλίο (Θάλεια)

Υποταγή της Αιγύπτου στους Πέρσες και εκστρατεία κατά των Αιθιόπων. Άνοδος του Δαρείου στον περσικό θρόνο και αναδιοργάνωση του περσικού κράτους. Ιστορία του Πολυκράτη, τυράννου της Σάμου.

Δ΄ βιβλίο (Μελπομένη)

Περιγραφή της Σκυθίας και εκστρατεία του Δαρείου εναντίον της (*Σκυθικὸς λόγος*). Εκστρατεία του Δαρείου στη Λιβύη και περιγραφή της χώρας (*Λιβυκὸς λόγος*).

Ε΄ βιβλίο (Τερψιχόρη)

Υποδούλωση της Θράκης στους Πέρσες, Ιωνική Επανάσταση, Ιστορία των Αθηνών και της Σπάρτης.

Στ΄ βιβλίο (Ἐρατώ)

Το τέλος της Ιωνικής Επανάστασης (άλωση της Μιλήτου), εκστρατείες του Μαρδόνιου, του Δάτη και του Αρταφέρνη στην Ελλάδα, μάχη του Μαραθώνα.

Ζ΄ βιβλίο (Πολύμνια)

Εκστρατεία του Ξέρξη στην Ελλάδα, μάχη των Θερμοπυλών.

Η΄ βιβλίο (Οὐρανία)

Ο κατά θάλασσα αγώνας, ναυμαχίες του Αρτεμισίου και της Σαλαμίνας.

Θ΄ βιβλίο (Καλλιόπη)

Μάχη των Πλαταιών και τέλος του ελληνοπερσικού πολέμου, μάχη της Μυκάλης (Μ. Ασία) και κατάληψη της Σηστού (Ελλήσποντος), το 478 π.Χ., από τους Αθηναίους.

Δομή

Στην *Ιστορία* του Ηρόδοτου η αφηγηματική ικανότητα συνδυάζεται με τη θεματική ποικιλία και η λεπτή χάρη των μυθικών αφηγήσεων με τη μελαγχολική σοβαρότητα της τραγωδίας. Η σύνθεση ομηρικού και ιωνικού πνεύματος, έπους και λογογραφίας, χαρακτηρίζει ιδιαίτερα το έργο του.

Η κυρίως ιστορική αφήγηση διακόπτεται από τις περίφημες *παρεκβάσεις* (= προσθήκες), πάνω από 200, ένα ποικίλο υλικό από εθνογραφικές και γεωγραφικές πληροφορίες, που σκοπεύει στην τέρψη του αναγνώστη και διακρίνεται σε δύο κύριες κατηγορίες:

- ***Λόγοι***, ένα είδος ταξιδιωτικών εντυπώσεων, σύμφωνα με την παράδοση των Ιώνων λογογράφων, που αναφέρονται στην περιγραφή πόλεων, μνημείων, εθίμων κ.ά. των τόπων που επισκέφθηκε.

- ***Ελεύθερες λογοτεχνικές δημιουργίες***, που χαρακτηρίζονται για το λογοτεχνικό ύφος και την ψυχολογική ανάλυση των προσώπων· διακρίνονται στις *νουβέλες*[1], που έχουν θέμα την τραγική μοίρα ενός προσώπου, τα *ανέκδοτα*, με συχνά ευτράπελο τόνο, τις *αγορεύσεις* και τους *διαλόγους* σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως στο έπος.

Πηγές – Μέθοδοι

Για τη σύνταξη του έργου του ο ιστορικός χρησιμοποίησε πηγές γραπτές (έργα λογογράφων, ιδιαίτερα του Εκαταίου, επική, λυρική και δραματική ποίηση, λαϊκή λογοτεχνία, αρχεία πόλεων, διάφορες συλλογές, όπως χρησμών κ.ά.). Χρησιμοποίησε επίσης πηγές προφορικές (παραδόσεις, τοπικές και γενικές) και πληροφορίες από ντόπιους (*ἐπιχωρίους*). Λέξη-κλειδί για τη συλλογή και τον έλεγχο των τοπικών παραδόσεων, συμπληρωμένων όμως από τις δικές του παρατηρήσεις, είναι η ακρίβεια (*ἀτρεκείη*), στην οποία βασίζεται και όλη η προσωκρατική φιλοσοφία. Καλύτερο μέσο, όμως, θεώρησε την προσωπική έρευνα (*αὐτοψία και ἱστορίη*), βασισμένη σε ό,τι είδε και άκουσε (*ἐξ ὄψιος ἢ ἀκοῆς*) και την εμπειρική παρατήρηση, χωρίς προσωπικές ή μεροληπτικές αποκλίσεις προς τη μια ή την άλλη πλευρά.

Η μέθοδος του Ηρόδοτου είναι κριτική (παρατήρηση-κρίση-έρευνα). Παραθέτει ό,τι ακούει, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τα πιστεύει· καταβάλλει, όμως, αξιόλογη προσπάθεια για αμερόληπτη, αντικειμενική και νηφάλια έκθεση των γεγονότων. Για το σκοπό αυτόν ο ιστορικός συνηθίζει να αναφέρει και τα λόγια επωνύμων (*λέγεται ή λέγουσιν ή λέγει*). Υπογραμμίζει, συνήθως, το πιθανό, αλλά παράλληλα παραθέτει και τις διάφορες εκδοχές, στις οποίες ασκεί κριτικό έλεγχο.

Γλώσσα

Η ιωνική διάλεκτος, μεικτή και ποικίλη, με μερικούς αττικούς και δωρικούς τύπους, αλλά και ομηρικές λέξεις και εκφράσεις, είναι η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο ιστορικός ακολουθώντας τη συνήθεια των λογογράφων. Ο λόγος του, γλαφυρός και παραστατικός, αποτελείται από μικρές προτάσεις οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους κατά παράταξη, όπως ο λόγος των απλοϊκών ανθρώπων. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχείο της ηροδότειας συγγραφής είναι η δραματοποίηση της αφήγησης. Το ύφος της διακρίνεται για την περιγραφική απλότητα και την απέριττη λιτότητα.

γ) Οι ιδέες του Ηροδότου

Η πολιτική σκέψη εκφράζεται με ιδέες απλές και δυνατές, όπως η έννοια της ελληνικής ενότητας, η πίστη στο ιδεώδες της ελευθερίας, η αίσθηση της αντίθεσης ανάμεσα στον κόσμο της απόλυτης εξουσίας και τον κόσμο της ελευθερίας, η πειθαρχία, με εκούσια συναίνεση, και η υπακοή στους νόμους, που πηγάζει από την ελεύθερη βούληση των Ελλήνων. Οι νόμοι, γραπτοί και άγραφοι, «*τὰ πάντων ἀνθρώπων νόμιμα*», αποτελούν ρυθμιστικούς κανόνες στις σχέσεις των μελών μιας κοινότητας.

Τα ιστορικά γεγονότα είναι για τον Ηρόδοτο αφορμή για στοχασμό. Κινητήρια αρχή

1. Νουβέλα, (< nouvelle, από το λατινικό επίθετο *novus* =νέος): διήγηση ενός φανταστικού γεγονότος με δραματική ένταση, που προβάλλει την ανθρώπινη συμφορά.

είναι η εκδίκηση για τις αδικίες των ανθρώπων. Τα ανθρώπινα πράγματα είναι πολύ αβέβαια και εύθραυστα. Η ροή τους προσδιορίζεται από τη μοίρα (*τὴν πεπρωμένην μοῖραν*), γνήσια αρχαϊκό στοιχείο, που δεν είναι τυφλή δύναμη, αλλά καθορίζεται από το θεό. Ο κόσμος του Ηρόδοτου, όπως και του Αισχύλου, κυβερνάται από τους θεούς. Ο άνθρωπος είναι εξολοκλήρου υπεύθυνος για τις πράξεις του· πρέπει, συνεπώς, να είναι δίκαιος και ευσεβής, να μένει ταπεινός. Η πίστη αυτή του Ηρόδοτου στη δυνατότητα του ανθρώπου να αποφασίζει και να ενεργεί, με δική του ευθύνη, επιλέγοντας αυτόβουλα (*ἑκών*) το σωστό, ανοίγει το δρόμο προς την επιστημονική ιστοριογραφία.

Η ανθρώπινη ευδαιμονία είναι ασταθής. Η υπέρμετρη ευτυχία των θνητών γεννάει την *ύβρη*, προκαλεί τη *νέμεση*, την αγανάκτηση δηλαδή των θεών για το υπέρμετρο, και επιφέρει αναπόφευκτα την καταστροφή-τιμωρία (*τίσιν*). Ο άνθρωπος δεν πρέπει να είναι αλαζόνας και να προκαλεί με την πλεονεξία του, γιατί οι θεοί είναι φθονεροί απέναντι στην ανθρώπινη ευτυχία.

Φιλέει γὰρ ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολούειν.
Βιβλ. Ζ, 10

Γιατί ο θεός αρέσκεται να χτυπάει κατακέφαλα όσα υπερυψώνονται.

Ο ιστορικός ασκεί κριτικό έλεγχο, απόρροια του ιωνικού ορθολογισμού, όσον αφορά την εγκυρότητα των διάφορων πληροφοριών και διατυπώνει επιφυλάξεις, αμφιβολίες ή διαφωνίες. Παράλληλα όμως με την προσπάθεια λογικής εξήγησης των γεγονότων, επικαλείται και υπερφυσικές δυνάμεις (μοίρα, θεούς).

Οι θεοί κάνουν αισθητή την παρουσία τους στους ανθρώπους με χρησμούς, όνειρα, οιωνούς, τέρατα και σημεία και άλλα θεϊκά σημάδια, στοιχεία ρυθμιστικά ή και καθοριστικά της ανθρώπινης δράσης, που ο Ηρόδοτος δεν αμφισβητεί την αξιοπιστία τους.

Ο ιστορικός αποδίδει την ευθύνη της επέμβασης των θεών στην αδυναμία των ανθρώπων να αντιληφθούν το σωστό, να παραδεχθούν τα όριά τους και να ρυθμίσουν ανάλογα τη δράση τους. Ο θεϊκός φθόνος — «*τὸ θεῖον φθονερὸν καὶ ταραχῶδες*» (που τα φέρνει όλα άνω κάτω, Βιβλ. Α, 32)— που συγγενεύει με τη θεοδικία του Αισχύλου, επενεργεί καταστροφικά στα ανθρώπινα πράγματα και δεν αφήνει τους ανθρώπους να είναι ευτυχισμένοι. Άξιος να ονομάζεται ευτυχισμένος (*ὄλβιος*) είναι όποιος έχει καλό τέλος στη ζωή του.

Ο Ηρόδοτος εξαίρει την ιδέα της ελευθερίας· πολύ εχθρικός προς την τυραννία, σε ολόκληρο το έργο του καταδικάζει απερίφραστα το δεσποτισμό, επειδή ακριβώς αναιρεί κάθε μορφή ελευθερίας.

Γενικά, το ηροδότειο έργο διακρίνεται για το επιστημονικό ενδιαφέρον, τα ηθικά διδάγματα, το βαθύ ανθρωπισμό, τον άμεσο και οικείο τόνο του.

Ο Ηρόδοτος υπήρξε νεωτεριστής, αφιερώνοντας ένα έργο λογοτεχνικό στο πρόσφατο παρελθόν. Εγκαινίασε την επιστημονική ιστοριογραφία, που συνεχίστηκε από το Θουκυδίδη και τους μεταγενέστερους ιστορικούς. Είναι ο «πατέρας της ιστορίας» (pater historiae)· έτσι τον χαρακτήρισε ο Ρωμαίος ρήτορας και πολιτικός του 1ου αι. π.Χ. Κικέρων (*Περὶ τῶν νόμων*, Ι, 1, 5). Ο χαρακτηρισμός αυτός του αποδόθηκε, γιατί η ιστορική

έρευνα αρχίζει με τον Αλικαρνασσέα συγγραφέα, που ασχολείται αποκλειστικά με την ανθρώπινη ιστορία.

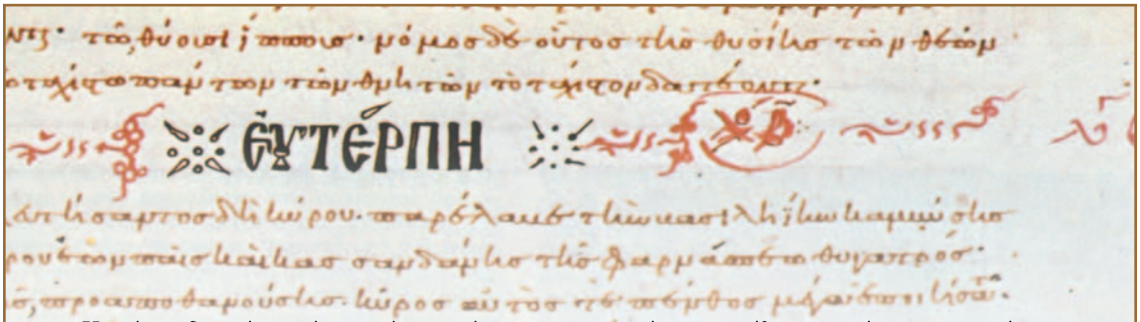

«Κανένας δεν είναι τόσο ανόητος, ώστε να προτιμάει τον πόλεμο αντί για την ειρήνη· γιατί, όσο έχουμε ειρήνη, τα παιδιά θάβουν τους πατέρες τους, ενώ στον πόλεμο οι πατέρες τα παιδιά τους».

(Βιβλ. Α, 87, μτφρ. Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος)

Γνωμικό που διδάχθηκε ο Κροίσος από την περιπέτειά του με τον Κύρο και εκφράζει, πιο έντονα, απ' ό,τι στον Όμηρο, τη φρίκη του πολέμου.

«Η κυβέρνηση όμως που γίνεται από το πλήθος έχει πρώτα πρώτα ένα ωραιότατο όνομα, ισονομία, και δεύτερο δεν κάνει τίποτα από όσα κάνει ο μονάρχης. Γιατί οι εξουσίες ασκούνται με κλήρο, κάθε εξουσία είναι υπεύθυνη και οι αποφάσεις όλες προτείνονται στο λαό. Προτείνω λοιπόν εγώ να παραμερίσουμε τη μοναρχία και να δώσουμε δύναμη στο πλήθος· μέσα στη δύναμη των πολλών υπάρχουν τα πάντα».

(Βιβλ. Γ, 80-83, μτφρ. Ιγνάτιος Μ. Σακαλής)

Η ενότητα —κείμενο πολιτικής ανάλυσης— αναφέρεται στη συζήτηση των Περσών αρχηγών για το ποιο είναι το καλύτερο πολίτευμα. Μορφή της συζήτησης είναι ο διάλογος, θεμελιωμένος σε επιχειρήματα, σύμφωνα με τον ελληνικό τρόπο σκέψης, με την παράθεση θετικών και αρνητικών στοιχείων.

2. Θουκυδίδης (περίπου 460-399 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Θουκυδίδης, γιος του Ολόρου, γεννήθηκε στο δήμο Αλιμούντα της Αττικής (σημ. Άλιμο), από πλούσια αριστοκρατική οικογένεια, η οποία είχε δεσμούς με το βασιλικό οίκο της Θράκης και τους μεγάλους στρατηγούς Μιλτιάδη και Κίμωνα. Τις πληροφορίες για τη ζωή του τις αντλούμε άμεσα ή έμμεσα από το έργο του, τη *«συγγραφὴ»* του, από όπου μαθαίνουμε ότι κατείχε μεταλλεία χρυσού στη Θράκη, στη Σκαπτή Ύλη, απέναντι από τη Θάσο και κοντά στο όρος Παγγαίο.

Η παιδική και η εφηβική ηλικία του συμπίπτουν με τα χρόνια της ακμής της Αθήνας, της ακμής του Περικλή, τον οποίο θαυμάζει και εγκωμιάζει στο έργο του. Ο ιστορικός

έλαβε λαμπρή μόρφωση. Λέγεται ότι νεότατος άκουσε τον Ηρόδοτο να διαβάζει μέρος από τις ιστορίες του στην Αθήνα και ότι διατέλεσε μαθητής του Αναξαγόρα και του ρήτορα Αντιφώντα. Επίδραση στη συγγραφή του άσκησε το ύφος του Γοργία, η λάμψη των τραγικών, η ιατρική του Ιπποκράτη και το κίνημα των σοφιστών. Ο πιο ισχυρός, τελικά, παράγοντας και συντελεστής της όλης μόρφωσής του υπήρξε η πόλη των Αθηνών, η οποία στα χρόνια του ήταν το πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο ολόκληρης της Ελλάδας με το δημοκρατικό πολίτευμά της, την αίγλη και την οικονομική της ευρωστία. Ο ίδιος ο ιστορικός τη θεωρεί σχολείο όλης της Ελλάδας: «*Ξυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι*» (Βιβλ. Β΄, 41.1).

Στην πολιτική ζωή εμφανίζεται το 424 π.Χ., όταν εκλέχθηκε στρατηγός, κατά το όγδοο έτος του Πελοποννησιακού πολέμου, και στάλθηκε με μικρή μοίρα του αθηναϊκού στόλου να επιβλέπει τα παράλια της Θράκης. Η πιο αξιόλογη πόλη της περιοχής ήταν η Αμφίπολη, στις εκβολές του Στρυμόνα, πολύτιμη για τους Αθηναίους λόγω της στρατηγικής της θέσης. Ο Θουκυδίδης, όμως, δεν πρόλαβε, λόγω άπνοιας των ανέμων, να σώσει την πόλη από το Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα, ο οποίος την κατέλαβε αιφνιδιαστικά. Οι Αθηναίοι «έφεραν βαρέως» την απώλεια της Αμφίπολης και τιμώρησαν το Θουκυδίδη με εξορία, για είκοσι χρόνια, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος (Βιβλ. Ε΄, 26). Τα περισσότερα χρόνια της εξορίας του φαίνεται ότι τα πέρασε στη Σκαπτή Ύλη, στα ορυχεία του. Η εξορία έδωσε στο μεγάλο ιστορικό την ευκαιρία να ασχοληθεί με την έρευνα, να ταξιδέψει και να συγκεντρώσει πληροφορίες, να παρακολουθεί άνετα τις εξελίξεις του Πελοποννησιακού πολέμου, τη σοβαρότητα και τις διαστάσεις του οποίου είχε προβλέψει. Η φιλοδοξία του ήταν να δώσει στην ανθρωπότητα όχι μόνο την αληθινή ιστορία ενός σπουδαιότατου γεγονότος, αλλά επιπλέον και ένα «κτήμα αιώνιο» για διδάγματα σε κάθε όμοια περίπτωση «και όχι ανάγνωσμα για εφήμερη ακρόαση» (Βιβλ. Α΄, 22.4: «*κτῆμά τε ἐς ἀεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται*»).

Μετά το 404 π.Χ., όταν η Αθήνα κυριεύτηκε από το Λύσανδρο, είναι πολύ πιθανό ο Θουκυδίδης να γύρισε στην Αθήνα, όπου, κατά πάσα πιθανότητα, και πέθανε· υπήρχε μάλιστα ο τάφος του κοντά στα Κιμώνεια μνήματα με την επιγραφή: «*Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἁλιμούσιος ἐνθάδε κεῖται*».

β) Το έργο του

Ο Θουκυδίδης υπήρξε ο πρώτος κριτικός ιστοριογράφος. Συνέγραψε τον πόλεμο Αθηναίων και Πελοποννησίων (431-404 π.Χ.), που έφερε αντιμέτωπες τις δύο μεγάλες ελληνικές πόλεις, την Αθήνα και τη Σπάρτη. Συγκεκριμένα, εξιστόρησε τα γεγονότα των πρώτων 20 ετών του πολέμου (431-411 π.Χ.), αφού ο θάνατός του, όπως φαίνεται, εμπόδισε την περάτωση του έργου του. Τα τελευταία επτά έτη του πολέμου (411-404 π.Χ.) τα γνωρίζουμε από τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντα (τα δύο πρώτα βιβλία). Ωστόσο, ο ίδιος ο συγγραφέας μάς πληροφορεί ότι έζησε τα είκοσι επτά χρόνια του πολέμου, σε μια ηλικία μάλιστα που του επέτρεπε την καθαρή αντίληψη των γεγονότων (Ε΄, 26). Γράφει, επομένως, σύγχρονή του ιστορία και έχει πιο πλούσια και αξιόπιστα μέσα στη διάθεσή του απ᾽ ό,τι ο Ηρόδοτος για τα Μηδικά. Στην πρώτη φράση του προοιμίου του δηλώνει με σαφήνεια

ότι άρχισε τη συγγραφή αμέσως μετά την έναρξη του πολέμου, γιατί κατάλαβε τη σημασία και το μέγεθος αυτής της σύγκρουσης.

«Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων ὡς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθὺς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλον Ἑλληνικὸν ὁρῶν ξυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ δὲ καὶ διανοούμενον».

Ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος συνέγραψε τον πόλεμο των Πελοποννησίων και Αθηναίων, πώς δηλαδή πολέμησαν μεταξύ τους, αρχίζοντας αμέσως από τα πρώτα γεγονότα, επειδή σχημάτισε τη γνώμη ότι θα είναι μεγάλος και ο πιο αξιόλογος από όλους τους προηγούμενους. Το συμπέρανε αυτό αφενός γιατί και οι δύο αντίπαλοι ρίχνονταν σε αυτόν εντελώς προετοιμασμένοι σε όλα, αφετέρου γιατί έβλεπε ότι και οι άλλοι Έλληνες ή συντάσσονταν αμέσως με μια από τις δύο μερίδες ή σκόπευαν να το πράξουν.

(Μτφρ. Π.Γ. Ξιφαράς)

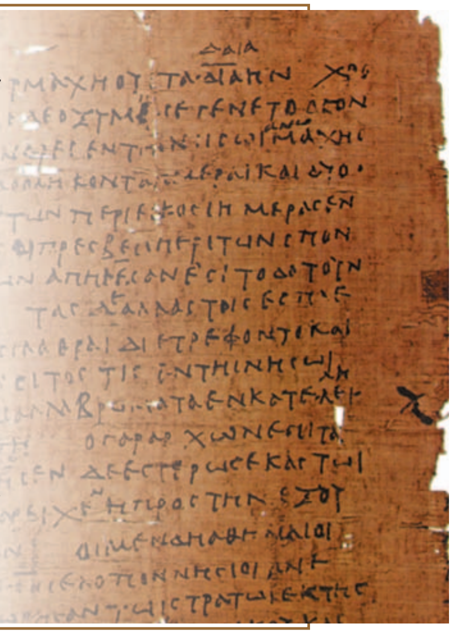

Περιεχόμενο

Ο τίτλος του έργου «*Θουκυδίδου ξυγγραφὴ*» και η διαίρεσή του σε οκτώ βιβλία είναι μεταγενέστερα. Το σύγγραμμα αποτελεί αυστηρή εξιστόρηση των γεγονότων του πολέμου και περιλαμβάνει και άλλα περιστατικά μόνο εφόσον σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με αυτόν. Η ιστορία του Θουκυδίδη είναι εξολοκλήρου πολιτική και όχι εθνογραφική, όπως του Ηροδότου.

Το *1ο βιβλίο* είναι μια γενική εισαγωγή και αποτελείται από τρία μέρη: το πρώτο μέρος (κεφ. 2-23), μετά το προοίμιο, περιέχει σύντομη επισκόπηση των παλαιότερων γεγονότων (*Αρχαιολογία*), δήλωση του σκοπού και της μεθόδου του συγγραφέα. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα Κερκυραϊκά και τα Ποτιδαιακά (Ποτίδαια, πόλη της Χαλκιδικής), που αποτελούν τις φανερές αιτίες του πολέμου. Στο τρίτο μέρος εκτίθεται η αύξηση της δύναμης των Αθηνών από την εποχή των Περσικών πολέμων. Η αύξηση αυτή, η οποία προκάλεσε το φόβο των Λακεδαιμονίων είναι, κατά το συγγραφέα, και η αφανής αιτία του πολέμου. Εκτίθενται ακόμη οι άκαρπες διαπραγματεύσεις μεταξύ Λακεδαιμονίων και Αθηναίων, πριν από την κήρυξη του πολέμου.

Το *2ο βιβλίο* αναφέρεται στα γεγονότα των τριών πρώτων ετών του Πελοποννησιακού πολέμου και περιγράφονται σε αυτό τα διαδραματιζόμενα κατά τη διάρκεια των δύο επιδρομών των Λακεδαιμονίων στην Αττική. Στο τέλος της διήγησης των γεγονότων του πρώτου έτους ο Θουκυδίδης εντάσσει το μεγαλόπρεπο *Επιτάφιο Λόγο* του Περικλή για τους νεκρούς του πολέμου (κεφ. 35-46). Ο *Επιτάφιος* περιέχει ελάχιστα για τους νεκρούς αλλά πολλά για την πόλη για την οποία αυτοί πρόσφεραν τη ζωή τους,

και για το αθηναϊκό πολίτευμα, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο μεγάλος πολιτικός. Ακολουθεί η περιγραφή του φοβερού λοιμού, που έπληξε την πόλη των Αθηνών, και εξαίρονται η προσωπικότητα και το έργο του Περικλή.

Το ***3ο βιβλίο*** περιλαμβάνει επίσης τρία χρόνια πολέμου (428-425 π.Χ.). Στην έκθεση των δύο πρώτων ο συγγραφέας δίνει έντονη έμφαση σε γεγονότα των οποίων το πάθος και η σκληρότητα εκδηλώθηκαν τρομακτικά σε όλα τα στρατόπεδα (παθολογία του πολέμου): αποστασία και τιμωρία της Μυτιλήνης από τους Αθηναίους, πολιορκία των Πλαταιών, δίκη και καταδίκη των Πλαταιέων από τους Λακεδαιμόνιους, εμφύλια διαμάχη στην Κέρκυρα. Η άποψη του ιστορικού ότι ο πόλεμος παράγει βία και αυτή πολιτικό χάος βρίσκει την πληρέστερη έκφρασή της, όταν τα πολιτικά πάθη πλημμυρίζουν στο αίμα το δήμο στην Κέρκυρα.

Τρία χρόνια πολέμου (έβδομο, όγδοο και ένατο) περιλαμβάνει και το ***4ο βιβλίο*** με το οποίο συμπληρώνεται η πρώτη περίοδος του πολέμου (Αρχιδάμειος πόλεμος, 431-421 π.Χ.). Τα σημαντικότερα γεγονότα των ετών αυτών είναι η κατάληψη της Πύλου από το Δημοσθένη και η εκστρατεία του Βρασίδα στη Μακεδονία και τη Θράκη. Στις μάχες που διεξήγαγε ο Σπαρτιάτης Βρασίδας περιλαμβάνεται και η επίθεση εναντίον της Αμφίπολης, που έπαιξε σημαντικό ρόλο στη ζωή του Θουκυδίδη.

Το ***5ο βιβλίο*** καλύπτει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από τα άλλα, από το 10ο χρόνο του πολέμου μέχρι το χειμώνα του 16ου, τα χρόνια δηλαδή της Νικίειας ειρήνης, στη διάρκεια της οποίας γίνονται πολλές νέες συγκρούσεις. Το τελευταίο τμήμα του βιβλίου (κεφ. 84-116), που αναφέρεται στην τύχη της Μήλου (ο αθηναϊκός επεκτατισμός στράφηκε εναντίον του νησιού), ανήκει στα πιο σημαντικά μέρη ολόκληρου του έργου, διαλογικό κείμενο με περίτεχνη υφή.

- ***Διάλογος Μηλίων και Αθηναίων***

Το ιστορικό γεγονός (416 π.Χ.) προβάλλεται παραστατικά, σαν επεισόδιο αρχαίας τραγωδίας.

Ο Θουκυδίδης δίνει, με ενάργεια, ένα αιώνιο παράδειγμα ηθικής αντίστασης ενός μικρού και αδύναμου νησιού εναντίον της ωμής βίας και βούλησης του κραταιού. Η πάνοπλη αλαζονεία των ισχυρών, μετά το τέλος του πολέμου, οδηγεί μοιραία και αναπόφευκτα στην τιμωρία τους.

Η Μήλος γίνεται σύμβολο, με δραματική επικαιρότητα, της θαρραλέας αντιπαράταξης των μικρών λαών στην υπεροψία των δυνατών.

Η καταστροφή της Μήλου, η σφαγή και ο εξανδραποδισμός των κατοίκων της ενέπνευσαν στο Γιάννη Ρίτσο τη γραφή του ποιητικού μονόπρακτου *Ο αφανισμός της Μήλος* (1971). Ο ποιητής εκθέτει τις οδυνηρές εμπειρίες του λαού μας από την ξενική κατοχή, προμαντεύοντας ακόμη και την εθνική συμφορά της Κύπρου.

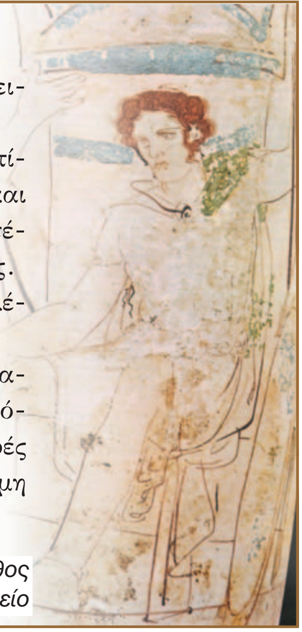

Αποχαιρετισμός Αθηναίου πολεμιστή. Λευκή λήκυθος του τέλους του 5ου αιώνα π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

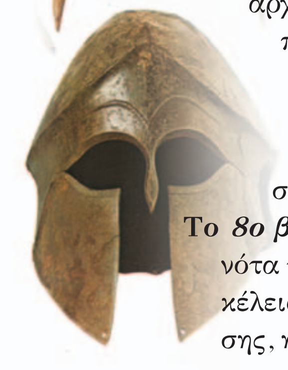

Στο 6ο βιβλίο εκτυλίσσονται γεγονότα του 17ου και του 18ου έτους και συγκεκριμένα το πρώτο μέρος της εκστρατείας των Αθηναίων στη Σικελία. Ο Θουκυδίδης διακρίνει και εδώ τις πραγματικές αιτίες από τις αφορμές της επιχείρησης και παραθέτει τον αγώνα λόγων, με τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της εκστρατείας, μεταξύ Αλκιβιάδη και Νικία. Με τις πρώτες επιχειρήσεις των Αθηναίων έρχεται η ανάκληση του Αλκιβιάδη, ο οποίος, για να αποφύγει τις κατηγορίες για ασέβεια, καταφεύγει στη Σπάρτη.

Το *7ο βιβλίο* περιλαμβάνει το δεύτερο μέρος της Σικελικής εκστρατείας, κατά το οποίο αρχίζουν οι δυσκολίες του αθηναϊκού στρατού, όταν ο Αλκιβιάδης, προδίδοντας την πατρίδα του, πείθει τους Λακεδαιμόνιους να στείλουν στρατεύματα με αρχηγό το Γύλιππο στις Συρακούσες. Εκεί συντελείται το σικελικό δράμα, η φοβερή και ολοκληρωτική καταστροφή του στρατού και του στόλου των Αθηναίων (413 π.Χ.). Ο ιστορικός διατυπώνει με νηφαλιότητα και αντικειμενικότητα την κρίση του για την αδόκητη και άδοξη κατάληξη της εκστρατείας.

Το *8ο βιβλίο* περιέχει τις συνέπειες της καταστροφής στη Σικελία και τα πρώτα γεγονότα της τρίτης περιόδου του πολέμου (Δεκελεικός πόλεμος) με την κατάληψη της Δεκέλειας της Αττικής (σημερινό Τατόι) από τους Λακεδαιμόνιους. Παρουσιάζεται, επίσης, η ολιγαρχική μεταπολίτευση στην Αθήνα (411 π.Χ.).

Μέθοδος

Πρώτος ο Θουκυδίδης κατευθύνει την ιστορία στον αιώνιο σκοπό της, την ανεύρεση της αλήθειας. Με ακρίβεια εκθέτει (βιβλίο Α΄) και διδάσκει τους τρόπους και τις μεθόδους που πρέπει να ακολουθεί ο ιστορικός και αναγνωρίζει τις μεγάλες δυσκολίες και τις επίπονες προσπάθειες που απαιτεί το έργο του. Γι' αυτόν η ιστορία δεν είναι απλή διαδοχή γεγονότων ή σκηνών, αλλά και όσα υπάρχουν κάτω και πίσω από τα γεγονότα, δηλαδή οι αιτίες και οι διαφορές (*ἀληθεστάτη πρόφασις*), η φύση των ανθρώπων, οι επιθυμίες και τα πάθη τους. Στην ιστορική του εικόνα, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο, δεν υπάρχει κανένας μεταφυσικός παράγοντας για την ερμηνεία των γεγονότων. Ο ίδιος, άλλωστε, σε διάφορα χωρία, διόρθωνε τον Ηρόδοτο, χωρίς όμως να τον αναφέρει ονομαστικά (κυρίως στα κεφάλαια για τη μέθοδο). Οι θεοί απουσιάζουν από τον κόσμο του Θουκυδίδη και δεν υπάρχουν στην ιστορία του ούτε χρησμοί ούτε μύθοι ούτε ανέκδοτα· αποκλείεται το *μυθῶδες*, καταγράφεται μόνο η ιστορική αλήθεια. Με επιστημονική στάση ο Θουκυδίδης προσπαθεί να δώσει στις διηγήσεις του τέλεια βεβαιότητα (*τὸ σαφές*)· στην έκθεση του παρελθόντος στόχος του είναι η πειστική απόδειξη (*τεκμήριον*), αλλιώς αποβλέπει προς το εύλογο (*εἰκός*). Με τη μέθοδο του «*εἰκάζειν*» ο ιστορικός ζητάει να φτάσει όσο το δυνατόν πιο κοντά στην αλήθεια. Βαρύτητα στα γεγονότα δίνει η τέχνη της πρόβλεψης (*πρόνοια*).

Πηγές

Το Θουκυδίδη δεν τον ενδιαφέρει η ευχάριστη ιστορία αλλά η αληθινή, η ωφέλιμη. Συλλέγει το υλικό του, ακόμη και ασήμαντες λεπτομέρειες, με ιδιαίτερη φροντίδα, χωρίς ταυτόχρονα να αγνοεί το έργο των προγενέστερων λογογράφων και ιστορικών, τους οποίους κρίνει και ελέγχει για ανακρίβειες.

Για τα παλιά, τα μυθικά γεγονότα, βασίζεται στην επική ποίηση και την παράδοση, αφαιρώντας τα διακοσμητικά στοιχεία και μένοντας στον πυρήνα των γεγονότων. Για τα γεγονότα της εποχής του δεν αρκείται σε πληροφορίες από τον πρώτο τυχόντα, αλλά τις αντλεί από αυτόπτες μάρτυρες όλων των παρατάξεων, συλλέγει δηλαδή πολλές μαρτυρίες, τις παραβάλλει, τις συγκρίνει, τις αλληλοσυμπληρώνει, για να φθάσει στην αλήθεια. Με τον ίδιο σχολαστικό τρόπο ελέγχει ακόμη και τις δικές του αντιλήψεις για τα πράγματα, όσες διαμόρφωσε έπειτα από αυτοψία και προσωπική γνώση. Χρησιμοποίησε επίσης και γραπτές πηγές, όπως συνθήκες, επιστολές, έγγραφα, δημόσιους λόγους κ.ά. Η μέθοδος αυτή, την οποία περιγράφει στο Α΄ βιβλίο του κυρίως, και εφαρμόζει στην ιστορία του, προσδίδει στη συγγραφή του αμεροληψία, αντικειμενικότητα και νηφαλιότητα.

Επιρροές

Ο Θουκυδίδης φαίνεται πως επηρεάστηκε από την προσωπικότητα του Περικλή και δέχτηκε επιδράσεις από τους σοφιστές (αντίθεση φύσης-νόμου, συμπεριφορά ανθρώπων στον πόλεμο), το δράμα, κυρίως την τραγωδία (τρόπος παρουσίασης και εξήγησης των δραματικών γεγονότων, διαγραφή ιστορικών χαρακτήρων) και την ιατρική επιστήμη (αυστηρός καθορισμός θέματος, εξοικείωση με ιατρικούς όρους), που ακμάζει με τον Ιπποκράτη.

Δημηγορίες

Στα οκτώ βιβλία του Θουκυδίδη, με εξαίρεση το τελευταίο, εκτός από την αφήγηση των ιστορικών γεγονότων, υπάρχουν και δημηγορίες, λόγοι δηλαδή που εκφωνήθηκαν από διάφορα πολιτικά πρόσωπα σε συνελεύσεις λαού ή από στρατιωτικούς και πρεσβευτές προς στρατιώτες και πολίτες, αντίστοιχα. Ο ίδιος ο ιστορικός (Βιβλ. Α΄, 22) δηλώνει ότι διατύπωσε τους λόγους αυτούς «*μένοντας όσο το δυνατόν πιο κοντά στη γενική έννοια αυτών που πραγματικά λέχθηκαν*» και τονίζει παράλληλα ότι «*ήταν δύσκολο να διατηρηθούν όπως ακριβώς λέχθηκαν στη μνήμη τόσο τη δική του, για όσα άκουσε ο ίδιος, όσο και των άλλων, για όσα του μετέδωσαν από τα διάφορα μέρη*». Παραθέτει περισσότερες από σαράντα αγορεύσεις, που καταλαμβάνουν το ένα πέμπτο του όλου έργου (180 κεφάλαια σε σύνολο 900 περίπου). Τα δύο τρίτα σχεδόν των αγορεύσεων αυτών βρίσκονται στα τέσσερα πρώτα βιβλία, γεγονός που υποδηλώνει την πρόθεση των βιβλίων αυτών να φέρουν στο φως την προϊστορία του πολέμου, τη φύση και τη διάθεση των αντίπαλων παρατάξεων. Άλλωστε, είναι φανερό πως εξυπηρετούν την ανάγκη να διαφωτιστούν οι αιτίες των γεγονότων, τα κίνητρα, η προσωπικότητα, οι ιδέες των αγορητών και της εποχής γενικότερα, ώστε να διαφανεί καθαρά η αντικειμενικότητα των πραγμάτων. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται κυρίως στις περιπτώσεις όπου οι δημηγορίες έχουν τη μορφή λόγου – αντίλογου, όταν δηλαδή παρουσιάζονται οι εκπρόσωποι των αντίθετων παρατάξεων με τη ζευγαρωτή κατάθεση των επιχειρημάτων τους (επίδραση από τη σοφιστική και τους *δισσοὺς λόγους* – διπλά επιχειρήματα: Πρωταγόρας, *Ἀντιλογίαι*). Οι απόψεις του συγγραφέα, που δεν κρύβονται τελείως, (όπως η σημασία που αποδίδει στη δημοκρατία και τη ναυτική δύναμη, η αποκτήνωση που φέρνει ο πόλεμος, τα αίτια και το παράλογο του πολέμου κ.ά.), μας προσφέρουν κάποια κριτήρια με βάση τα οποία μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις δημηγορίες.

Γενικά, οι δημηγορίες, ακόμη και αν λείπει από αυτές η πιστότητα του λόγου, ακόμη

και αν έρχονται καμιά φορά σε ασυμφωνία προς την πραγματικότητα, επιτελούν μια ευρύτερη λειτουργία αντίθεσης και ερμηνείας στο όλο έργο, χωρίς να απομακρύνονται από την οδό της αλήθειας, την οποία με τόσους κόπους και μόχθους άνοιξε ο δημιουργός τους.

Χρονολογικό σύστημα Στην προσπάθειά του να χρονολογήσει με ακρίβεια τα γεγονότα, ο Θουκυδίδης είχε να αντιμετωπίσει μια ποικιλία ημερολογίων που χρησιμοποιούσαν στις διάφορες ελληνικές πόλεις, τα οποία μάλιστα, βασισμένα καθώς ήταν σε σεληνιακούς μήνες, μεταβάλλονταν από χρόνο σε χρόνο. Έτσι, εξιστορεί τα γεγονότα κατά χρονική σειρά, αριθμεί αυτόνομα τα έτη του πολέμου (τέλος του πρώτου έτους, του δεύτερου κτλ.), χρησιμοποιεί το ηλιακό έτος και το υποδιαιρεί σε *θέρος* (8 μήνες στρατιωτικών επιχειρήσεων) και σε *χειμώνα* (4 μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων γίνονται οι πολεμικές προετοιμασίες). Τέλος, χρησιμοποιεί ειδικότερους χρονικούς προσδιορισμούς, π.χ. την αρχή ή το τέλος των γεωργικών εργασιών κ.ά.

Γλώσσα και ύφος Η πεζογραφία του Θουκυδίδη αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της περίτεχνης πεζογραφίας της όψιμης περιόδου της εποχής του Περικλή. Πολλά από τα στοιχεία της τα δανείστηκε από την ποίηση. Το ύφος του συγγραφέα διακρίνεται για το δυνατό τρόπο έμφασης και αντίθεσης μέσα στην ίδια περίοδο λόγου, ένα ύφος αντιθετικό που χαρακτηρίζεται από σαφήνεια και λεπτομερειακή επεξεργασία.

Χρησιμοποιεί πολλές αφηρημένες λέξεις, ουσιαστικοποιημένα απαρέμφατα και μετοχές και ουδέτερα επιθέτων και μετοχών αντί για αφηρημένα ουσιαστικά (*δεδιὸς* αντί *δέος*, *θαρσοῦν* αντί *θάρρος*). Δε χρησιμοποιεί πολλά σχήματα λόγου, μολονότι επηρεάζεται από τη ρητορική· τα εντυπωσιακά, όμως, ρητορικά σχήματα (υπερβατόν, αντίθεση, *πάρισον* και *ὁμοιοτέλευτον* = ομοιοσύλλαβο και ομοιοκατάληκτο) είναι χαρακτηριστικά της γραφής του.

Η γλώσσα του είναι η αρχαία αττική με κάποιους ιωνικούς τύπους· είναι ο πρώτος αττικός πεζογράφος. Χρησιμοποιεί πολλές αρχαιοπρεπείς ποιητικές λέξεις (*πύστις*, *ἐξαπιναίως*...), καθώς και νέες λέξεις (*ἀγώνισις*, *νόμισις* κ.ά.), ή δικές του επινοήσεις. Προσηλωμένος σταθερά στο παρελθόν, χρησιμοποίησε την αρχαία αττική διάλεκτο (*ἀρχαία ἀτθίς*) με τις προθέσεις *ξὺν* και *ἐς* αντί των *σὺν* και *εἰς*, το επίρρημα *αἰεὶ* αντί του *ἀεί*, την κατάληξη *-ῆς* αντί *-εῖς* (*Μεγαρῆς*), τα συμπλέγματα *-ρσ-* και *-σσ-* αντί *-ρρ-* και *-ττ-* (*θάρσος*, *πράσσω*) κ.ά.

Την ίδια ελευθερία παρουσιάζει και στη σύνταξη, με αποτέλεσμα ο λόγος του να γίνεται πυκνός και βαθύς και συχνά σκοτεινός. Από τις ιδιορρυθμίες του η πιο χαρακτηριστική είναι η χρήση μακροπερίοδου λόγου: γύρω από την κύρια πρόταση πλέκονται πολλές δευτερεύουσες, πολλοί προσδιορισμοί και επεξηγήσεις.

Η περιγραφική του ικανότητα είναι πολύ μεγάλη, το ίδιο και η δεξιότητά του να διαγράφει με σαφήνεια τους χαρακτήρες με λίγα μόνο γνωρίσματα.

Ο Θουκυδίδης θεωρείται ένας από τους κορυφαίους ιστορικούς συγγραφείς του κόσμου, θεμελιωτής της αντικειμενικής ιστοριογραφίας, της κριτικής ιστορίας, ερευνητής και αποφασιστικός ζητητής της αλήθειας. Στη διήγησή του όλα υποτάσσονται στην εξυπηρέτηση της μετάδοσης της πραγματικότητας. Παράλληλα, στο έργο του γίνεται ορα-

τός ο ιστοριογράφος που θέλει να μεταδώσει πολιτικές γνώσεις, μόνιμες αξίες. Αναγνωρίζει στο βάθος των γεγονότων νομοτέλειες (σχέση αιτίας-αποτελέσματος) και δυνάμεις που έχουν τα στοιχεία της μονιμότητας. Τείνει, έτσι, σε αυτό που έχει γενική αξία.

Επίδραση

Η επίδρασή του στους μεταγενέστερους ήταν μεγάλη. Ο Λατίνος Σαλλούστιος (85-35 π.Χ.) τον είχε ως πρότυπο, ο Τάκιτος (52-120 μ.Χ.) μιμείται το αποφθεγματικό του ύφος, ο Πολύβιος (200-118 π.Χ.) χρησιμοποιεί δημιουργικά την εμπειρία του, ο Βυζαντινός Προκόπιος (τέλη 5ου αι. μ.Χ.) ακολουθεί τον τρόπο σκέψης του. Οι νεότεροι τον θαυμάζουν για την επιστημονική του μέθοδο, την αξιοπιστία του, την ολόπλευρη ενημέρωση και τον πολιτικό του στοχασμό. Σε πολλές χώρες, σήμερα, διδάσκεται στους υποψήφιους πολιτικούς. Μνημειώδης, εξάλλου, είναι η μετάφραση του έργου του από τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

«*φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ᾽ εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας*» (= αγαπούμε το ωραίο και μένουμε απλοί, αγαπούμε την επιστήμη και δεν καταντούμε νωθροί).

(Βιβλ. Β΄, Επιτάφιος, 40.1, μτφρ. Ι.Θ. Κακριδής)

Το αθηναϊκό ιδεώδες συνενώνει διαφορετικές ιδιότητες και θαυμάσιες αντιθέσεις: φιλοκαλία Ιώνων και απλότητα Δωριέων (αττική σύνθεση).

3. Ξενοφῶν (περίπου 430-355 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Ξενοφών καταγόταν από το δήμο των Ερχειέων της Αττικής [Έρχεια (η): τα σημερινά Σπάτα]. Ο πατέρας του Γρύλλος ήταν ευκατάστατος γαιοκτήμονας και ο Ξενοφών γνώρισε καλά την αγροτική ζωή και ασχολήθηκε πολύ με την ιππασία. Όπως όλοι οι εύποροι νέοι της εποχής του, πήρε καλή μόρφωση. Υπήρξε μαθητής του Σωκράτη, τον οποίο σεβόταν και αγαπούσε, έχοντάς τον ως πρότυπο, όπως και οι άλλοι μαθητές του, οι οποίοι σε όλη τους τη ζωή ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία.

Τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου, η σύγχυση και η απαισιοδοξία που επικρατούσαν στην Αθήνα κατά τη διάρκειά του δημιούργησαν πολλές ανησυχίες στο νέο και φιλόδοξο Ξενοφώντα, ο οποίος αναζητούσε πεδίο δράσης έξω από την αγωνιώδη πολιτική ατμόσφαιρα του τόπου του. Έτσι, όταν ο φίλος του Πρόξενος ο Βοιωτός, το 401 π.Χ., στρατολογούσε μισθοφόρους για την εκστρατεία του Κύρου εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη Β΄, βασιλιά της Περσίας, με σκοπό την εκθρόνισή του, εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία και βρέθηκε στην Ασία, στο μισθοφορικό ελληνικό στράτευμα του Κύρου. Μετά το θάνατο του Κύρου, στη μάχη στα Κούναξα (401 π.Χ.), κοντά στον Ευφράτη ποταμό, και τη δολοφονία των Ελλήνων στρατηγών, ο Ξενοφών ανέλαβε ηγετικές πρωτοβουλίες και συνέβαλε στην επιστροφή των Ελλήνων μισθοφόρων από τα βάθη της Ασίας στην Τραπεζούντα και στο Βυζάντιο.

Ο ιστορικός νωρίς είχε εκδηλώσει την αγάπη του προς τη Σπάρτη (*φιλολάκων ἱστοριογράφος*) και ακολούθησε τον Αγησίλαο στη Μ. Ασία, όταν αυτός το 396 π.Χ. ανέλαβε την αρχηγία των Λακεδαιμονίων. Μάλιστα το 394 π.Χ., στη μάχη της Κορώνειας, στη Βοιωτία, πήγε μαζί του εναντίον της Αθήνας. Οι Αθηναίοι για την πράξη του αυτή τον τιμώρησαν με εξορία, ενώ αντίθετα οι Σπαρτιάτες τον τίμησαν προσφέροντάς του «προξενία» (άδεια διαμονής στη Σπάρτη) και του δώρισαν μεγάλο αγρόκτημα στο Σκιλλούντα της Ηλείας, κοντά στην Ολυμπία, όπου εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του και έζησε είκοσι χρόνια ασχολούμενος με αγροτικά έργα και τη συγγραφή βιβλίων.

Μετά τη μάχη στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), οι Ηλείοι κατέλαβαν το Σκιλλούντα και ο Ξενοφών εκδιώχθηκε και αναγκάστηκε να καταφύγει στην Κόρινθο. Όταν έγινε προσέγγιση Αθήνας και Σπάρτης εναντίον των Θηβαίων, ανακλήθηκε η απόφαση για την εξορία του και αποκαταστάθηκαν τα πολιτικά του δικαιώματα. Δεν είναι όμως βέβαιο αν και πότε επωφελήθηκε από την ευκαιρία αυτή, για να ξαναγυρίσει στην πατρίδα του. Ωστόσο, οι δυο γιοι του υπηρέτησαν στο αθηναϊκό ιππικό και ο ένας, ο Γρύλλος, σκοτώθηκε πολεμώντας γενναία στη μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.).

β) Το έργο του

Στο έργο αλλά και την προσωπικότητα του Ξενοφώντα υπήρξε καθοριστική η επίδραση του δασκάλου του, Σωκράτη, και του βασιλιά Αγησίλαου. Στον πρώτο θαύμαζε την προσήλωσή του στις ηθικές αξίες της ζωής και στο δεύτερο τις αρετές και τις ηγετικές του ικανότητες. Ανήσυχη φύση, με ροπή στις περιπέτειες, είχε πολλά και ποικίλα ενδιαφέροντα, όπως αποδεικνύεται από το περιεχόμενο των έργων του που έχουν σωθεί.

Επειδή η ειδολογική και η χρονολογική κατάταξη των έργων του είναι δύσκολη, παρουσιάζονται σε ομάδες με βάση το περιεχόμενό τους.

Ιστορικά

Κύρου Ἀνάβασις (δημοσιεύτηκε με το ψευδώνυμο του Θεμιστογένη του Συρακόσιου): Στο σύγγραμμα ο ιστορικός διηγείται με ζωντάνια και αμεσότητα γεγονότα που έζησε ο ίδιος. Πρόκειται για ένα είδος στρατιωτικών απομνημονευμάτων, σε επτά βιβλία, με πολλές γεωγραφικές και εθνογραφικές λεπτομέρειες. Παρουσιάζεται η εκστρατεία του Κύρου (*Ανάβασις* = πορεία προς το εσωτερικό της Ασίας) εναντίον του αδελφού του, Αρταξέρξη. Το κύριο μέρος, όμως, του έργου περιλαμβάνει την κάθοδο (κατάβασις) των μυρίων (*μύριοι* = 10.000), των 13.000 δηλαδή Ελλήνων μισθοφόρων που συμμετείχαν στην εκστρατεία και, έπειτα από περιπετειώδη περιπλάνηση, κατά την υποχώρησή τους, έφτασαν στον Εύξεινο Πόντο και στη Θράκη το 400 π.Χ.

Ἑλληνικά: Ο συγγραφέας, σε επτά βιβλία, διηγείται την ιστορία των ελληνικών πόλεων από το 411 π.Χ., όπου ο Θουκυδίδης σταμάτησε την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου, μέχρι το 362 π.Χ. Αναζητάει τα αίτια των γεγονότων, αλλά μένει στην επιφάνεια των πραγμάτων, σε αντίθεση με τη λεπτομερή αναζήτηση του Θουκυδίδη· ακόμη και οι αγορεύσεις που υπάρχουν στο έργο του δε διαφωτίζουν πλήρως τις αντιπαραθέσεις των δυνάμεων.

Ἀγησίλαος: Πρόκειται για ρητορικό εγκώμιο του βασιλιά της Σπάρτης Αγησίλαου, τον οποίο ο συγγραφέας θαυμάζει και παρουσιάζει ως πρότυπο καλού ηγεμόνα.

*«Σε λίγο ακούνε τους στρατιώτες να φωνάζουν **"Θάλαττα! Θάλαττα!"** και αυτή η λέξη να πηγαίνει από στόμα σε στόμα. Τότε έτρεχαν όλοι, μαζί και οι οπισθοφύλακες, ενώ έσερναν μαζί τους τα υποζύγια, καθώς και τα άλογα. Όταν έφτασαν όλοι στην κορυφή, τότε πια οι στρατιώτες, με δάκρυα στα μάτια, αγκάλιαζαν ο ένας τον άλλο και τους στρατηγούς και τους λοχαγούς...».*

(*Κύρου Ανάβασις*, Δ΄, 7, 24-25, μτφρ. Γ.Δ. Ζευγώλης)

Πυκνή σε λιτότητα και συγκινητική στο σύνολό της είναι η σκηνή αυτή, όταν, για πρώτη φορά, έπειτα από πολύμηνη ταλαιπωρία, οι στρατιώτες αντικρίζουν τη θάλασσα και τη χαιρετούν σαν ελευθερώτρια.

Η θέα της θάλασσας αποτελεί γι' αυτούς τη λύτρωση, μετά την κόλαση των περιπετειών.

Φιλοσοφικά

Τα πρώτα τρία έργα, *Ἀπομνημονεύματα*, *Ἀπολογία Σωκράτους*, *Συμπόσιον*, λέγονται *σωκρατικά*, γιατί κυριαρχούν ο Σωκράτης και η διδασκαλία του.

Ἀπομνημονεύματα: Το έργο διαιρείται σε τέσσερα βιβλία και αποτελεί υπεράσπιση του Σωκράτη εναντίον της κατηγορίας ότι δεν πιστεύει στους θεούς και διαφθείρει τους νέους. Παρουσιάζονται, με μορφή αναμνήσεων, συζητήσεις και διάλογοι του μεγάλου στοχαστή και δασκάλου, με άλλους συνομιλητές και με τον Ξενοφώντα, με κύριο στόχο την αποκατάσταση της μνήμης του Σωκράτη.

Ἀπολογία Σωκράτους (η γνησιότητα του έργου έχει αμφισβητηθεί): Πρόκειται για υπερασπιστικό κείμενο του Σωκράτη που δίνει διαφορετική εκδοχή σε σχέση με την *Απολογία* του Πλάτωνα. Με την απολογία του δασκάλου στο δικαστήριο προβάλλονται η ηθική και η σοφία του.

Συμπόσιον φιλοσόφων: Περιγράφεται μια συνεστίαση την οποία προσφέρει ο πλούσιος Καλλίας, με την ευκαιρία της νίκης του νέου Αυτόλυκου στα Παναθήναια. Στη διάρκεια του συμποσίου ο Σωκράτης διαλέγεται με άλλους φιλοσόφους και διατυπώνει τις απόψεις του για τις δύο όψεις του έρωτα (σωματικό και πνευματικό), την ηδονή, τον πλούτο, την ομορφιά κ.ά.

Οἰκονομικός: Έχει μορφή διαλόγου και αρχίζει με έπαινο της γεωργίας. Ο Ισχόμαχος (= ο Ξενοφώντας μεταμφιεσμένος), ένας εύπορος κτηματίας, περιγράφει στο Σωκράτη

πώς οργανώνει την ημέρα του, πώς διοικεί το αγρόκτημά του και πώς εκπαιδεύει τη νεαρή γυναίκα του στα οικιακά της καθήκοντα. Οι πρακτικές συμβουλές του έργου έκαναν το συγγραφέα ιδιαίτερα αγαπητό και το συγκεκριμένο σύγγραμμα θεωρείται από τα καλύτερά του.

Ἱέρων ἢ Τυραννικός: Διαλογικό πολιτικό σύγγραμμα στο οποίο ο τύραννος των Συρακουσών, Ιέρων, συζητάει φανταστικά με τον ποιητή Σιμωνίδη για την τυραννία. Ο Σιμωνίδης συμβουλεύει τον Ιέρωνα, ώστε να γίνει η τυραννία πιο ανεκτή στο λαό αλλά και στον ίδιο τον τύραννο.

Διδακτικά

Κύρου Παιδεία: Το έργο είναι ένα είδος μυθιστορηματικής βιογραφίας του ιδρυτή του Περσικού κράτους, του Κύρου του μεγάλου (590-529 π.Χ.). Διαιρείται σε οκτώ βιβλία και περιέχει όχι μόνο την αγωγή αλλά και όλη τη ζωή του ηγέτη.

Λακεδαιμονίων πολιτεία: Η αγάπη του Ξενοφώντα προς τη Σπάρτη τον οδήγησε στη σύνθεση του συγγράμματος αυτού, στο οποίο περιγράφει το πολίτευμα της Σπάρτης, τη στρατιωτική της οργάνωση και τη λειτουργία των θεσμών της. Το πολίτευμα του Λυκούργου και η σπαρτιατική βασιλεία αποτελούν για το συγγραφέα τη βάση της σπαρτιατικής δύναμης.

Πόροι ἢ περὶ προσόδων: Το έργο ασχολείται με τις οικονομικές συνθήκες της Αθήνας και γίνονται προτάσεις, «μέσα και τρόποι», για την οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της πόλης.

Κυνηγετικός (αμφισβητούμενης γνησιότητας): Ο συγγραφέας προσπαθεί να αποδείξει πως το κυνήγι είναι εξαιρετικό παιδευτικό μέσο, «*εὕρημα θεῶν*».

Περὶ ἱππικῆς: Απευθύνεται σε έναν ιππέα, στον οποίο ο Ξενοφών, ως έμπειρος της ιππικής, δίνει οδηγίες γενικά για την περιποίηση του αλόγου του.

Ἱππαρχικός: Περιγράφονται τα καθήκοντα του ιππάρχου (= διοικητή του ιππικού).

Γλώσσα

Η αττική γλώσσα του Ξενοφώντα διακρίνεται για την καθαρότητά της. Η γλωσσική ομαλότητα, τα εύληπτα νοήματα και η απλότητα του ύφους κατακτούσαν τους αναγνώστες του. Ως υπόδειγμα αττικισμού, τον αποκαλούσαν «αττική μέλισσα», όπως και το Σοφοκλή.

Επίδραση

Κανένας δεν αμφισβητεί το αξιόλογο και πολύπλευρο ταλέντο του Ξενοφώντα. Ως ιστορικός, βέβαια, υπολείπεται του Θουκυδίδη στην αντικειμενικότητα της εξιστόρησης και στο βάθος των νοημάτων, ως συγγραφέας όμως είναι υποδειγματικός για την ενάργεια, τη φυσικότητα και την παραστατικότητα της αφήγησης. Ενδιαφέρεται περισσότερο για την ψυχολογία των ανθρώπων παρά για την ανάλυση των πολιτικών δυνάμεων. Η θρησκευτική θεώρηση των πραγμάτων από τον ιστορικό παραπέμπει στον Ηρόδοτο και η αφήγησή του μερικές φορές έχει ηθικολογικό ύφος.

Η επίδρασή του υπήρξε σημαντική στους Έλληνες και τους Ρωμαίους. Ο Ιούλιος Καίσαρ τον εκτιμούσε και ο Κικέρων μετέφρασε τον *Οικονομικό* και μέρος της *Κύρου Παι-*

δείας· η εκτίμηση που απολαμβάνει φτάνει έως τους νεότερους. Λόγω του απλού αττικού ύφους, είναι ένας από τους πρώτους κλασικούς συγγραφείς που μελετούν οι νέοι οι οποίοι σπουδάζουν αρχαία ελληνικά. Περισσότερο από όλα τα έργα του Ξενοφώντα η *Ανάβαση* έγινε, από την αρχαιότητα ακόμη, προσφιλές πανελλήνιο ανάγνωσμα. Η περιπέτεια των *Μυρίων*, κέρδισε, στον αρχαίο κόσμο, μεγάλη φήμη. Ο Μέγας Αλέξανδρος υπενθυμίζει στους στρατιώτες του (στην Ισσό το 331 π.Χ.) το ένδοξο κατόρθωμα εκείνων.

Άλλοι ιστορικοί

Μετά τον Ξενοφώντα λήγει η ακμή της ιστοριογραφίας. Οι ιστορικοί έπειτα από αυτόν και μέχρι την αλεξανδρινή εποχή και τον ιστορικό Πολύβιο το Μεγαλοπολίτη δε διακρίνονται για την αλήθεια και την ακρίβεια. Από το έργο τους σώθηκαν μόνο αποσπάσματα. Οι σημαντικότεροι από αυτούς είναι: ο Κτησίας από την Κνίδο της Μ. Ασίας (έγραψε τα *Περσικά*, σε 24 βιβλία), ο Έφορος από την Κύμη της Αιολίδας (έγραψε το *Ἱστορίαι*, σε 30 βιβλία), ο Θεόπομπος ο Χίος (έγραψε *Ἑλληνικὰ* σε 12 βιβλία και *Φιλιππικὰ* σε 58 βιβλία), ο Κράτιππος ο Αθηναίος, συνεχιστής του Θουκυδίδη, ο Φίλιστος ο Συρακούσιος (έγραψε τα *Σικελικά*, σε 13 βιβλία) κ.ά.

II. ΙΑΤΡΙΚΗ

Ιπποκράτης

Η ιατρική, σε αντίθεση με τη φιλοσοφία, που έχει ως κέντρο δράσης την Αθήνα, αναπτύσσεται κυρίως έξω από την Αθήνα. Ο ιδρυτής της Ιπποκράτης (460-377 π.Χ. περίπου) γεννήθηκε στην Κω, στη νοτιοδυτική ακτή της Μ. Ασίας, απέναντι στην πόλη Κνίδο· η Κως ήταν έδρα σημαντικής ιατρικής σχολής, όπου λατρευόταν ο θεός Ασκληπιός[1]. Είναι ο εκπρόσωπος της ιατρικής σχολής της νήσου. Σύμφωνα με μαρτυρίες, περιόδευσε σε πολλά μέρη: Αθήνα, Θράκη, Θάσο, Σκυθία, Μακεδονία, Θεσσαλία (Λάρισα), όπου και πέθανε. Θεωρείται ο μεγαλύτερος εκπρόσωπος της αρχαίας ιατρικής επιστήμης (πατέρας της ιατρικής), γιατί υπήρξε ο πρώτος επιστήμονας γιατρός στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ο Ιπποκράτης πρώτος απέδειξε ότι η νόσος έχει εξωτερικά ή εσωτερικά αίτια (φυσικά ή βιολογικά) και η θεραπεία πρέπει να αποσκοπεί στην άρση των αιτίων αυτών.

Ο Ασκληπιός με το ιερό φίδι. Νομισματική συλλογή Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

Μια ολόκληρη συλλογή (*Ιπποκρατική*), από 60 περίπου έργα, άλλα γνήσια και άλλα όχι, έχουν φτάσει έως εμάς με

1. Γιος του Απόλλωνα και της Κορωνίδας, θεός της ιατρικής που λατρευόταν σε ιερά (*Ἀσκληπιεῖα*) σε όλη την Ελλάδα, κυρίως στην Επίδαυρο. Σύμβολά του ο *ὄφις* (αλληγορία της αυτοανανέωσης) και η ράβδος (σύντροφος στις οδοιπορίες του). Γι' αυτό και το έμβλημα των γιατρών είναι φίδια γύρω από μια ράβδο. Η κόρη του Ὑγίεια (= Υγεία) απεικονίζεται να κρατάει κύπελλο με φάρμακο, με το οποίο ποτίζει ένα φίδι. *Ἀσκληπιάδαι* = μέλη της ιατρικής συντεχνίας, στην Κω, αλλά και οι ιατροί, γενικά.

το όνομα του Ιπποκράτη. Γραμμένα όλα σε ιωνική διάλεκτο, έχουν ποικίλο περιεχόμενο και πραγματεύονται διάφορα επιμέρους θέματα από τη μεγάλη περιοχή της ιατρικής επιστημολογίας: προγνωστικά, ανατομικά και φυσιολογικά, θεραπευτικά, διαιτητικά, φαρμακολογικά, παθολογικά, χειρουργικά, γυναικολογικά κ.ά. Ενδεικτικοί είναι ορισμένοι τίτλοι: *Περὶ ἰητροῦ, Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς, Περὶ νούσων, Περὶ παθῶν, Περὶ ἱερῆς νούσου* (= επιληψίας), *Περὶ φύσιος ἀνθρώπου, Περὶ ἐπιδημιῶν, Περὶ διαίτης καὶ τροφῶν, Περὶ ἀγμῶν* (= καταγμάτων) κ.ά.

Τα έργα της ιπποκρατικής συλλογής (*corpus*) έχουν ως βασικά χαρακτηριστικά τη φροντίδα για συστηματική παρατήρηση, μέθοδο και έρευνα σχετικά με το ανθρώπινο σώμα και την άσκηση μιας τέχνης απόλυτα συνυφασμένης με την αγάπη προς τον άνθρωπο. Τα κείμενα εκφράζουν εύγλωττα την οριακή μετάβαση από τη θεοκρατική αντίληψη στην επιστημονική σύλληψη των βασικών εννοιών της ιατρικής: της υγείας, της νόσου, της ιατρικής ίασης.

Με τον πλούτο της ιατρικής σοφίας που περιέχουν τα κείμενα αυτά δεν έπαψαν να προσφέρουν, έως τα νεότερα χρόνια, πολύτιμη βοήθεια στους θεράποντες της ιατρικής τέχνης. Οι ιατρικές διδασκαλίες του Ιπποκράτη, μολονότι σε πολλά έχουν σήμερα ξεπεραστεί, εξακολουθούν να συνεπικουρούν επιστημονικά το έργο των ασχολούμενων με την ιατρική τέχνη.

Ο Ιπποκρατικός Όρκος (απόσπασμα)

«Ορκίζομαι στον Απόλλωνα το γιατρευτή και στον Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια και σ' όλους τους θεούς και σ' όλες τις θεές, και μάρτυρες τους βάζω, πως θα εκτελέσω τον όρκο μου αυτό κι αυτό μου το συμβόλαιο όσο οι δυνάμεις μου και η κρίση μου το επιτρέπουν. [...]

Αγνή και καθαρή θα φυλάξω τη ζωή μου και την τέχνη μου. [...]

Όσα ασκώντας το επάγγελμά μου θα δω ή θ' ακούσω —ας είναι και πέρα από το επάγγελμά μου, στην αναστροφή με τους ανθρώπους— που δε θα πρέπει ποτέ στους έξω να κοινολογηθούν, θα τα σκεπάζω με τη σιωπή μου: μυστικά θα τα θεωρώ, που κανείς δεν πρέπει γι' αυτά να μιλά.

Όσο τον όρκο μου αυτόν θα τον κρατώ και δε θα τον πατάω, άμποτε να χαίρομαι τη ζωή και την τέχνη μου, έχοντας πάντα καλό όνομα ανάμεσα στους ανθρώπους· αν όμως παραβώ τον όρκο μου και τον πατήσω, να μου συμβούν ακριβώς τα αντίθετα».

(Μτφρ. Δημ. Λυπουρλής)

Πρόκειται για κείμενο όρκου που έδινε ο νέος γιατρός κατά την αρχαιότητα· τον ίδιο όρκο δίνουν και σήμερα σε όλο σχεδόν τον κόσμο οι απόφοιτοι των ιατρικών σχολών.

Ο Όρκος αρχίζει με επίκληση των θεών· στη συνέχεια, απαριθμεί τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνει ο ορκιζόμενος, καθώς και τα καθήκοντά του απέναντι στους ασθενείς του.

Ο *Ιπποκρατικός Όρκος*, που γράφτηκε μετά το θάνατο του Ιπποκράτη, υποδεικνύει επί αιώνες το πρότυπο επαγγελματικής συμπεριφοράς και ήθους στο χώρο της ιατρικής επιστήμης.

III. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Από τη φύση στον άνθρωπο

Στο δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ., η φιλοσοφία αναπτύσσεται στην Αθήνα με φωτισμένους διανοητές, οι οποίοι θέτουν ως κέντρο του ενδιαφέροντός τους τον άνθρωπο.

Προϋποθέσεις

Η ανάδειξη της Αθήνας σε μορφωτικό κέντρο της Ελλάδας βοήθησε ιδιαίτερα στην εξέλιξη της φιλοσοφικής σκέψης στην πόλη, η οποία φιλοξενεί σημαντικούς πνευματικούς άνδρες της εποχής από διάφορα σημεία του Ελληνισμού. Έτσι, η ιωνική φιλοσοφία και ο ελεατικός στοχασμός βρίσκουν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης.

Ἀναξαγόρας

Ο Ίωνας στοχαστής Αναξαγόρας συνεχίζει τις αρχές των κοσμικών συστημάτων (πώς δηλαδή διαμορφώθηκε το σύμπαν), όπως τις έθεσαν ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, τη θεωρία του όμως διαπερνάει η λογική σκέψη.

Ο Αναξαγόρας (500-428/427 π.Χ.), από τις Κλαζομενές της Ιωνίας, έζησε τριάντα χρόνια στην Αθήνα και συνδέθηκε με τον Περικλή. Κατηγορήθηκε για ασέβεια, εξαιτίας των νεωτεριστικών του απόψεων, καθώς δεν αναγνώριζε τη θεότητα των ουράνιων σωμάτων και υποστήριζε ότι ο ήλιος είναι ένας πυρακτωμένος όγκος (*μύδρος διάπυρος*)· με τη βοήθεια του φίλου του, Περικλή, κατέφυγε στη Λάμψακο της Προποντίδας, όπου φιλοξενήθηκε έως το θάνατό του. Ο Αναξαγόρας συνεχίζει το δρόμο που άνοιξε ο Παρμενίδης με την ταύτιση του *νοεῖν* και *εἶναι*. Παραδέχεται ότι δεν υπάρχουν τέσσερα μόνο στοιχεία (φωτιά, αέρας, γη, νερό), όπως πίστευε ο Εμπεδοκλής, αλλά άπειρα, που ξεχωρίζουν με το ποιόν τους. Ως αιτία κινήσεως, στην πραγματεία *Περὶ φύσεως*, διακρίνει τον *Νοῦν*, μια αυθυπόστατη δύναμη, η οποία διακοσμεί το σύμπαν και επέχει τη θέση του Θεού. Ο *Νοῦς* εξουσιάζει όλα τα ζωντανά όντα και αποτελεί ένα είδος μεγάλου πνεύματος που ορίζει τον κόσμο. Η δραστηριότητά του φτάνει ως την κρατική συγκρότηση και την οικοδόμηση του πολιτισμού. Έτσι, διανοίγεται ο δρόμος για την ιδιαίτερη σημασία του ανθρώπινου νου στην οργάνωση της ζωής.

Ο τελευταίος αυτός φυσικός της Ιωνίας επηρέασε πολύ την αθηναϊκή σκέψη και θεωρείται ο πρόδρομος του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Λεύκιππος

Ο Μιλήσιος φιλόσοφος (πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ.), συγγραφέας του έργου *Μέγας Διάκοσμος* (= μεγάλη διάταξη του κόσμου) έρχεται σε αντίθεση με τον ελεατισμό καθώς και την ελεατική αναίρεση της θεωρίας της γένεσης και της φθοράς, της κίνησης και της πολλαπλότητας των όντων.

Δημόκριτος

Ο Δημόκριτος (460-370 π.Χ. περ.) από τα Άβδηρα της Θράκης, μια ιωνική αποικία σε θρακικό έδαφος, μαθητής του Λεύκιππου, ανέπτυξε περισσότερο τη φιλοσοφία του δασκάλου του. Πολύπλευρος και δημιουργικός φιλόσοφος, καλύπτει όλους σχεδόν τους τομείς του επιστητού. Από το έργο του έχουν σωθεί πολλά αποσπάσματα, κυρίως περικοπές με τη μορφή ηθικών αξιωμάτων (*Γνῶμαι*), σε ιωνική διάλεκτο. Μια ηθικολογική πραγματεία του, *Περὶ εὐθυμίης*, συνιστά την ισόρροπη τάξη της ανθρώπινης ψυχής, προμηνύοντας έτσι την επικούρεια ηρεμία, ενώ ο *Μικρὸς Διάκοσμος* αναφέρεται στον άνθρωπο.

Ατομική Σχολή

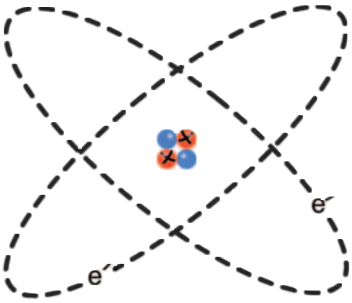

Ο Λεύκιππος και ο Δημόκριτος διατυπώνουν μια πρωτότυπη θεωρία που έμεινε ουσιαστικά αμετάβλητη έως το 19ο αιώνα, αλλά ξαναζωντάνεψε στη συνέχεια, ώστε η εποχή μας να χαρακτηριστεί «ατομική». Το ατομικό τους σύστημα θεμελιώνεται στην αρχή ότι η κίνηση είναι σύμφυτη με την ύλη, που δεν είναι επ' άπειρον διαιρετή, και όλα όσα υπάρχουν είναι άτομα που κινούνται στο κενό.

Οι δύο φιλόσοφοι θεωρούν ως αρχή του κόσμου το *ἄτομον* (= άτμητο < *α-* + *τέμνω*), το μικρότατο μόριο της άπειρης ύλης. Τα άτομα είναι άφθαρτα, ομοιόμορφα και αδιαίρετα σωματίδια που συνθέτουν κάθε συγκεκριμένο σώμα και εξηγούν την άπειρη ποικιλία των πραγμάτων.

Η πρώιμη αυτή ατομική κοσμοθεωρία αναπτύχθηκε, δύο αιώνες αργότερα, από το φιλόσοφο Επίκουρο.

Οι σοφιστές

Η σοφιστική υπήρξε πνευματική κίνηση που άσκησε μεγάλη επίδραση στην αθηναϊκή διανόηση της εποχής. Οι εκπρόσωποι της κίνησης αυτής, οι σοφιστές, διακρίθηκαν για τη μεγάλη εγκυκλοπαιδική τους μόρφωση, την ερευνητική διάθεση και την έντονη τάση αμφισβήτησης καθιερωμένων ιδεών και αξιών.

Γενικά, δεν ήταν Αθηναίοι —εκτός από δύο, τον Αντιφώντα και τον Κριτία—, αλλά προέρχονταν από διάφορα κέντρα του ελληνικού κόσμου· ήρθαν όμως στην Αθήνα και ορισμένοι έζησαν σε αυτή την πόλη για μεγάλο διάστημα. Το όνομά τους μαρτυρεί ότι ήταν επαγγελματίες της νόησης. Τον 5ο π.Χ. αιώνα η λέξη[1] σήμαινε τον επαγγελματία παιδαγωγό που δίδασκε με χρηματική αμοιβή τους νέους.

Σκοπός της σοφιστικής διδασκαλίας ήταν η γενική μόρφωση των νέων. Πρώτιστο μέλημα η διδασκαλία της ρητορικής, της τέχνης δηλαδή της ομιλίας, η οποία ενδιέφερε αυτούς που ήθελαν να διακριθούν στην πολιτική.

Τα μαθήματα των σοφιστών είχαν τη μορφή συζητήσεων οργανωμένων κατά κύκλους (αντί 50 δραχμών), αλλά συχνά ήταν και δημόσια μαθήματα (διαλέξεις ή επιδείξεις), όπου ο καθένας μπορούσε να παρευρεθεί, με εισιτήριο 1 δραχμή.

Ως μέθοδο διδασκαλίας οι σοφιστές εφάρμοζαν την εμπειρική παρατήρηση και την άσκηση κάθε είδους κριτικής, χρησιμοποιώντας κυρίως το συνεχή λόγο —όχι το διάλογο— και εναλλακτικά τη μορφή του μύθου ή της θεωρητικής πραγματείας, του λόγου. Μαθητές ήταν συνήθως τα νεότερα μέλη πλούσιων οικογενειών, που αποτελούσαν ένα είδος αριστοκρατίας, η οποία δεν ήταν αρεστή στους παλαιότερους και συντηρητικότερους συγγενείς τους. Η παρακολούθηση της διδασκαλίας είχε γίνει πολύ του συρμού, ήταν συναρπαστική αλλά και δαπανηρή.

Οι σοφιστές στάθηκαν πνεύματα κριτικά και έδειξαν ότι η αλήθεια δεν είναι μονόδρομος, με απόψεις τολμηρές και προβληματισμούς σε θέματα επίκαιρα, όπως της φύσης και του νόμου, του δικαίου και του αδίκου, της ομόνοιας κτλ. Ως πρωτοπόροι στοχαστές πέτυχαν τη στροφή του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και τα προβλήματά του,

1. *Σοφιστής* (*σοφίζω* = εκπαιδεύω, διδάσκω < *σοφία*) είναι αυτός που κατείχε σε βάθος το έργο του ή την τέχνη του (εμπειρογνώμων).

θεμελιώνοντας τη συστηματική εκπαίδευση των νέων και την επιστήμη της αγωγής.

Με τη μεθοδικότητά τους κατέκτησαν μια κορυφαία αλλά συχνά παρεξηγημένη θέση στην ελληνική σκέψη, γιατί ακριβώς η σοφιστική κίνηση αντιπροσώπευε ένα πνευματικό κλίμα εντελώς διαφορετικό από εκείνο που υπήρχε. Γι' αυτό αποτέλεσε αντικείμενο σφοδρής και άδικης πολεμικής από πολλούς ιδεολογικούς αντιπάλους —όπως ο Σωκράτης και ο Πλάτωνας— που έφτασε ενίοτε έως το διασυρμό τους. Έτσι, κατηγορήθηκαν, επειδή, σύμφωνα με τους αντιπάλους τους, δίδασκαν έναντι αμοιβής, επιζητούσαν την προσωπική επιτυχία και διαστρέβλωναν την πραγματικότητα, «*τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν*» (= τον άδικο λόγο τον έκαναν να φαίνεται δίκαιος, Πλάτ. *Ἀπολογία Σωκράτους*, 18b).

Είναι, όμως, αναμφίβολο ότι οι σοφιστές άσκησαν επίδραση στη ζωή και τη σκέψη μεγάλων δημιουργών (Ευριπίδη, Θουκυδίδη, Ισοκράτη κ.ά.). Στη σοφιστική κίνηση, επειδή έχει κοινά στοιχεία με το διαφωτισμό του 18ου αιώνα, δίνεται ο χαρακτηρισμός *διαφωτισμός*[1] της ελληνικής αρχαιότητας. Στη ρωμαϊκή περίοδο (2ος και 3ος αι. μ.Χ.), η σοφιστική διδασκαλία αναβιώνει μ' ένα κίνημα που ονομάζεται «δεύτερη σοφιστική».

Οι σπουδαιότεροι σοφιστές ήταν οι:

Πρωταγόρας (480-411 π.Χ. περ.), από τα Άβδηρα της Θράκης. Ήταν ο πρώτος σοφιστής που ήρθε στην Αθήνα· για τη μεγάλη απήχηση της διδασκαλίας του μαρτυρούν οι διάλογοι του Πλάτωνα, *Πρωταγόρας* και *Μένων*. Είχε προσωπικές σχέσεις με τον Ευριπίδη και τον Περικλή και ασχολήθηκε με τη σύνταξη της νομοθεσίας της αποικίας των Θουρίων (444 π.Χ.) στην Κάτω Ιταλία. Κατηγορήθηκε για ασέβεια και διώχθηκε· φεύγοντας για τη Σικελία πνίγηκε σε ναυάγιο. Έργα του: *Περὶ θεῶν*, *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες* (= ανασκευές), *Ἀντιλογίαι*. Ο Πρωταγόρας αρνείται την ύπαρξη οποιασδήποτε γνώσης σχετικά με τους θεούς (αγνωστικισμός) και διατυπώνει την άποψή του στην αρχή του έργου του *Περὶ θεῶν*: «*Για τους θεούς δεν μπορώ να ξέρω ούτε ότι υπάρχουν ούτε ότι δεν υπάρχουν ούτε ποια είναι η μορφή τους. Γιατί πολλά πράγματα εμποδίζουν τη γνώση: το γεγονός ότι είναι αόρατοι και η συντομία της ανθρώπινης ζωής*». Από το έργο του δεν έχει διασωθεί τίποτε. Θεωρείται επίσης ο θεμελιωτής της Γραμματικής, γιατί ονόμασε τα τρία γένη, χαρακτήρισε τους χρόνους των ρημάτων, διέκρινε τα είδη των προτάσεων.

«*Πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ μὴ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*».

(Μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, για κείνα που υπάρχουν ότι υπάρχουν, για κείνα που δεν υπάρχουν ότι δεν υπάρχουν, δηλαδή η αλήθεια του κάθε πράγματος εξαρτάται από το πώς ο καθένας την αντιλαμβάνεται.)

Η φράση αυτή του Πρωταγόρα, με την οποία άρχιζε το έργο του *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες*, είναι χαρακτηριστική. Δεν υπάρχει απόλυτη αλήθεια, όλα είναι σχετικά, και κάθε γνώση αποτελεί υποκειμενική δοξασία· κριτής είναι ο άνθρωπος.

1. Πρώτος ο Γερμανός φιλόσοφος *W. Windelband* χαρακτήρισε τους σοφιστές «διαφωτιστές», χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι φώτισαν μια εποχή σκότους.

Γοργίας (περίπου 480-375 π.Χ.), από τους Λεοντίνους της Σικελίας, ο μακροβιότερος όλων (οι αναφορές στην ηλικία του ποικίλλουν: από 105 έως 109 χρόνια). Ήρθε στην Αθήνα (427 π.Χ.) ως πρεσβευτής της πατρίδας του και κατέπληξε τους Αθηναίους με την ευγλωττία του. Θεωρείται ο διδάσκαλος της ρητορικής, «*πειθοῦς δημιουργός*»· πιθανόν να επηρεάστηκε από τον Κόρακα και τον Τισία, τους εισηγητές της ρητορικής στη Σικελία. Είναι ο επινοητής των περίφημων ρητορικών σχημάτων που ονομάστηκαν *γοργίεια* (αντιθέσεις, μεταφορές, χρήση ποιητικών λέξεων, ανάπτυξη της φράσης κ.ά.) και προσδίδουν ιδιαίτερη λάμψη στο ύφος. Έργα του που σώζονται: *Ἑλένης ἐγκώμιον*, όπου υμνεί την ισχύ του λόγου, *Ὑπὲρ Παλαμήδους ἀπολογία*, *Ἐπιτάφιος*.

«*Οὐδέν ἐστιν, εἰ δ᾽ ἐστίν, οὐ νοητόν· εἰ δὲ νοητόν, ἀλλ᾽ οὐ γνωστόν· εἰ δὲ καὶ γνωστόν, ἀλλ᾽ οὐ δηλωτὸν ἄλλοις*» (*Περὶ τοῦ μὴ ὄντος*).

(Τίποτε δεν υπάρχει, μα και αν υπήρχε, ουδείς θα το γνώριζε, αλλά και αν το γνώριζε, δε θα μπορούσε να το κάνει γνωστό στους άλλους.)

Ο Γοργίας προσπαθεί με σειρά συλλογισμών και με εμφανή την ελεατική επίδραση να απαντήσει στο γνωσιολογικό πρόβλημα ότι «ουδέν υπάρχει».

Πρόδικος (460-400 π.Χ. περ.) από την Κέα. Ασχολήθηκε με την ηθική και τη γραμματική. Στο έργο του *Ὧραι* (ή *Ἐποχαί*) υπάρχει ο αλληγορικός μύθος του Ηρακλή για την Αρετή και την Κακία, που μας είναι καλύτερα γνωστός από τον Ξενοφώντα (*Ἀπομνημονεύματα*, ΙΙ, 1, 21-34).

Ἱππίας από την Ήλιδα, σύγχρονος του Πρόδικου, πολυμαθής και πολυγράφος. Με το όνομά του επιγράφονται δύο πλατωνικοί διάλογοι.

Σύγχρονος των σοφιστών υπήρξε ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης, που εγκαινίασε μια νέα εποχή για την ελληνική διανόηση. Επηρέασε το στοχασμό ολόκληρου του 4ου αι. π.Χ. και άνοιξε το δρόμο στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, η σκέψη των οποίων κυριάρχησε όχι μόνο στον αρχαίο κόσμο, αλλά και στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια ιστορία του πνεύματος.

Οι μεγάλοι φιλόσοφοι

1. Σωκράτης (470/469-399 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Σωκράτης, γιος του ανδριαντοποιού Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, γεννήθηκε στο δήμο Αλωπεκής της Αθήνας. Έλαβε τη συνήθη μόρφωση της εποχής του και, για κάποιο διάστημα, άσκησε το επάγγελμα του πατέρα του.

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του συμπίπτουν με τη μεγάλη πνευματική κίνηση στην Αθήνα. Ήταν λοιπόν φυσικό να δεχτεί επιδράσεις που καθόρισαν τη μετέπειτα ζωή του. Οι απόψεις του Αναξαγόρα, του Παρμενίδη, του Δημόκριτου κ.ά. θα προσελκύσουν το ενδιαφέρον του και θα επηρεάσουν τη σκέψη του.

Δεν άφησε συγγραφικό έργο, γιατί θεωρούσε πιο σημαντικά το διάλογο και την προσωπική επαφή. Η διδασκαλία του, όμως, μας είναι γνωστή από τα έργα του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα, που ήταν μαθητές του.

Έζησε όλη του τη ζωή στην Αθήνα και η αφοσίωσή του στους νόμους και στο δίκαιο της πόλης ήταν μεγάλη. Αυτό όμως δεν τον εμπόδισε να ασκήσει κριτική σε πολλά, κατά την κρίση του, «κακῶς κείμενα» της εποχής του. Έτσι, για παράδειγμα, επέκρινε τον ορισμό των αρχόντων με κλήρο και διαφώνησε με τη θανατική καταδίκη των στρατηγών οι οποίοι, μετά τη ναυμαχία των Αργινουσών (406 π.Χ.), δεν μπόρεσαν να περισυλλέξουν τους ναυαγούς εξαιτίας της θαλασσοταραχής.

Διαφώνησε, επίσης, πολλές φορές με το καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων και αντιστάθηκε σε αποφάσεις και επιλογές τους. Γενικά, οι απόψεις του Σωκράτη συχνά ήταν αντίθετες στα καθιερωμένα και εύλογα προκαλούσαν ανησυχία και αντιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτών των αντιδράσεων εντάσσεται μάλλον η κατηγορία που διατύπωσαν εναντίον του οι κατήγοροί του Μέλητος, Άνυτος και Λύκων. Σύμφωνα με αυτήν ο Σωκράτης δεν αναγνώριζε τους θεούς της πόλης (ήταν ασεβής) και διέφθειρε τους νέους. Το δικαστήριο της Ηλιαίας τον έκρινε ένοχο με ψήφους 281 επί συνόλου 501 και τον καταδίκασε σε θάνατο με ψήφους 300. Με χαρακτηριστική γαλήνη και αταραξία ο φιλόσοφος ήπιε το κώνειο, σφραγίζοντας έτσι τη ζωή και τη διδασκαλία του.

Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

«ἀδικεῖ Σωκράτης οὓς μὲν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἕτερα δὲ καινὰ δαιμόνια εἰσφέρων· ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων».

(Ξενοφῶντος, *Ἀπομνημονεύματα* Ι, 1.1. Πρβλ. Πλάτ. *Ἀπολογία*, 94b)

Αδικεί ο Σωκράτης, επειδή δεν πιστεύει εις τους θεούς που πιστεύουν όλοι οι πολίται, αλλά προσπαθεί να εισαγάγει άλλας νέας δευτερευούσας θεότητας (δαιμόνια)· αδικεί δε προς τούτοις διότι διαφθείρει τα ήθη των νέων.

(Μτφρ. Κ. Βάρναλης)

β) Η διδασκαλία του Σωκράτη

Σε αντίθεση με παλαιότερους φιλοσόφους, το πρόβλημα που απασχολεί το Σωκράτη δεν είναι ο κόσμος και η φύση, αλλά ο Άνθρωπος. Η στροφή αυτή προς την ανθρώπινη ύπαρξη είναι κοινή στο Σωκράτη και στους σοφιστές, αλλά μεταξύ τους υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές. Ο Σωκράτης δε δίδαξε ρητορική ούτε παρέδιδε μαθήματα με αμοιβή ούτε ταξίδευε στις ελληνικές πόλεις. Δεν είχε ανοίξει σχολή, αλλά σύχναζε στα γυμναστήρια και στην Αγορά, όπου συναντούσε τους νέους και συζητούσε μαζί τους.

Στον υποκειμενισμό και τη σχετικότητα των σοφιστών ο φιλόσοφος αντέταξε τις ηθικές αξίες. Αφετηρία της φιλοσοφικής του έρευνας ήταν το «*γνῶθι σαυτόν*», δηλαδή το να γνωρίζει κανείς πρώτα τον εαυτό του. Προτεραιότητα επίσης αποτελεί η αναζήτηση της ηθικής και η εφαρμογή της στη ζωή, για να επιτελείται πάντοτε το καλό.

Η επιτέλεση όμως του καλού προϋποθέτει αρετή, και γι' αυτό η γνώση της αρετής πρέπει να αποτελεί σκοπό της ζωής κάθε ανθρώπου. Όταν ο άνθρωπος πράττει το κακό, το πράττει εξαιτίας της άγνοιας της αρετής. Κανένας δεν αδικεί με τη θέλησή του (*«οὐδεὶς ἑκὼν κακός»*). Ο ίδιος άλλωστε υποστήριζε ότι το δαιμόνιο (= θεία παρέμβαση), η εσωτερική προειδοποιητική φωνή, τον προστάτευε από κάθε παρέκκλιση από τον ορθό δρόμο. Θεωρούσε ότι η γνώμη των πολλών δεν έχει σημασία, αλλά, αντίθετα, σημασία έχει η γνώμη των *ἐπαϊόντων* (= ειδικών). Πίστευε ότι το άτομο μπορεί να οδηγηθεί στην ευδαιμονία μόνο με την ηθική τελείωση. Για να επιτύχει όμως αυτό, πρέπει να στρέφει την προσοχή του προς την ψυχή και το νου και να αποκτήσει έτσι αυτοσυνειδησία.

Ο Σωκράτης αναζητούσε την ουσία των πραγμάτων (*τί ἐστὶν*) και προσπαθούσε να καθορίσει με σαφήνεια τις ηθικές έννοιες (αρετή, δικαιοσύνη, σωφροσύνη κ.ά.). Σκοπός του ήταν η εύρεση της αλήθειας και μέσω αυτής η κατάκτηση της αρετής.

Για να οδηγηθεί στην εύρεση της αλήθειας, χρησιμοποιούσε τη διαλεκτική μέθοδο. Παρουσίαζε τον εαυτό του να αγνοεί, να αμφιβάλλει (*«ἓν οἶδα ὅτι οὐδὲν οἶδα»*), για να προκαλεί το διάλογο και την ανταλλαγή απόψεων. Με συνεχείς ερωτήσεις προς το συνομιλητή του τον έφερνε σε αδιέξοδο και τον εξανάγκαζε να παραδεχθεί ότι δεν κατείχε τη γνώση των πραγμάτων που πίστευε ότι γνώριζε. Από τη συζήτηση φαινόταν ξεκάθαρα η υπεροχή του Σωκράτη έναντι του συνομιλητή του, αλλά η υπεροχή αυτή σε καμιά περίπτωση δεν είχε στοιχεία υπεροψίας. Άλλωστε, η συνειδητοποίηση της άγνοιάς του από τον ίδιο ήταν ο λόγος για τον οποίο το μαντείο των Δελφών τον χαρακτήρισε ως *«τὸν σοφώτατον τῶν Ἑλλήνων»*. Η διαδικασία αυτή ονομάστηκε *σωκρατική ειρωνεία* και η μέθοδος *μαιευτική*, από τη μαία μητέρα του Φαιναρέτη, που *ἔφαινε* (= φανέρωνε) την αρετή. Με τη διδασκαλία του ο Σωκράτης υπήρξε ο εισηγητής της *επαγωγικής μεθόδου*, που προχωρεί από τα ειδικά στα γενικά, από τα επιμέρους στο όλον (αντίθ: απαγωγική).

Σωκρατικές Σχολές

Από τους μαθητές του Σωκράτη, εκτός από τον Πλάτωνα, πολλοί ίδρυσαν σχολές σωκρατικές, όπως ο Ευκλείδης από τα Μέγαρα (450-380 π.Χ.) τη *Μεγαρική Σχολή*, ο Φαίδων από την Ήλιδα (5ος/4ος αι. π.Χ.) την *Ηλειακή*, ο Αρίστιππος (435-355 π.Χ.) από την Κυρήνη την *Κυρηναϊκή*, η οποία θεωρούσε την ηδονή ως ύψιστο σκοπό του ανθρώπου.

Ο Αθηναίος Αντισθένης (455-360 π.Χ.) έγινε ιδρυτής της *Κυνικής*[1] *Σχολής*, αυστηρότερος στην ερμηνεία της ηθικής διδασκαλίας του δασκάλου του και εισηγητής της απάθειας. Υπέρτατο αγαθό θεωρούσε την απελευθέρωση από τις ανάγκες. Μαθητής του ήταν ο Διογένης (400-325 π.Χ.), από τη Σινώπη του Πόντου, διάσημος για την άρνησή του σε κάθε άνεση και συμβατικότητα (έμενε μέσα σ' ένα πιθάρι) καθώς και για την αποστροφή του προς τις ηδονές. Γνωστό είναι το ανέκδοτο της συνάντησής του με το Μ. Αλέξανδρο στην Κόρινθο. Ο Διογένης, μέσα από το πιθάρι, είπε στον Αλέξανδρο να παραμερίσει λίγο από την είσοδο, γιατί του κρύβει τον ήλιο!

1. Ονομάστηκε έτσι από το Γυμνάσιο *Κυνόσαργες* (σημερινή συνοικία Κυνοσάργους < *κυνὸς ἀργοῦ* = λευκού), έξω από τα τείχη της πόλης, για την άσκηση των νόθων Αθηναίων· εκεί υπήρχε ιερό του Ηρακλή, που ήταν και αυτός νόθος.

2. Πλάτων (427-347 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Γιος του Αρίστωνα και της Περικτιόνης, είχε ρίζες που έφταναν έως τον Κόδρο και το Σόλωνα. Απέκτησε ευρεία μόρφωση και φιλοδοξούσε να ασχοληθεί με την πολιτική. Η σταδιοδρομία όμως των θείων του, Χαρμίδη και Κριτία (δύο από τους Τριάκοντα τυράννους), τον απογοήτευσε και τον έκανε να εγκαταλείψει τα σχέδιά του.

Σε ηλικία είκοσι ετών συνάντησε το Σωκράτη· εγκατέλειψε την ποίηση, υπήρξε μαθητής του για εννιά χρόνια και η διδασκαλία του διαμόρφωσε τη φιλοσοφική του σκέψη. Μετά τη θανατική εκτέλεση του Σωκράτη (399 π.Χ.), που σημάδεψε τη ζωή του, εγκατέλειψε την Αθήνα και έμεινε αρχικά στα Μέγαρα. Το επόμενο διάστημα ταξίδεψε στην Αίγυπτο και την Κυρήνη, όπου συνδέθηκε με πολλούς σοφούς. Έκανε επίσης τρία ταξίδια στην Κάτω Ιταλία και τη Σικελία (στο διάστημα 388-361 π.Χ.)· εκεί γνώρισε τη φιλοσοφία των πυθαγορείων, τον Αρχύτα από τον Τάραντα, μυήθηκε στον ορφισμό και ανέπτυξε φιλία με τους τυράννους των Συρακουσών Διονύσιο Α′, Διονύσιο Β′ και με το Δίωνα, θείο του Διονυσίου Β′. Ωστόσο, δεν πέτυχε στα σχέδιά του να κάνει τους τυράννους φιλοσόφους βασιλείς και στο πρώτο του ταξίδι κινδύνευσε να πωληθεί ως δούλος.

Επιστρέφοντας στην Αθήνα άνοιξε σχολή (387 π.Χ.), την Ακαδημία[1], στην οποία δίδαξε για μεγάλο χρονικό διάστημα· τον διαδέχθηκε ο ανιψιός του Σπεύσιππος (407-339 π.Χ.).

β) Το πλατωνικό έργο

Από το έργο του φιλοσόφου σώθηκαν 35 διάλογοι και 13 επιστολές. Σήμερα, θεωρούνται γνήσια έργα του 26 διάλογοι, η *Ἀπολογία Σωκράτους* και η *Ἑβδόμη ἐπιστολή*, που αποτελεί την πνευματική και πολιτική αυτοβιογραφία του Πλάτωνα.

Η χρονολόγηση των έργων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Στους πρώτους διαλόγους τίθενται ερωτήματα και ακολουθεί σχετική συζήτηση. Ακολουθούν τα μεγάλα έργα (*Φαίδων*, *Συμπόσιον*, *Φαῖδρος*, *Πολιτεία*), όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Πλάτωνα για σημαντικά θεμελιακά ζητήματα.

Τέλος, έχουμε τα έργα στα οποία η πλατωνική σκέψη προσεγγίζει πιο ειδικά προβλήματα, κοσμολογικά και πολιτειακά.

Διάλογος

Ο Πλάτων έδωσε στο έργο του διαλογική μορφή εκτός από την *Απολογία* και τις *Επιστολές*. Αυτό οφείλεται μάλλον στο γεγονός ότι και ο δάσκαλός του Σωκράτης δίδασκε διαλογικά και ο ίδιος πίστευε ότι η διάνοια είναι διάλογος της ψυχής με τον εαυτό της. Οι διάλογοι, εκτός από τους *Νόμους*, έχουν κύριο συ-

1. Ονομάστηκε «Ακαδημία» από τον τόπο της ίδρυσής της (*Ἀκαδήμεια*), αρχικά *Ἑκαδήμεια* [*ἑκὰς* = (μακριὰ) + *δῆμος*], δήμος έξω από την πόλη στο δρόμο προς την Ελευσίνα· μάλλον από έναν προελληνικό ήρωα, τον *Ἀκάδημο* ή *Ἑκάδημο*. Η σχολή λειτούργησε μέχρι το 529 μ.Χ., οπότε έκλεισε με διάταγμα του Ιουστινιανού.

νομιλητή το Σωκράτη και τιτλοφορούνται από το όνομα κάποιου από τα πρόσωπα που διαλέγονται μαζί του. Το *Συμπόσιον*, η *Πολιτεία* και οι *Νόμοι* έχουν τίτλο σχετικό με το περιεχόμενό τους. Στον πρόλογο κάθε διαλόγου γνωρίζουμε τον τόπο, τα πρόσωπα και τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες διεξάγεται η συζήτηση. Βασικά στοιχεία της συζήτησης είναι οι ερωταποκρίσεις, δηλαδή η διαλεκτική που εφαρμόζει ο Σωκράτης. Το συμπέρασμα διατυπώνεται με πολλές μορφές. Μερικές φορές η συζήτηση τελειώνει με έναν ορισμό κοινά αποδεκτό από τους συνομιλητές, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η συζήτηση δεν καταλήγει πουθενά και η λύση του προβλήματος αναβάλλεται. Άλλοτε, πάλι, το συμπέρασμα διατυπώνεται με μύθο. Γενικά, οι διάλογοι περιέχουν χαριτωμένες, ζωηρές και παιγνιώδεις σκηνές, και αποτελούν ένα φιλοσοφικό παιχνίδι (*παιδιά*, ἡ), γιατί ο Πλάτων πίστευε ότι το παιχνίδι έχει παιδευτική σημασία και όλα τα μαθήματα θα έπρεπε να γίνονται με μορφή παιχνιδιού.

Ο μύθος

Οι μύθοι είναι διάσπαρτοι στους μεγάλους διαλόγους του Πλάτωνα και αποκαλύπτουν τέλεια τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποίησε το είδος αυτό της φιλοσοφικής διδαχής. Ο μύθος έχει αυτάρκεια και είναι μοναδικός· αποτελεί συστατικό μέρος του διαλόγου και παρεμβάλλεται, στην κατάλληλη στιγμή, για την αναζήτηση της αλήθειας. Ο μύθος αποτελεί ένα λόγο *εἰκαστικό* (= εικονιστικό) της αλήθειας, γιατί μιλάει με εικόνες και σύμβολα. Λόγος και μύθος εκφράζουν τη δυναμικότητα του πλατωνικού έργου και γίνονται οι δύο πόλοι του διαλόγου. Ο Πλάτων με το μύθο προσπαθεί να εκφράσει την εμπειρία που δεν αποδεικνύεται λογικά. Ο έρωτας, η ελευθερία, ο θάνατος, η κρίση της ψυχής, η αμοιβή και η τιμωρία της κ.ά. είναι θέματα του φιλοσοφικού μύθου. Έξοχοι πλατωνικοί μύθοι είναι: το δακτυλίδι του Γύγη για τη δικαιοσύνη, ο μύθος της Διοτίμας για τον έρωτα, του Προμηθέα και του Επιμηθέα για τη γένεση του κόσμου, η αλληγορία του σπηλαίου για την παιδεία, ο μύθος των τζιτζικιών για τη μουσική, ο μύθος της ψυχής κ.ά. Όλοι οι μύθοι προβάλλονται επιβλητικά, με την τέχνη της δραματικής αναπαράστασης, με μορφές ποιητικές.

Γλώσσα – Ύφος

Η γλώσσα που χρησιμοποιεί ο Πλάτων είναι η καθαρή αττική διάλεκτος, με ποιητικές επιδράσεις. Οι φράσεις του άλλοτε είναι σύντομες και άλλοτε εκτεταμένες, ενώ μερικές φορές δεν αποφεύγει τις συντακτικές ανακολουθίες μιμούμενος το ύφος του προφορικού λόγου. Πολλά σημεία των διαλόγων είναι απλά, με κοινές λέξεις και παροιμίες· άλλα πάλι είναι πιο σύνθετα, με περιγραφές και εκτενείς στοχασμούς. Ως προς την πυκνότητα του ύφους, μπορεί να συγκριθεί με το Θουκυδίδη.

Διαίρεση του έργου του

Περίοδος νεότητας

Ἀπολογία Σωκράτους

Ο Σωκράτης εκθέτει τον τρόπο με τον οποίο προτίθεται να απολογηθεί, αποκρούει τις κατηγορίες που έχουν διατυπωθεί σε βάρος του για αθεΐα και διαφθορά και αναφέ-

ρεται στη ζωή και τη δράση του. Στη συνέχεια, κάνει τις αντιπροτάσεις του για την ποινή που πρέπει να του επιβληθεί και τέλος απευθύνεται προς τους δικαστές που τον καταδίκασαν σε θάνατο, αλλά και σε αυτούς που τον αθώωσαν.

Κρίτων (*ἢ περὶ τοῦ πρακτέου·*[1] *ἠθικὸς* = αναφερόμενος στην ηθική)

Ο Κρίτων, μαθητής του Σωκράτη, τον επισκέπτεται νύκτα στη φυλακή, για να τον πείσει να δραπετεύσει και να σωθεί. Ο φιλόσοφος αρνείται να παραβεί τους νόμους, διδάσκοντας με τη στάση του ότι κάθε πολίτης πρέπει να υπακούει στους νόμους της πατρίδας του, ακόμη και στην περίπτωση που αυτή τον αδικεί. Με τη στάση του αυτή ο Σωκράτης απέδειξε τη συνέπεια λόγων και έργων.

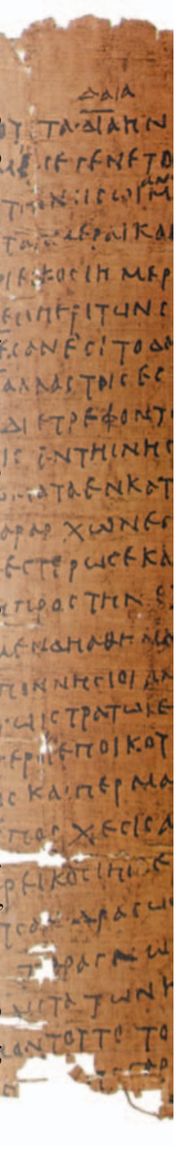

Ἴων (*ἢ περὶ Ἰλιάδος· πειραστικὸς* = δοκιμαστικός, με βάση την άγνοια του συνομιλητή)

Υπόθεσή του είναι η *Ιλιάδα*. Συζητούν ο Σωκράτης και ο Ίων, ραψωδός από την Έφεσο. Ο Σωκράτης διατυπώνει την άποψη να μη μένει κανείς στην εκμάθηση των επών, αλλά να εμβαθύνει και στη «διάνοια» του ποιητή. Η ποίηση είναι θέμα έμπνευσης, όχι λογικής επεξεργασίας.

Λάχης (*ἢ περὶ ἀνδρείας· μαιευτικὸς* = αυτός που εξάγει την ορθή απάντηση)

Οι στρατηγοί Λάχης και Νικίας συζητούν με το Σωκράτη για την ανδρεία, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί. Η συζήτηση δεν οδηγεί σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό.

Χαρμίδης (*ἢ περὶ σωφροσύνης· πειραστικός*)

Υπόθεσή του είναι η σωφροσύνη, στην οποία δίνονται πολλοί ορισμοί, με τελευταίο εκείνον που συμπίπτει με το «*γνῶθι σαυτόν*».

Λῦσις (*ἢ περὶ φιλίας· μαιευτικός*)

Η συζήτηση γίνεται για το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στη ζωή του ανθρώπου η φιλία, ως τελικός σκοπός των αισθημάτων μας.

Πρωταγόρας (*ἢ σοφισταί· ἐνδεικτικὸς* = αποδεικτικός)

Ο διάλογος γίνεται στην οικία του Καλλία, όπου φιλοξενούνται οι σοφιστές Πρωταγόρας, Ιππίας και Πρόδικος. Εκεί προσέρχονται και ο νεαρός Ιπποκράτης με το Σωκράτη. Αρχικά, η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το «*διδακτὸν*» ή μη της αρετής. Ο Πρωταγόρας αποφαίνεται ότι η αρετή είναι δυνατό να διδαχθεί, ενώ ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι όσοι επαγγέλλονται το διδάσκαλο της αρετής δεν είναι ικανοί γι' αυτό. Στη συνέχεια, συζητείται η σχέση δικαιοσύνης, οσιότητας, σωφροσύνης, σοφίας και ανδρείας. Ο Πρωταγόρας υποστηρίζει ότι όλα αυτά διαφέρουν μεταξύ τους. Ο Σωκράτης, αντίθετα, υποστηρίζει ότι πρόκειται για όψεις της αυτής ενιαίας αρετής. Ο διάλογος τελειώνει με την εναλλαγή των θέσεων για το «διδακτόν» και την αποδοχή της άποψης ότι το θέμα της αρετής χρειάζεται πολλή έρευνα ακόμη.

1. Οι υπότιτλοι δεν είναι του Πλάτωνα αλλά των γραμματικών. Ο πρώτος δείχνει το θέμα και ο δεύτερος χαρακτηρίζει το διάλογο.

Εὐθύφρων (*ἢ περὶ τοῦ ὁσίου· πειραστικός*)

Υπόθεση του διάλογου αποτελεί το περιεχόμενο του *ὁσίου* (= ευσεβούς). Για τη φύση της ευσέβειας συζητούν ο Σωκράτης με τον Ευθύφρονα, γνώστη της μαντικής.

Περίοδος ωριμότητας

Γοργίας (*ἢ περὶ ῥητορικῆς· ἀνατρεπτικὸς* = που αναιρεί τους λόγους των άλλων)

Το θέμα που συζητείται είναι η σύγκρουση της φιλοσοφικής ηθικής με τη ρητορική και νικήτρια αναδεικνύεται η πρώτη. Στο τέλος της συζήτησης γίνεται αποδεκτό ότι είναι προτιμότερο να αδικείται κανείς παρά να αδικεί, ότι η δίκαιη τιμωρία είναι καλύτερη από την ατιμωρησία και ότι πρέπει να είναι κανείς και όχι να φαίνεται δίκαιος. Η ρητορική οφείλει να υπηρετεί το δίκαιο. Το άδικο δεν υπερισχύει του δικαίου. Το θέμα θα ξανασυζητηθεί στην *Πολιτεία*.

Εὐθύδημος (*ἢ ἐριστικός· ἀνατρεπτικός*)

Ο Σωκράτης διακωμωδεί τους σοφιστές, επειδή δεν ασχολούνται με την ανεύρεση της αλήθειας, αλλά προσπαθούν να αποσπάσουν τον έπαινο των ακροατών τους με σοφιστικές ερωτήσεις και εριστική δεξιοτεχνία.

Ἱππίας ἐλάττων (*ἢ περὶ τοῦ ψεύδους· ἀνατρεπτικός*)

Θέμα της συζήτησης είναι η εξέταση του ψεύδους και η προσπάθεια ορισμού του ωραίου, με αφορμή την αξιολόγηση της Ιλιάδας και της Οδύσσειας.

Ἱππίας μείζων (*ἢ περὶ τοῦ καλοῦ· ἀνατρεπτικός*)

Έχει θέμα τον ορισμό του ωραίου και την αναζήτηση της αλήθειας και της γνώσης, ως σκοπού την ύπαρξης του ανθρώπου.

Κρατύλος (*ἢ περὶ ὀρθότητος ὀνομάτων· λογικὸς* = αναφερόμενος στην ορθή κρίση)

Διατυπώνονται απόψεις για τη φιλοσοφία της γλώσσας (η γλώσσα είναι φυσικό δημιούργημα ή κοινωνικό-συμβατικό;) και την ορθή σημασία των ονομάτων.

Μένων (*ἢ περὶ ἀρετῆς· πειραστικός*)

Συζητείται αν η αρετή μπορεί να διδαχθεί ή να ασκηθεί ή αν δίνεται στους ανθρώπους από τη φύση. Το ίδιο θέμα του διδακτού της αρετής συζητείται και στον Πρωταγόρα. Στο *Μένωνα* αποδεικνύεται ότι η λογική ικανότητα υπάρχει φύσει στον καθένα. Οι απόψεις που διατυπώνονται κατευθύνουν στη διαμόρφωση της θεωρίας των Ιδεών. Επειδή η συζήτηση για τη φύση της αρετής οδηγήθηκε σε αδιέξοδο, ο Σωκράτης κάνει λόγο για την ανάμνηση, την ικανότητα δηλαδή της ψυχής να ξαναθυμάται τα πράγματα που είδε στις περιπλανήσεις της στη γη και στον Κάτω κόσμο.

Μενέξενος (*ἢ ἐπιτάφιος· ἠθικός*)

Πρόκειται για ρητορικό λόγο. Ο Σωκράτης συναντά το φίλο και μαθητή του Μενέξενο, που έρχεται από το Βουλευτήριο, όπου έχει μεταβεί, για να πληροφορηθεί το όνομα του ρήτορα ο οποίος θα εκφωνούσε τον επιτάφιο λόγο για όσους έπεσαν στον πόλεμο. Διαφωνώντας με τη συνήθεια των ρητόρων να έχουν εκ των προτέρων έτοιμους τους λό-

γους, ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι και ο ίδιος θα μπορούσε να εκφωνήσει επιτάφιο. Άλλωστε, αναφέρεται ότι είχε διδαχθεί τη ρητορική από την Ασπασία, σύζυγο του Περικλή καταγόμενη από τη Μίλητο, περίφημη για τη μόρφωσή της.

Έπειτα από παράκληση του Μενέξενου, ο Σωκράτης πείθεται να απαγγείλει τον επιτάφιο της Ασπασίας, ο οποίος αναφέρεται στην ανδρεία των πεσόντων, στην πολιτεία των Αθηναίων και στα λαμπρά έργα της πόλης.

Συμπόσιον *(ἢ περὶ ἔρωτος· ἠθικός)*

Σε συμπόσιο που οργάνωσε ο τραγικός ποιητής Αγάθων εγκωμιάζεται ο θεός Έρωτας. Ο λόγος του Σωκράτη παραπέμπει στη συνομιλία του με τη μάντισσα Διοτίμα για τη φύση του Έρωτα, ουσιαστικά όμως απηχεί συνομιλία με την ψυχή του. Ο Αριστοφάνης, για να δείξει ότι ο έρωτας είναι έμφυτος σε όλους τους ανθρώπους, θα πλάσει μύθο, σύμφωνα με τον οποίο τα δύο φύλα αρχικά ήταν συνενωμένα και διαχωρίστηκαν από τον Απόλλωνα. Ο διάλογος κλείνει με τον Αλκιβιάδη που πλέκει το εγκώμιο του Σωκράτη.

Φαίδων *(ἢ περὶ ψυχῆς· ἠθικός)*

Ο διάλογος συμπίπτει με την ημέρα της θανατικής εκτέλεσης του Σωκράτη. Ο δάσκαλος βρίσκεται στη φυλακή και συζητάει με τους φίλους του για την αθανασία της ψυχής. Στο τέλος του διαλόγου περιγράφονται οι τελευταίες συγκινητικές στιγμές του Σωκράτη.

Πολιτεία *(ἢ περὶ τοῦ δικαίου· πολιτικός)*

Αποτελείται από 10 βιβλία. Ορίζονται η έννοια, η προέλευση και ο σκοπός της δικαιοσύνης και γίνεται αναφορά στο σχηματισμό των κρατών. Η περί δικαίου θεωρία συσχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων.

Σύμπλεγμα αγαλμάτων από το σπίτι «του Έρωτα και τις Ψυχής» 4ος αιώνας μ.Χ. Ελεύθερη απόδοση

Υποστηρίζεται ότι οι κυβερνήτες πρέπει να διαθέτουν σοφία, οι πολεμιστές ανδρεία, ενώ η σωφροσύνη πρέπει να υπάρχει σε όλους. Επισημαίνεται ότι η δικαιοσύνη απαιτεί από τον καθένα να ασχολείται με την εργασία του, χωρίς να παρεμποδίζει τους άλλους. Παρουσιάζονται οι αρχές της ιδανικής πολιτείας και εξαίρεται η σημασία και η θεμελιακή θέση της παιδείας (μύθος του σπηλαίου).

Η παιδεία θεωρείται η μόνη οδός για τη γνώση της αλήθειας, τη γνώση των Ιδεών και τη θέαση (= ενατένιση) του Αγαθού. Τέλος, γίνεται λόγος για τα πολιτεύματα [τιμοκρατία (= εξουσία ανάλογα με τον πλούτο), ολιγαρχία, δημοκρατία, τυραννίδα] και ο διάλογος κλείνει με το μύθο του θανάτου και της μεταθανάτιας κρίσης.

Γεροντική περίοδος

Θεαίτητος (*ἢ περὶ ἐπιστήμης· πειραστικός*)

Θέμα της συζήτησης είναι η επιστήμη (= γνώση) και τα είδη της. Το συμπέρασμα των συνομιλητών είναι ότι η γνώση, που απορρέει από τη λογική, διαχωρίζεται από τη γνώση που προκύπτει απο την εμπειρία.

Παρμενίδης (*ἢ περὶ ἰδεῶν· λογικός*)

Ο Σωκράτης αμφισβητεί τις απόψεις του Ζήνωνα και εκθέτει τη θεωρία για την ύπαρξη των Ιδεών. Ο Παρμενίδης διατυπώνει αντιρρήσεις που οδηγούν το Σωκράτη σε αμηχανία. Ο Πλάτωνας παραδέχεται ότι μόνο με τη διαλεκτική μπορούν να προωθηθούν τα προβλήματα αυτά.

Σοφιστὴς (*ἢ περὶ τοῦ ὄντος· λογικός*)

Αναπτύσσεται η θεωρία του *Εἶναι* (= η σταθερή και αμετάβλητη πραγματικότητα σε αντιδιαστολή προς το *γίγνεσθαι* —εξέλιξη— και το *φαίνεσθαι*), συζητείται η φύση του σοφιστή, η αντίθεσή του προς το φιλόσοφο, ενώ ασκείται κριτική των σοφιστικών θεωριών *περὶ τοῦ ὄντος*.

Φαῖδρος (*ἢ περὶ καλοῦ· ἠθικός*)

Ο Φαίδρος και ο Σωκράτης, περνώντας ανυπόδητοι τον Ιλισό, κάθονται στην πυκνή σκιά ενός πλατανιού. Εκεί συζητούν για κάποιον ερωτικό λόγο του ρήτορα Λυσία. Ο Σωκράτης διατυπώνει επικριτικές απόψεις για το λόγο και ύστερα από παράκληση του Φαίδρου αναφέρεται στη ρητορική, στον έρωτα και στην ψυχή. Παραβάλλει το λογικό μέρος της ψυχής (*λογιστικόν*) με ηνίοχο ο οποίος προχωρεί με άρμα (*ξυνωρίς*) που σέρνουν άλογα· το ένα είναι ήμερο (*θυμοειδές*), τιθασεύεται εύκολα και θέλει να φέρει το άρμα στον κόσμο των Ιδεών, ενώ το άλλο (*ἐπιθυμητικόν*) προσπαθεί να παρασύρει τον ηνίοχο και να φέρει το άρμα στα γήινα και στα κατώτερα πράγματα. Ο ηνίοχος, όμως, πρέπει να προσπαθήσει ώστε να μην υπερισχύσει το δεύτερο άλογο, γιατί τότε θα εξαθλιωθεί η ψυχή. Η περί ψυχής θεωρία σχετίζεται με τη διάκριση των τάξεων στην *Πολιτεία*.

Πολιτικὸς (*ἢ περὶ βασιλείας* [= πολιτικής τέχνης]· *λογικός*)

Θέμα του διαλόγου είναι η φύση του πολιτικού άνδρα. Οι συνομιλητές παραδέχονται ότι ο «*πολιτικὸς ἀνὴρ*» κατέχει τη γνώση και στο πρόσωπό του ολοκληρώνεται το πολιτικό ιδεώδες.

Φίληβος (*ἢ περὶ ἡδονῆς· ἠθικός*)

Κεντρικό θέμα του είναι η ηδονή, η ηθική φιλοσοφία και η ψυχολογία. Πραγματεύεται το θέμα της ηδονής και το ερώτημα αν η ηδονή ή η φρόνηση είναι το ύψιστο αγαθό.

Τίμαιος (*ἢ περὶ φύσεως· φυσικὸς* = αναφερόμενος στη φύση και την αρχική αιτία των πραγμάτων)

Πραγματεύεται θέματα που σχετίζονται με την ιστορία της δημιουργίας του κόσμου (μύθος της Ατλαντίδας), συνοψίζοντας τις δοξασίες των προσωκρατικών.

Κριτίας (*ἢ Ἀτλαντικός· ἠθικός*)

Θέμα του είναι η Ατλαντίδα[1], που αντιτίθεται στην ιδανική αρχαία Αθήνα. Περιγράφεται η άνετη ζωή των κατοίκων της και η τιμωρία τους (καταποντισμός) από το Δία εξαιτίας της πλεονεξίας τους. Ο διάλογος δεν ολοκληρώθηκε.

Νόμοι (*ἢ περὶ νομοθεσίας· πολιτικός*)

Το έργο αποτελείται από 12 βιβλία και ένα επίμετρο («Ἐπινομίς») που πραγματεύεται την επιστήμη των αριθμών. Τα πρόσωπα του διαλόγου (απουσιάζει ο Σωκράτης) συζητούν για την ίδρυση μιας πόλης στην οποία την εξουσία θα έχουν οι νόμοι. Κύρια θέματα των συνομιλητών είναι η επιλογή της τοποθεσίας, ο αριθμός των πολιτών, το εκπαιδευτικό σύστημα και το νομοθετικό πλαίσιο της πόλης. Στο έργο δε γίνεται αναφορά της θεωρίας των Ιδεών και τα πράγματα αντιμετωπίζονται με τρόπο περισσότερο θετικό και ρεαλιστικό.

Ο ΜΥΘΟΣ ΤΟΥ ΗΡΟΣ ΤΟΥ ΠΑΜΦΥΛΙΟΥ (Πλάτ. *Πολιτεία* X, 616)

Ο μύθος αποτελεί την απάντηση (621 cd) στη διήγηση για το «δακτύλιο του Γύγη».

Ο Ηρ σκοτώθηκε στον πόλεμο και τη στιγμή που επρόκειτο να ταφεί ξαναγύρισε στη ζωή και άρχισε να ιστορεί στους συντρόφους του όσα η ψυχή του, αφού βγήκε από το σώμα του, μπόρεσε να δει στον άλλο κόσμο.

«Έλεγε, λοιπόν, πως ήτανε μπροστά, όταν ένας ρωτήθηκε από κάποιον άλλον πού είναι ο Αρδιαίος ο μέγας, που ήτανε τύραννος σε κάποια πόλη της Παμφυλίας. [...] Την ίδια στιγμή άνδρες άγριοι, και να τους ιδείς ολόπυροι, βρίσκονταν εκεί και άλλους τους έπιαναν και τους τραβούσαν· τον Αρδιαίο όμως και μερικούς άλλους, αφού τους έδεσαν τα πόδια, τα χέρια και το κεφάλι, αφού τους έριξαν καταγής και τους έγδαραν, άρχισαν να τους σέρνουν πλάι από το δρόμο έξω, και να τους ξεσχίζουν επάνω στ' ασπαλάθια, και σ' όλους, όσοι περνούσαν απ' εκεί, δήλωναν για ποιες αιτίες υποφέρουν τούτοι και πως τους πάνε να τους ρίξουν μέσα στον Τάρταρο».

(Μτφρ. Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος)

Ο Γιώργος Σεφέρης εμπνέεται το εξαίσιο ποίημα «Ἐπί Ασπαλάθων...» (πρώτη δημοσίευση 23/9/1971), το κύκνειο άσμα της ποιητικής του δημιουργίας, καταδικάζοντας τη δικτατορία.

γ) Οι βασικές αρχές της φιλοσοφίας του

Η πλατωνική φιλοσοφία διαμορφώθηκε σταδιακά και η εξέλιξή της γνώρισε πολλές φάσεις. Τα προγενέστερα φιλοσοφικά ρεύματα (Ηράκλειτου, Σωκράτη, Πυθαγορείων και Ελεατών) συνέβαλαν σημαντικά στη δημιουργία της. Αρχικά, ακολούθησε τις σωκρατικές απόψεις για θέματα όπως η έννοια της ψυχής, της αρετής και της γνώσης. Η φιλοσοφία του συνδέθηκε στενά με τη φιλοσοφία των Πυθαγορείων, τα Μαθηματικά[2] και τη Γεωμετρία, που τον βοήθησαν στην προώθηση της σκέψης και της κοσμοθεωρίας του.

1. Μυθική χώρα, όπου κατοικούσε ο Τιτάνας Άτλας, στα δυτικά των Ηρακλείων στηλών (Γιβραλτάρ).
2. «*Μηδεὶς ἀγεωμέτρητος εἰσίτω*» υπήρχε ως προμετωπίδα στην *Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος*.

Η θεωρία των Ιδεών

Κυρίαρχη θέση στη φιλοσοφία του Πλάτωνα κατέχει η θεωρία των Ιδεών. Σύμφωνα με αυτήν, παράλληλα με τον αισθητό κόσμο, υπάρχει ο πραγματικός κόσμος των Ιδεών (*τῶν ὄντως ὄντων*), που είναι προσιτός μόνο στο νου και όχι στις αισθήσεις. Ο αισθητός κόσμος μεταβάλλεται συνεχώς, φθείρεται και η δημιουργία του προσδιορίζεται χρονικά. Αντίθετα, ο κόσμος των Ιδέων είναι αιώνιος και αμετάβλητος. Ο αισθητός κόσμος, λόγω της μεταβολής και της φθοράς στις οποίες υπόκειται, δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της γνώσης, που πρέπει να είναι σταθερή και αιώνια.

Στην κορυφή των Ιδεών ο Πλάτων τοποθετεί την ιδέα του *αγαθού*, το οποίο αποτελεί τον απώτατο σκοπό του κόσμου και συμπίπτει με την έννοια του θεού. Ο άνθρωπος μπορεί να φτάσει στις Ιδέες μόνο με τη λογική, που είναι απαλλαγμένη από τις αισθήσεις και αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην επιστήμη.

Στον υπερβατικό χώρο της ιδέας του αγαθού ή του θεού βρίσκεται και η έννοια της ψυχής, η οποία κατέχει επίσης κεντρική θέση στην πλατωνική φιλοσοφία. Ο άνθρωπος ζούσε κάποτε σαν άυλη ψυχή, αλλά κατέληξε στον υλικό κόσμο και απέκτησε σώμα, που είναι δεσμωτήριο της ψυχής· γι' αυτό πρέπει να αποδυθεί σε έναν αγώνα, προκειμένου να απαλλαγεί από την ύλη και με το θάνατό του να επανέλθει στον κόσμο των Ιδεών. Αν δεν το κατορθώσει, η ψυχή του επανέρχεται στη ζωή και μετενσωματώνεται.

Ιδεώδης πολιτεία

Άμεση σχέση με την ανθρώπινη ζωή έχουν η πολιτική και η ηθική, που αποτελούν βασικά θέματα της διαλεκτικής του Πλάτωνα και πρέπει να συνυπάρχουν αρμονικά, προκειμένου να υπάρξει ιδεώδης πολιτεία.

Η αρμονία όμως αυτή προϋποθέτει καταμερισμό έργων σε τρεις τάξεις: Στην τάξη των βιοτεχνών, των γεωργών και των εμπόρων ανατίθεται η φροντίδα για τα υλικά αγαθά. Στις τάξεις των φυλάκων και των αρχόντων ανατίθενται, αντίστοιχα, η φρούρηση και η κυβέρνηση, αφού αποκτήσουν την απαιτούμενη για τους σκοπούς αυτούς εκπαίδευση. Για να αποφευχθούν οι κίνδυνοι που προέρχονται από το προσωπικό συμφέρον, ο Πλάτων προτείνει την κοινοκτημοσύνη των περιουσιών στις δύο ανώτερες κοινωνικές τάξεις.

Η διάκριση των τάξεων μπορεί να παραλληλιστεί με τα τρία μέρη της ψυχής που διακρίνει ο Πλάτων και έτσι διαμορφώνεται το σύστημα:

άρχοντες – λογιστικόν – σοφία
φύλακες – θυμοειδές – ανδρεία
δημιουργοί – επιθυμητικόν – σωφροσύνη.

Τη δικαιοσύνη την κατατάσσει ως τέταρτη αρετή, η οποία βρίσκεται σε όλες τις άλλες και πάνω από όλες, γιατί μόνο με αυτήν εξασφαλίζεται η αρμονία του συνόλου.

Όσα υποστηρίζει ο Πλάτων για την ιδανική πολιτεία αποδεικνύουν ότι δεν ήταν μόνο μεταφυσικός αλλά και πολιτικός φιλόσοφος. Διαφωνούσε με τη δημοκρατία της εποχής του, με την κυριαρχία των πλουσίων και την αδικία που επικρατούσε σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο οραματιζόταν την ιδανική πολιτεία, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ· αποτέλεσε όμως στόχο των φιλοσόφων που εμπνεύστηκαν από τις απόψεις του.

Επίδραση Η φιλοσοφία του Πλάτωνα μελετήθηκε σε βάθος σε όλους τους αιώνες και δεν έπαψε να συγκινεί και να ενδιαφέρει, μέχρι σήμερα. Οι Πατέρες της Εκκλησίας τη χρησιμοποίησαν, για να συστηματοποιήσουν τη χριστιανική διδασκαλία. Στους χρόνους της Αναγέννησης άσκησε επίσης δημιουργική επιρροή. Στα νεότερα χρόνια, όλο και περισσότερο οι άνθρωποι επικαλούνται τον Πλάτωνα στην προσπάθειά τους να δώσουν λύσεις σε προβλήματα που τους απασχολούν. Η πλατωνική φιλοσοφία εξακολουθεί να ασκεί, έως τις μέρες μας, γόνιμη επίδραση.

3. Αριστοτέλης (384-322 π.Χ.)

α) Βιογραφικά στοιχεία

Ο Αριστοτέλης, γιος του γιατρού Νικόμαχου, γεννήθηκε στα Στάγ(ε)ιρα της Χαλκιδικής. Σε ηλικία 17 ετών ήρθε στην Αθήνα και εντάχθηκε στην Ακαδημία του Πλάτωνα, όπου παρέμεινε είκοσι χρόνια, κατά τα οποία διακρίθηκε για τη φιλομάθεια και τη διαλεκτική του δεινότητα. Συζήτησε, μελέτησε, έγραψε και με την επίμονη εργασία του αναδείχθηκε σε μεγάλη πνευματική προσωπικότητα.

Μετά το θάνατο του Πλάτωνα, πήγε στην Άσσο της Τρωάδας και στη Μυτιλήνη, όπου συνέχισε τις φιλοσοφικές του μελέτες, χειραφετημένος πλέον σε μεγάλο βαθμό από τις βασικές θεωρίες του Πλάτωνα.

Το 342 π.Χ. πήγε στην Πέλλα, για να αναλάβει την εκπαίδευση του Αλέξανδρου[1], και ύστερα από τρία χρόνια επέστρεψε στην Αθήνα, όπου, το 335 π.Χ., ίδρυσε δική του σχολή, το «Λύκειον»[2]. Η σχολή ονομάστηκε και «περιπατητική» ή «περίπατος», γιατί η διδασκαλία γινόταν καθώς οι μαθητές βάδιζαν κάτω από τις δενδροστοιχίες, κοντά στην όχθη του Ιλισσού ποταμού.

Ως μέθοδο διδασκαλίας είχε το συνεχή λόγο, γιατί οι φυσικές και ιστορικές έρευνες του Αριστοτέλη δεν μπορούσαν να διδαχθούν διαλογικά.

Όταν πέθανε ο Αλέξανδρος, οι Αθηναίοι ανέλαβαν την ηγεμονία των Ελλήνων κατά των Μακεδόνων και οι μακεδονίζοντες περιέπεσαν σε δυσμένεια. Σ' αυτούς ανήκε και ο Αριστοτέλης, ο οποίος κατέφυγε στη Χαλκίδα, στο σπίτι της μητέρας του Φαιστίδας, όπου τον επόμενο χρόνο πέθανε. Στο Λύκειο τον διαδέχθηκε ο μαθητής του Θεόφραστος (372-286 π.Χ.), από την Ερεσό της Λέσβου, γνωστός κυρίως από τους *Χαρακτήρες*, ένα σατιρικό έργο, από 30 σκίτσα προσώπων, που δημιούργησε ιδιαίτερο λογοτεχνικό είδος.

β) Το έργο του Αριστοτέλη

Το αριστοτελικό έργο καλύπτει όλους τους τομείς του επιστητού. Η ζωολογία, η βοτανική, η βιολογία, η μηχανική, η λογική, η διαλεκτική, η ρητορική, η πολιτική, η ποιητική, η φυ-

1. Ο Αλέξανδρος τιμώντας το δάσκαλό του έλεγε συχνά ότι στον πατέρα του χρωστούσε τη ζωή (ζῆν), ενώ σε στο δάσκαλό του την καλή ζωή (*τὸ εὖ ζῆν*).
2. Η ονομασία προέρχεται από την περιοχή λατρείας του Λύκειου (= φωτεινού) Απόλλωνα, κοντά στον Λυκαβηττό.

σική και η μεταφυσική αποτελούν αντικείμενο των μελετών του και της διδασκαλίας του.

Οι μελητές του Αριστοτέλη διακρίνουν την επιστημονική και φιλοσοφική δράση του σε τρεις περιόδους: την πρώτη αθηναϊκή, την περίοδο της Άσσου-Λέσβου-Πέλλας και τη δεύτερη αθηναϊκή. Στην πρώτη περίοδο η σκέψη του είναι επηρεασμένη από τον Πλάτωνα, ενώ κατά τη δεύτερη και την τρίτη το ενδιαφέρον του επικεντρώνεται σε επιστημονικές μελέτες.

Γλώσσα – Ύφος

Τα συγγράμματά του, σε αττική γλώσσα, χαρακτηρίζονται από αφθονία νέων όρων, τεχνικών και επιστημονικών, και από την ακρίβεια με την οποία χρησιμοποιεί τις λέξεις της κοινής γλώσσας. Δεν τον απασχολεί η λεπτότητα της αττικής διαλέκτου, αλλά χρησιμοποιεί με πολλή άνεση λέξεις της ομιλούμενης γλώσσας προαναγγέλλοντας έτσι την κοινή διάλεκτο. Οι εκφράσεις του είναι ζωηρές, με λίγες εικόνες και μεταφορές. Συχνά ο λόγος του, σε ύφος απλό, αλλά αυστηρά επιστημονικό, παρουσιάζεται βραχύς και ελλειπτικός, με αποτέλεσμα η κατανόησή του να γίνεται ενίοτε δύσκολη.

Φιλοσοφικές απόψεις

Ο Αριστοτέλης υπήρξε κορυφαίος διδάσκαλος της επιστήμης και των θεωρητικών αναζητήσεων του ανθρώπου. Σύμφωνα με τις απόψεις του, η επιστήμη έχει σκοπό τη γνώση της ουσίας των πραγμάτων και η ουσία αυτή βρίσκεται στη γενική ιδέα του επιστητού. Δεν υπάρχει επιστήμη του ειδικού, αλλά μόνο επιστήμη του γενικού. Η ουσία των πραγμάτων δεν ανάγεται σε μια γενική αρχή. Στο θέμα αυτό διαφοροποιείται από τον Πλάτωνα, ο οποίος εξαρτούσε τα πάντα από την υπέρτατη ιδέα του αγαθού. Ο Πλάτων αναζητούσε την ερμηνεία του αισθητού κόσμου μέσω του νοητού, του κόσμου των Ιδεών. Αντίθετα, ο Αριστοτέλης απορρίπτει τη θεωρία των Ιδεών και πιστεύει ότι δεν υπάρχει νοητός κόσμος διαφορετικός από τον αισθητό ούτε γνώση χωρίς την αίσθηση. Σώμα και ψυχή βρίσκονται στην ίδια σχέση, όπως η ύλη και η μορφή (*εἶδος*). Η μορφή είναι αναμεμειγμένη με την ύλη, ενώ η πλατωνική ιδέα ήταν χωρισμένη από αυτήν. Για τον Αριστοτέλη η γνώση ενός πράγματος προϋποθέτει τη διάκριση των στοιχείων από τα οποία προσδιορίζεται και που αποτελούν τα αίτιά του: α) την ύλη από την οποία γίνεται, β) τη μορφή (το είδος) που παίρνει η ύλη, γ) το *κινοῦν*, τη δύναμη δηλαδή που το διαμορφώνει, και δ) το σκοπό (*τὸ τέλος*) για τον οποίο πραγματοποιείται. Το πιο σημαντικό από τα τέσσερα είναι το αίτιο του σκοπού.

Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι το γεγονός είναι η βάση κάθε επιστήμης και γι' αυτό το αναζητεί σε όλες τις πηγές των πληροφοριών. Συλλέγει και μελετά κάθε είδους γεγονότα. Με αυτά θεμελιώνει τις θεωρίες του και επιδιώκει να εξηγήσει καθετί που υπάρχει.

Επίδραση

Ο Αριστοτέλης επηρέασε την παγκόσμια σκέψη όσο κανείς άλλος φιλόσοφος. Μελέτησε τις απόψεις των προγενέστερων φιλοσόφων, τις συστηματοποίησε και συγκρότησε τη φιλοσοφική επιστήμη. Το έργο του αποτελεί την κορυφαία φάση της ελληνικής φιλοσοφίας και συνέβαλε σημαντικά στην προαγωγή της επιστήμης και στη δημιουργία πολλών νέων κλάδων της.

Τομείς ενασχόλησης

Οι κυριότεροι επιστημονικοί κλάδοι με τους οποίους ασχολήθηκε ο Αριστοτέλης ήταν:

Λογική

Αποφασιστική ήταν η συμβολή του στη γένεση της Λογικής. Η Λογική του ασχολείται με τη σκέψη του ανθρώπου στην καθημερινή του ζωή και διακρίνεται σε αναλυτική και διαλεκτική. Κεντρική θέση στη μέθοδο με την οποία διερευνά τα φιλοσοφικά και επιστημονικά προβλήματα κατέχουν η παρατήρηση και η επαγωγή, η απόδειξη.

Φυσική

Σημαντική είναι και η *Φυσική* του, η οποία έχει ως αντικείμενο τα όντα που υπάρχουν «φύσει», όσα δηλαδή έχουν μέσα τους κίνηση και στάση. Τέτοια είναι τα ζώα, τα φυτά, αλλά και η γη, το πυρ, ο αέρας και το νερό. Οι φυσικές μελέτες του Αριστοτέλη επηρέασαν τους μεγάλους εκπροσώπους της νεότερης φυσικής και φιλοσοφίας.

Βιολογία

Στον τομέα της βιολογίας η συμβολή του υπήρξε επίσης σπουδαία, αφού στα έργα του ερμηνεύεται η γένεση της ζωής με κύρια έννοια την εντελέχεια (*ἐν - τέλος - ἔχειν* = ολοκλήρωση, δηλαδή ό,τι έχει μέσα του την τελείωση). Ο αριστοτελικός αυτός όρος σημαίνει τη μετάβαση της άμορφης ύλης από την περιοχή της δυνατότητας (*ἐν δυνάμει*) στην περιοχή της πραγματικότητας (*ἐν ἐνεργείᾳ*), όπου εντάσσεται χάρη στη συγκεκριμένη μορφή που της δόθηκε, σύμφωνα με το σκοπό του δημιουργού της. Για τα έμβια όντα πρώτη εντελέχεια είναι η ψυχή, η οποία διαπλάθει και συντηρεί τον οργανισμό τους, δημιουργεί και κατευθύνει τις κινήσεις και τις αισθήσεις τους.

Ψυχολογία

Η ψυχολογία του, δηλαδή η επιστήμη που έχει αντικείμενο τη μελέτη της ψυχής, μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος των θεωριών που αναπτύχθηκαν στους νεότερους χρόνους. Βασικές έννοιές της είναι τα «πάθη», οι «δυνάμεις», οι «έξεις», η «αίσθηση», ο «νους», η «επιθυμία» και η «βούληση».

Ἠθική

Η ηθική του, που ασχολείται με τους κανόνες των πράξεων του ανθρώπου, έχει ως κέντρο της το αγαθό, την αρετή και την ευδαιμονία. Τρεις είναι οι κύριες αρετές σύμφωνα με τις οποίες ο άνθρωπος ζει με ευδαιμονία: η σοφία, η σύνεση και η σωφροσύνη. Η αρχή του «ορθού μέσου» είναι μια σωστή αναλογία ανάμεσα σε δύο άκρα, όπως, για παράδειγμα, το θάρρος ανάμεσα στην ανανδρία και την αλόγιστη τόλμη.

Πολιτική

Οι απόψεις του για την πολιτική συμπυκώνονται στο θέωρημα σύμφωνα με το οποίο ο άνθρωπος είναι «*ζῷον πολιτικόν*», ένα ον δηλαδή που έχει έμφυση τη διάθεση να ζει στην κοινότητα μιας πόλης. Η πολιτική κοινωνία δεν είναι κάτι τεχνητό, αλλά υπάρχει από τη φύση για να εξασφαλίζει το «*κοινῇ συμφέρον*» των πολιτών.

Τέχνη του λόγου Εξετάζει προβλήματα αισθητικής, που ασχολείται με τη θεωρία της δομής των έργων τέχνης (τεχνοκριτική).

Διαίρεση του έργου του

Τα σημαντικότερα έργα του διακρίνονται στις ομάδες που ακολουθούν:

I. *Διάλογοι*, στους οποίους χρησιμοποιεί την πλατωνική μέθοδο για τη διατύπωση φιλοσοφικών θεμάτων. Από τους διαλόγους διασώθηκαν μόνο κάποια αποσπάσματα.

II. *Έργα πολυμάθειας* (*Ἀθηναίων πολιτεία* και *Διδασκαλίαι*, από τις οποίες διασώθηκαν ελάχιστες φράσεις).

III. *Πραγματείες* ή *Διατριβές*, στις οποίες προσεγγίζει, κατά τρόπο επιστημονικό, αρκετά από τα θέματα που σχετίζονται με τους διάφορους τομείς της ζωής. Εδώ εντάσσονται όσα αναφέρονται στο θεωρητικό μέρος της επιστήμης (*Φυσικά*, *Μετὰ τὰ Φυσικὰ* ή *Πρώτη Φιλοσοφία*, Περὶ *ψυχῆς κ.ά.*).

IV. Ακολουθούν όσα αναφέρονται στην πρακτική εφαρμογή: *Πολιτικά*, *Ἠθικά*, *Ὄργανον* (δηλαδή εργαλείο για κάθε γνώση, από πέντε πραγματείες σχετικές με τη Λογική), *Σοφιστικοὶ ἔλεγχοι*, *Ῥητορική*, *Περὶ ποιητικῆς*.

V. Έγραψε και ποιήματα, όπως τον παιάνα «Ὕμνος εἰς Ἑρμε(ί)αν», ύμνο στην ηθική Αρετή.

Περιλήψεις των κυριότερων έργων του

Ἀθηναίων Πολιτεία

Το έργο διαιρείται σε δύο μέρη: Στο πρώτο εξιστορούνται οι πολιτικές μεταβολές της Αθήνας και διασώθηκε σχεδόν στο σύνολό του. Στο δεύτερο μέρος, από το οποίο έχουμε μόνο αποσπάσματα, αναφέρεται η ιστορία της Αθήνας. Η *Ἀθηναίων Πολιτεία* αποτελούσε μέρος συλλογής πολλών πραγματειών (*Πολιτεῖαι πόλεων*), στις οποίες ο Αριστοτέλης είχε μελετήσει τα πολιτεύματα 158 πόλεων, ελληνικών ή βαρβαρικών.

Διδασκαλίαι

Πρόκειται για κατάλογο θεατρικών παραστάσεων με τους τίτλους των έργων, τα ονόματα των συγγραφέων, των χορηγών και των νικητών. Δεν παρατίθενται απλώς τα στοιχεία αυτά, αλλά γίνεται αναφορά στην οργάνωση των αγώνων, στον ποιητή των «διδασκομένων» έργων και σε άλλα θέματα που σχετίζονται με την ιστορία του δράματος.

Φυσικὰ

Στο έργο διατυπώνονται οι αρχές και οι όροι με βάση τους οποίους γίνεται η αριστοτελική ερμηνεία της φύσης και αναπτύσσεται η θεωρία των τεσσάρων αιτιών κάθε πράγματος (ύλη, μορφή, κίνηση, σκοπός). Με τη θεωρία αυτή συνδέεται και η *ἐντελέχεια*, η δύναμη δηλαδή που δίνει μορφή στην ύλη και οδηγεί τα όντα στην πραγμάτωση του είδους τους.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

«Εἰς Ἀρετήν»

Ἀρετὰ πολύμοχθε γένει βροτείῳ,
θήραμα κάλλιστον βίῳ,
σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς
καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος
καὶ πόνους τλῆναι μαλεροὺς ἀκάμαντας...

Πολύμοχθη Αρετή μες στων θνητών το γένος
είσαι του βίου ο πιο μεγάλος στόχος,
για τη δική σου παρουσία, Παρθένα,
τιμή κι η μοίρα του θανάτου στην Ελλάδα
κι οι κόποι υποφερτοί, οι πιο σκληροί κι ακάμαντοι·
θροφήν αθανασίας χάρισες στο πνεύμα μας, ανώτερη
κι απ' τη λατρεία του χρυσού ή των γονέων
και του ύπνου ακόμη που απαλά μας νανουρίζει.
Αφού κι ο θεός Ηρακλής για σένα
κι οι δυο Διόσκουροι της Λήδας
πάρα πολλούς τελέσαν άθλους,
αντλώντας απ' τη δύναμή σου·
κι εσέ ποθώντας ο Αχιλλέας
κι ο Αίαντας διάβηκαν στον Άδη.
Για τη δική σου του Αταρνέα το θρέμμα
του ήλιου το φως αποξενώθηκε.
Μα μένει αείμνηστος στα έργα του
κι η Μούσα μου, της Μνημοσύνης
η κόρη, αθάνατον θα κάμει,
σεβόμενη τον Ξένιον Δία
και την πιστή Φιλία επιβραβεύοντας.

(Μτφρ. Γ. Δάλλας)

Στον παιάνα αυτό, που έχει τίτλο «Ὕμνος εἰς Ἑρμε(ί)αν», από τα ελάχιστα ποιήματα του Αριστοτέλη που σώθηκαν, ο φιλόσοφος υμνεί την ηθική Αρετή, η οποία οδηγεί στην ανθρώπινη ευδαιμονία και ηθική τελειότητα στη ζωή, αλλά και στη μεταθανάτια αμοιβή. Είναι αφιερωμένο στον Ερμεία, που ήταν πλατωνικός φιλόσοφος από την πόλη Αταρνέα της Αιολίδας. Ο Ερμείας από δούλος έγινε ηγεμόνας της πόλης, αφού πρώτα σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα και συνδέθηκε με φιλικούς δεσμούς με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Συνελήφθη από τους Πέρσες και εκτελέστηκε με άγριο τρόπο. Το άγγελμα για τον τραγικό θάνατο του φίλου του προκάλεσε βαθιά συγκίνηση στον Αριστοτέλη, ο οποίος συγκλονισμένος έγραψε τον Ύμνο.

Μετὰ τὰ Φυσικὰ ἢ Πρώτη Φιλοσοφία

Η ονομασία οφείλεται στη σειρά των έργων, επειδή στην έκδοση είχε τοποθετηθεί μετά τα *Φυσικά*. Από εδώ προέρχεται ο νεότερος όρος «μεταφυσική». Το έργο αρχίζει με την αποδοχή της άποψης, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος «*φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται*». Στη συνέχεια ο Αριστοτέλης, αναζητώντας την αρχή της κίνησης, οδηγείται στο αίτημα για την ύπαρξη μιας κινούσας αρχής, του θεού, του οποίου όμως δε δέχεται καμιά ανάμειξη στις ανθρώπινες υποθέσεις.

Περὶ ψυχῆς

Αναφέρεται σε όλες τις μορφές ζωής και διακρίνει τις διάφορες λειτουργίες της ψυχής (αισθητική, θρεπτική, νοητική). Η νοητική λειτουργία είναι ανώτερη από όλες τις άλλες, είναι έργο του Νου και υπάρχει μόνο στον άνθρωπο.

Ἠθικὰ

Ο όρος παραπέμπει στις τρεις πραγματείες του Αριστοτέλη για την ηθική: *Ἠθικὰ Νικομάχεια* (10 βιβλία), *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* (7 βιβλία) και *Ἠθικὰ Μεγάλα* (2 μόνο βιβλία, παρά τον τίτλο). Τα δύο πρώτα τιτλοφορήθηκαν από τα ονόματα των εκδοτών (ο Νικόμαχος ήταν γιος του Αριστοτέλη και ο Εύδημος μαθητής του από τη Ρόδο). Περιεχόμενο των *Ηθικών Νικομαχείων* είναι η ευδαιμονία, η οποία, κατά το φιλόσοφο, αποτελεί τον απώτερο σκοπό της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ευτυχία βρίσκεται σε άμεση σχέση με την αρετή, δηλαδή με την ηθική και διανοητική τελείωση. Η αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως στον άνθρωπο ούτε αποτελεί αντικείμενο μάθησης, όπως θεωρούσε ο Πλάτων. Είναι συνήθεια που αποκτάται με την ελεύθερη βούληση και ωθεί στην επιτέλεση του καλού. Βρίσκεται μεταξύ δύο άκρων (*μεσότης*), της υπερβολής και της έλλειψης.

Πολιτικὰ

Αποτελούνται από 8 βιβλία, στα οποία ο Αριστοτέλης ασχολείται με τη μελέτη των ανθρώπινων κοινωνιών και των προβλημάτων τους. Στο Α′ βιβλίο δίνει τον ορισμό του κράτους, στο Β′ ασκεί κριτική στα συστήματα που προτείνουν κάποιο πολίτευμα ως ιδεώδες, στο Γ′ κατατάσσει τις διάφορες μορφές πολιτευμάτων. Στα Δ′-ΣΤ′ αναφέρεται στην ποικιλία των καθεστώτων, στον τρόπο θεμελίωσης και φθοράς τους. Στο Ζ′ κάνει λόγο για την ιδανική πολιτεία, ενώ στο Η′ για την εκπαίδευση του πολίτη. Ο ίδιος δεν τάσσεται ανοικτά υπέρ ενός συγκεκριμένου πολιτεύματος. Δείχνει πάντως προτίμηση για ένα μεικτό πολίτευμα (ολιγαρχίας και δημοκρατίας), το οποίο ονομάζει απλά *πολιτεία*. Αποδο-

κιμάζει όμως όλα τα πολιτεύματα που συνιστούν *παρεκβάσεις* της βασιλείας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας, δηλαδή την τυραννία, την ολιγαρχία και τη δημαγωγία.

Περὶ ποιητικῆς

Από τα δύο βιβλία που την αποτελούσαν μας διασώθηκε το πρώτο, το περιεχόμενο του οποίου αναφέρεται στην τραγωδία και στο έπος. Το δεύτερο βιβλίο αναφερόταν στην κωμωδία.

Ῥητορική

Αποτελείται από 3 βιβλία και δίνεται ο ορισμός της ρητορικής και τα διάφορα είδη της. Γίνεται αναφορά στα συναισθήματα που προκαλούνται με το λόγο (οργή, φιλία, φόβος, ντροπή, λύπη, αγανάκτηση κ.ά.) και παρατίθενται τα στοιχεία που αφορούν τη σύνθεση και το ύφος του ρητορικού λόγου.

Επιβίωση

Το έργο του Αριστοτέλη σχολιάστηκε στους αρχαίους και μεταγενέστερους χρόνους και είχε μεγάλη απήχηση, γιατί έγινε γνωστό μέσω των αραβικών και λατινικών μεταφράσεων. Ο χριστιανισμός αξιοποίησε την αριστοτελική σκέψη· μια μεγάλη μορφή της Καθολικής Εκκλησίας, ο Θωμάς Ακινάτης (13ος αι.) χρησιμοποίησε τα έργα του ως βάση μιας χριστιανικής φιλοσοφίας. Ο Αριστοτέλης θεωρήθηκε αυθεντία και αλάθητος και επηρέασε ακόμη και τη σχολαστική θεολογία του Μεσαίωνα, που επιδίωκε να θεμελιώσει τα χριστιανικά δόγματα στη φιλοσοφία. Το ενδιαφέρον για το φιλόσοφο ανανεώθηκε στα χρόνια της Αναγέννησης. Σήμερα, το έργο του διαβάζεται με ιδιαίτερη προσοχή και ολοένα αναγνωρίζεται η αξία της σκέψης του.

Επιλογικά, οι δύο φιλόσοφοι Πλάτων και Αριστοτέλης, παρά τη μεταγενέστερη διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών[1], επέδρασαν ουσιαστικά στη διαμόρφωση της δυτικής φιλοσοφικής σκέψης.

IV. ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Φυσική ρητορεία

Η εκφώνηση λόγου, η αγόρευση σε ακροατήριο με ευφράδεια, η φυσική ευγλωττία και δομή (οργάνωση), θεωρούνταν ανέκαθεν χάρισμα εξαιρετικό που προκαλούσε το θαυμασμό. Ήδη στην ομηρική ποίηση οι αγορεύσεις των ηρώων καταλαμβάνουν μεγάλο χώρο (π.χ. ο ρήτορας Νέστωρ και οι λόγοι για να πειστεί ο Αχιλλέας να επιστρέψει στη μάχη, στο Ι της *Ιλιάδας*) και είναι φανερή η προσπάθεια των αρχηγών και, γενικότερα, των ομιλητών να πείσουν με το λόγο τους. Αλλά και στους ιστορικούς χρόνους τα άτομα τα προικισμένα από τη φύση με το χάρι-

1. Ο κορυφαίος Ιταλός ζωγράφος και αρχιτέκτονας Ραφαήλ (1483-1520), εκφράζοντας την αντίθεση αυτή, παρουσίασε στην τοιχογραφία του «Αθηναϊκή Σχολή», στο Βατικανό, τον ιδεαλιστή Πλάτωνα να δείχνει με το δάκτυλο προς τον ουρανό, ενώ τον Αριστοτέλη προς το γήινο κόσμο.

σμα της ευφράδειας (όπως στην Αθήνα, για παράδειγμα, ο Σόλων, ο Κλεισθένης, ο Θεμιστοκλής, ο Αριστείδης και κυρίως ο Περικλής) διακρίνονταν και επαινούνταν από τους συμπολίτες τους. Σε όλες όμως αυτές τις περιπτώσεις οι αγορεύσεις, οι λόγοι, είναι προϊόντα φυσικής ρητορείας, φυσικό χάρισμα λίγων προνομιούχων.

Έντεχνη ρητορεία – Ρητορική

Η ρητορική είναι η έντεχνη ρητορεία, η τέχνη του λόγου. Αναπτύχθηκε παράλληλα με την οργάνωση της κοινωνίας, συνυφασμένη με την πολιτική ελευθερία και τη δημοκρατία. Με δεδομένο ότι η ρητορική δεινότητα μπορεί να αποκτηθεί με τη σπουδή και τη μελέτη, η τέχνη της ρητορικής είχε ακριβώς σκοπό να διδάξει, σε όσους δε διέθεταν έμφυτη ευγλωττία, τα μέσα με τα οποία ο λόγος τους θα μπορούσε να γίνει πιο τεχνικός και κατάλληλος να τέρψει και να πείσει τους ακροατές.

Οι αρχές

Η έντεχνη ρητορεία εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο χώρο της Ευρώπης, στη Σικελία (Συρακούσες), γιατί εκεί διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξής της, το κλίμα δηλαδή εκείνο που απαιτούσε προετοιμασμένο, καλά οργανωμένο και πειστικό λόγο. Οι συχνές πολιτικές μεταβολές, οι διώξεις αντιφρονούντων, οι διεκδικήσεις παρείχαν πρόσφορο έδαφος στη λειτουργία δικαστηρίων, στα οποία κατέφευγαν οι πολίτες, ιδιαίτερα μετά την κατάλυση της τυραννίας, διεκδικώντας το δίκιο τους. Η υπεράσπιση όμως των υποθέσεών τους απαιτούσε ικανότητα στη χρήση του λόγου, την οποία συνήθως δε διέθεταν και αναγκάζονταν να προσφεύγουν στις συμβουλές των έμπειρων αγορητών, των ρητόρων. Ο πρώτος που συνέταξε για τις δίκες αυτές λόγους και κανόνες ρητορικής ήταν ο Κόραξ ο Συρακούσιος. Στον πρώτο αυτό διδάσκαλο, που εισέπραττε δίδακτρα για τα μαθήματά του και είχε πολλούς μαθητές (πιο γνωστός ο Τισίας, στον οποίο αποδίδεται και το πρώτο εγχειρίδιο ρητορικής τέχνης), ανήκει και ο ορισμός της ρητορικής τέχνης: «*πειθοῦς δημιουργός*».

Η ανάπτυξη

Η ρητορική, όπως και όλα τα είδη του έντεχνου λόγου, καλλιεργήθηκε από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και τελειοποιήθηκε στην Αθήνα, η οποία, ιδιαίτερα από τον Πελοποννησιακό πόλεμο και μετά, με την όλη πνευματική της ανάπτυξη και κοινωνική οργάνωση παρείχε το πλέον ευνοϊκό έδαφος για την εξέλιξη του είδους: η δημοκρατική λειτουργία, με την Εκκλησία του Δήμου[1], τη Βουλή των Πεντακοσίων[2], τις αθρόες δίκες[3], τις πολλές δημόσιες συγκεντρώσεις και εορτές, έδινε σε κάθε

1. Ήταν η συνέλευση των πολιτών της Αθήνας, ο κύριος οργανισμός του δημοκρατικού πολιτεύματος από τον οποίο εξαρτιόταν κάθε εξουσία και νόμος.
2. Η Βουλή των 500 (50 μέλη από καθεμιά από τις 10 φυλές, οι οποίοι είχαν την εξουσία —πρυτάνεις— για 36 ημέρες) μαζί με την Εκκλησία του Δήμου ασκούσαν τη νομοθετική εξουσία και επέβλεπαν τις αρχές της εκτελεστικής.
3. Τα δικαστήρια στην Αθήνα ήταν ο *Ἄρειος Πάγος*, το *ἐπὶ Παλλαδίῳ*, το *ἐπὶ Δελφίνῳ*, το *ἐν Πρυτανείῳ*, το *ἐν Φρεαττοῖ* (στον Πειραιά). Το σπουδαιότερο όμως ήταν η *Ἡλιαία*, που αποτελούνταν από 6.000 δικαστές (5.000 τακτικούς και 1.000 αναπληρωματικούς), και ήταν χωρισμένη σε 10 τμήματα των 500 τακτικών δικαστών και 100 αναπληρωματικών, από κάθε φυλή, για τις δίκες των κατοίκων της Αττικής και των συμμάχων.

πολίτη τη δυνατότητα να πάρει το λόγο και η πειστική αγόρευση εξασφάλιζε δύναμη και δόξα. Διάφοροι ειδικοί, γνώστες των νόμων και ικανοί στη ρητορική, ανέλαβαν να διδάξουν την ικανότητα της πειθούς στους πολιτικούς, που προσπαθούσαν να πάρουν με το μέρος τους το λαό και δε διέθεταν τη φυσική ευγλωττία, (ρητοροδιδάσκαλοι) και στους αντίδικους, που υποστήριζαν τον εαυτό τους στα δικαστήρια (λογογράφοι). Οι σοφιστές ήταν εκείνοι που καλλιέργησαν και προώθησαν την τέχνη του λόγου, με πρώτο διδάσκαλο και ιδρυτή σχολής ρητορικής στην Αθήνα το Γοργία το Λεοντίνο, μαθητή του Τισία, ο οποίος γοήτευε όλους με την ευφράδειά του.

Έτσι, λοιπόν, στο πλαίσιο συγκεκριμένων συνθηκών και αναγκών αναπτύχθηκε μια πραγματική τέχνη, η τέχνη του λόγου.

Τα είδη

Η ρητορική ασκήθηκε από το πολιτικό βήμα (Εκκλησία του Δήμου, Βουλή των 500), στις εορτές και τις άλλες συναθροίσεις του λαού, όπως κατά την ταφή των υπέρ της πατρίδας πεσόντων (επιτάφιος λόγος) και τις δίκες. Διαμορφώθηκαν, επομένως, τρία είδη ρητορικού λόγου[1]:

- ***Το συμβουλευτικό ή πολιτικό ή προτρεπτικό είδος***

Περιλαμβάνει δημόσιες αγορεύσεις ή λόγους που εκφωνήθηκαν στη Βουλή ή την Εκκλησία του Δήμου (δημηγορίες). Ο συμβουλευτικός λόγος προτρέπει ή αποτρέπει, εξετάζει και αναλύει αυτό που συμφέρει ή βλάπτει το σύνολο. Ιδαίτερα χαρακτηριστικά της συμβουλευτικής ρητορικής του 5ου αι. π.Χ. ήταν τα επιχειρήματα για το συμφέρον, το δίκαιο, την αναγκαιότητα και την πρακτική δυνατότητα. Ο επίδοξος πολιτικός αντιμετώπιζε το πρόβλημα να χειρίζεται τα ζητήματα αυτά με τρόπο προσωπικό, ικανότητα που η πρόσκτησή της, σίγουρα, δεν ήταν εύκολη. Ο Περικλής εφάρμοζε τη χρήση της εικονοποιίας προκειμένου τα επιχειρήματά του να εντυπωθούν με ζωντάνια στο μυαλό των ακροατών. Η εξαιρετική αυτή ικανότητα του μεγάλου πολιτικού προσείλκυσε αργότερα το θαυμασμό του Δημοσθένη, με τον οποίο το είδος αυτό απέκτησε δύναμη απαράμιλλη.

- ***Το πανηγυρικό ή επιδεικτικό είδος***

Είναι οι λόγοι που απαγγέλλονταν στις εορτές ή άλλες συγκεντρώσεις. Πρόκειται για λόγους που επαινούν ή μέμφονται πρόσωπα και πράξεις, αναφέρονται στο παρόν, αλλά συχνά υπενθυμίζουν και το παρελθόν και προδιαγράφουν το μέλλον εξετάζοντας το καλό και το κακό. Οι περισσότεροι επιδεικτικοί λόγοι γράφονταν από τους σοφιστές, για να τέρψουν ή να διαφημίσουν τη δεξιότητά τους στην επιχειρηματολογία και το ύφος. Οι λόγοι αυτοί, με την πρόθεση να λειτουργήσουν ως πρότυπα για τους μαθητές των σοφιστών, δε γράφονταν για να εκφωνηθούν και ήταν έργα υποδειγματικά και συχνά παιγνιώδεις μελέτες (*παίγνια*). Καθοριστική στο θέμα αυτό ήταν η συμβολή του Γοργία, ο οποίος εισήγαγε και το είδος· το *Ἑλένης ἐγκώμιον* του Γοργία καθώς και η *Ὑπὲρ Παλα-*

1. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη ρητορικού λόγου (*Ρητορική*, 1, 3) και συνεπώς τρία είδη ρητόρων: πολιτικό (ή συμβουλευτικό), δικαστικό (ή δικανικό) και επιδεικτικό.

μήδους ἀπολογία είναι παραδείγματα αυτής της σοφιστικής επίδειξης. Ο μεγαλύτερος ρήτορας της επιδεικτικής ρητορικής ήταν ο μαθητής του Γοργία, ο Ισοκράτης. Παρ' όλο που οι περισσότεροι από τους λόγους του ήταν τυπικά συμβουλευτικοί, είχαν επίσης συντεθεί και ως πολιτικά φυλλάδια και ως πρότυπα για τους μαθητές του.

Επιτάφιοι

Χαρακτηριστικό είδος επιδεικτικής ρητορικής ήταν οι επικήδειοι λόγοι, οι *επιτάφιοι*, που εκφωνούνταν δημόσια προς τιμήν εκείνων που έπεσαν στη μάχη κατά τη διάρκεια της χρονιάς που πέρασε. Οι επιτάφιοι συνιστούσαν αποκλειστικά αθηναϊκό φαινόμενο, με συγκεκριμένη μορφή, περιεχόμενο και δομή. Έχουν διασωθεί έξι τέτοιοι λόγοι, μεταξύ των οποίων και ο περίφημος *Επιτάφιος Λόγος* του Περικλή στο έργο του Θουκυδίδη[1].

Οι λόγοι που εκφωνούνταν σε γιορτές, όπως στους Ολυμπιακούς Αγώνες, ήταν ένα άλλος είδος δημόσιας επιδεικτικής ρητορικής με θέμα την ενότητα των Ελλήνων. Ο Γοργίας επηρέασε σημαντικά και στο ζήτημα αυτό, αλλά η πιο γνωστή επεξεργασία αυτού του είδους είναι ο *Πανηγυρικὸς* του Ισοκράτη.

«Ο λόγος είναι ένας μεγάλος αφέντης (*μέγας δυνάστης*), που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά· γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει». Γοργίας, *Ἑλένης ἐγκώμιον, 8*
(Μτφρ. Π. Καλλιγάς)

Σε αντίθεση προς τη «ρητορική» και τις αρνητικές υποδηλώσεις που είχε, κάποιες φορές, θεωρούσαν ότι ο λόγος αποτελεί, σταθερά, θετικό παράγοντα στην ανθρώπινη ζωή και οι διδάσκαλοι της ρητορικής συχνά τον εξυμνούσαν.

- ***Το δικανικό είδος***

Περιλαμβάνει τους λόγους που εκφωνούνταν στα δικαστήρια, είτε επρόκειτο για κατηγορίες είτε για απολογίες, και εξέταζαν το δίκαιο και το άδικο, με βάση το νόμο, για πράξεις που τελέστηκαν στο παρελθόν.

Από τους λόγους που έχουν διασωθεί οι δικανικοί είναι οι περισσότεροι. Στο δικαστήριο οι διάδικοι μιλούσαν[2] έχοντας επίγνωση ότι μια πιθανή ήττα τους μπορούσε να τους οδηγήσει ακόμη και στο θάνατο ή την εξορία. Οι ομιλητές που δεν είχαν πείρα ή

1. Οι άλλοι πέντε είναι, κατά χρονολογική σειρά, του Γοργία, του Λυσία, του Πλάτωνα (πλαστός), του Δημοσθένη, μάλλον ψευδεπίγραφος (= νόθος), και του Υπερείδη. Από αυτούς, κατά μεγαλύτερη πιθανότητα, απαγγέλθηκαν στον Κεραμεικό, αρχαίο νεκροταφείο των Αθηνών, οι Επιτάφιοι του Περικλή, του Δημοσθένη και του Υπερείδη.
2. Ο χρόνος των ομιλητών ήταν περιορισμένος από ένα υδραυλικό χρονόμετρο, την κλεψύδρα (*κλέπτω* + *ὕδωρ*).

αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις οδηγίες ενός ρήτορα ή ενός εγχειριδίου ρητορικής, είχαν τη δυνατότητα να προμηθευτούν από κάποιον επαγγελματία συγγραφέα λόγων (λογογράφο = είδος δικηγόρου) έναν έτοιμο λόγο ή μέρος λόγου που προσπαθούσαν να απομνημονεύσουν. Η επιδεξιότητα του λογογράφου κρινόταν από την ικανότητά του να προσδιορίζει τις πλευρές μιας υπόθεσης που απαιτούσαν τη μεγαλύτερη προσοχή και να προσαρμόζει ανάλογα τα επιχειρήματα και τη μορφή του λόγου του. Για να διαφημίσει τις ικανότητές του, ο λογογράφος πιθανόν να κυκλοφορούσε αντίγραφα λόγων του, και κυρίως εκείνους με τους οποίους κέρδισε υποθέσεις.

Μέρη της ρητορικής

Τα πιο σημαντικά μέρη της κλασικής ρητορικής διδασκαλίας, τα οποία ο Ισοκράτης στο λόγο του *Κατὰ σοφιστῶν* (16), αναγνωρίζει ως ιδιαίτερες πράξεις και ο Αριστοτέλης τα εξετάζει στο έργο του *Ῥητορική*, είναι:

- ***Ἡ εὕρεσις:*** Είναι η έκθεση του ζητήματος που εξετάζεται, τα αποδεικτικά στοιχεία και γενικότερα τα μέσα πειθούς, δηλαδή το **τι** θα πει ο ομιλητής.
- ***Ἡ τάξις:*** Δηλώνει την οργάνωση του λόγου σε μέρη, δηλαδή τη σειρά με την οποία ο ομιλητής θα πει όσα έχει να εκθέσει. Συνήθως, και κυρίως στους δικανικούς λόγους, η σειρά αυτή είναι η εξής:
  - *Το προοίμιο*, με το οποίο ο ρήτορας εισάγει στο θέμα και προσπαθεί να κινήσει το ενδιαφέρον των ακροατών.
  - *Η διήγηση*, όπου εκτίθενται η υπόθεση του λόγου και τα προηγηθέντα, με σαφήνεια, συντομία και πειστικότητα.
  - *Η πίστις* (απόδειξη), τα λογικά δηλαδή επιχειρήματα που ενισχύουν τη θέση του ομιλητή. Οι αποδείξεις διακρίνονται σε *άτεχνες* (= πειστήρια, όπως οι όρκοι, τα έγγραφα, οι νόμοι κ.ά.) και *έντεχνες* [που περιλαμβάνουν *τα ενθυμήματα* (= συλλογισμούς), *τα παραδείγματα*, *τις γνώμες*, *τα ήθη* και *τα πάθη*]. Η *ηθοποιία* (του ρήτορα, αντιπάλου ακροατή) σχετιζόταν με την εντύπωση (θετική ή αρνητική) που θα προξενούσε στο ακροατήριο, ενώ η *παθοποιία* είχε σχέση με τα πάθη (συναισθήματα) που προκαλούσε στις ψυχές των ακροατών.
  - *Ο επίλογος*, που ανακεφαλαιώνει, επιδιώκοντας ταυτόχρονα την ευμένεια του ακροατή.
- ***Ἡ λέξις – τὸ ὕφος:*** Αφορά το ***πώς*** θα μιλήσει ο αγορητής και θα ενσωματώσει το περιεχόμενο του λόγου σε λέξεις και προτάσεις. Είναι η τεχνική της διδασκαλίας της μεταφοράς του θέματος στη γλώσσα και η ερμηνεία του.

Δικαστικές ψήφοι, Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Η ρητορική κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Σημαντική εξέλιξη παρουσίασε η έντεχνη ρητορική κατά τη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. Η Αθήνα είχε γίνει «σχολείο για την εκπαίδευση όλων των άξιων ρητόρων και δασκάλων της ρητορικής» (Ισοκράτης, *Περὶ Ἀντιδόσεως*, 295). Μολονότι, η ρητορική είχε αρχίσει να παίζει κυρίαρχο ρόλο στην εκπαίδευση, ξέσπασε διαμάχη μεταξύ των δασκάλων της και των αντίστοιχων της φιλοσοφίας. Ο Πλάτων, για παράδειγμα, στο διάλογο *Γοργίας* (461Α κ.ε.) αντιπαραθέτει τη ρητορική, η οποία είχε στόχο να πείσει αγνοώντας την αλήθεια, προς τη φιλοσοφία, η οποία είχε στόχο τη γνώση της αλήθειας. Επικριτικός εμφανίζεται και ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες* (στ. 889-1104). Ο Αριστοτέλης, όμως, αναγνωρίζοντας τη χρησιμότητα του είδους, ασχολείται με την εύρεση, το ύφος και τη διάταξη των επιχειρημάτων (*Ῥητορική*, 2.24.11).

Οι ρήτορες, ωστόσο, καλλιέργησαν περισσότερο από τους άλλους συγγραφείς τον πεζό λόγο και το έργο τους έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς φωτίζει τις συνθήκες ζωής της εποχής κατά την οποία εξελίχθηκε και αποκαλύπτει παράλληλα τη λατρεία και το πάθος των Ελλήνων στην αντιπαράθεση.

Η αναγνώριση της χρησιμότητας του έντεχνου λόγου δεν ανήκει μόνο στον Αριστοτέλη και τους μετέπειτα Ρωμαίους ρήτορες, οι οποίοι ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με το είδος. Σήμερα, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η ρητορική είναι απαραίτητη και αναπόφευκτη. Όταν μιλάμε, γράφουμε, ακούμε και διαβάζουμε, είμαστε σε καλύτερη θέση να αντιλαμβανόμαστε τη σχετική διαδικασία. Τελικά, αυτό που αποκαλούμε «ρητορική» μπορεί να αναχθεί στο φυσικό ένστικτο της επιβίωσης και του ελέγχου του περιβάλλοντός μας με τη δύναμη των λέξεων.

Οι Αττικοί ρήτορες

Από τους πολλούς ρήτορες που διακρίθηκαν στην Αθήνα, από τα μέσα του 5ου έως και το τέλος του 4ου αι. π.Χ., οι Αλεξανδρινοί φιλόλογοι ξεχώρισαν δέκα, ως υπόδειγμα αττικής ρητορείας, και τους κατέταξαν σε έναν κατάλογο που λέγεται «Κανόνας των δέκα Αττικών ρητόρων». Τον κανόνα αυτόν διέσωσε ο Καικίλιος από τη Σικελία, ο οποίος έζησε κατά το πρώτο μισό του 1ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον κανόνα και την τάξη του, οι ρήτορες αυτοί ήταν: Αντιφών, Ανδοκίδης, Λυσίας, Ισαίος, Ισοκράτης, Υπερείδης, Λυκούργος, Αισχίνης, Δημοσθένης, Δείναρχος.

Εκτός από δύο, (Ισαίος και Δείναρχος), ήταν όλοι Αθηναίοι. Καλλιεργούνται και τα τρία είδη ρητορείας: η *δικανική*, που οδηγείται στην τελειότητα με το Λυσία, η *επιδεικτική*, με κορυφαίο τον Ισοκράτη, και η *πολιτική* (*συμβουλευτική*), με τους λαμπρούς ρήτορες Δημοσθένη, Αισχίνη, Υπερείδη και Λυκούργο, που κυριαρχούν από το 360 π.Χ. έως το 323 π.Χ., έτος θανάτου του Μ. Αλεξάνδρου.

Ἀντιφῶν

Ο Αντιφών[1] (480-411 π.Χ.) από το Ραμνούντα, δήμο της Αθήνας, υπήρξε ρητοροδιδάσκαλος και επαγγελματίας λογογράφος. Για τη

1. Συχνά ταυτίζεται με τον Αντιφώντα, τον Αθηναίο σοφιστή, σύγχρονο του Σωκράτη.

συμμετοχή του στην κυβέρνηση των ολιγαρχικών του 411 π.Χ. καταδικάστηκε σε θάνατο και εκτέλεστηκε. Ο Θουκυδίδης, που υπήρξε μαθητής του, τον θεωρεί το σημαντικότερο μέχρι την εποχή εκείνη ρήτορα, ενώ ο Πλάτων τον μνημονεύει ως δάσκαλο της ρητορικής (*Μενέξενος*, 236 Α).

Από το έργο του διασώθηκαν τρεις δικανικοί λόγοι: *Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου*, *Περὶ τοῦ χορευτοῦ* και *Κατηγορία φαρμακείας κατὰ μητρυιᾶς*. Στα έργα του περιλαμβάνονται επίσης τρεις *Τετραλογίες* (η καθεμιά περιέχει για την ίδια υπόθεση δύο λόγους —πρωτολογία— για κατηγορία και δύο για υπεράσπιση — δευτερολογία), που αναφέρονται σε υποθέσεις ανθρωποκτονίας. Πρόκειται για ρητορικά γυμνάσματα και χρησίμευαν ως υποδείγματα στη διδασκαλία της ρητορικής.

Το ύφος του είναι αρχαϊκό, έχει πολλές ομοιότητες με το αντίστοιχο του Θουκυδίδη και χαρακτηρίζεται από τολμηρές εκφράσεις.

Ἀνδοκίδης

Ο Ανδοκίδης (440-390 π.Χ.), από το δήμο Κυδαθηναίων, καταγόταν από ευγενή οικογένεια. Κατηγορήθηκε ότι είχε ανάμειξη στη βέβηλη πράξη των Ερμοκοπιδών. Καταδικάστηκε σε *ἀτιμίαν* (= στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων). Φυλακίστηκε, αλλά διέφυγε το θάνατο, αφού πρόδωσε στη φυλακή τους συνεργούς του. Στη συνέχεια, εξορίστηκε και επανήλθε στην Αθήνα μετά την αμνηστία του Θρασύβουλου (403 π.Χ).

Σώθηκαν τέσσερις λόγοι του: α) *Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου* (= επιστροφής), με τον οποίο ζητάει να επιστρέψει στην πατρίδα, β) *Περὶ τῶν Μυστηρίων*, με τον οποίο υπερασπίζει με επιτυχία τον εαυτό του σε καταγγελία «*ἐπὶ ἀσεβείᾳ*», γ) *Περὶ τῆς πρὸς Λακεδαιμονίους εἰρήνης*, όπου δικαιολογεί τις προσπάθειές του, με άλλους πρεσβευτές, να συναφθεί ειρήνη με τους Σπαρτιάτες, και δ) *Κατὰ Ἀλκιβιάδου*, που αποτελεί κατηγορητήριο εναντίον του Αλκιβιάδη (πιθανότατα δεν είναι γνήσιος).

Τα έργα του Ανδοκίδη χαρακτηρίζονται από προσωπικό τόνο, απλό αφηγηματικό ύφος και έχουν ιστορικό ενδιαφέρον, γιατί αναφέρονται στην υπόθεση του ακρωτηριασμού των Ερμών, και συνδέονται έτσι με την ιστοριογραφία του Θουκυδίδη.

Κλεψύδρα. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Λυσίας

Ο Λυσίας (ίσως 444-380/375 π.Χ.), γιος του Κέφαλου, πλούσιου μετοίκου από τις Συρακούσες, θεωρείται ο πιο προικισμένος από τους ρήτορες. Στην εποχή των Τριάκοντα τυράννων θανατώθηκε ο αδελφός του Πολέμαρχος, δημεύτηκε η περιουσία της οικογένειας και, για να επιβιώσει, ο Λυσίας εργάστηκε ως λογογράφος. Έγραψε 233 λόγους, από τους οποίους σώθηκαν 35. Όλοι είναι δικανικοί, εκτός από έναν επιδεικτικό (*Ὀλυμπιακός*) και τον *Επιτάφιο*. Ο σπουδαιότερος από τους λόγους του είναι ο *Κατὰ Ἐρατοσθένους*, που εκφωνήθηκε από τον ίδιο το Λυσία στο δικαστήριο (403 π.Χ.), για να τιμω-

ρηθεί ο τύραννος Ερατοσθένης ως υπεύθυνος για το φόνο του Πολέμαρχου. Τα τελευταία λόγια είναι ονομαστά: *«Έχετε ακούσει, έχετε δει, έχετε υποφέρει, κατέχετε τα γεγονότα. Δικάστε»* (*«ἀκηκόατε, ἑοράκατε, πεπόνθατε, ἔχετε· δικάζετε»*). Είναι άγνωστη η ετυμηγορία των ενόρκων.

Ο *Ὑπὲρ ἀδυνάτου* έχει θέμα την απόκρουση των κατηγοριών εναντίον πτωχού και ανάπηρου γέροντα, που κατηγορήθηκε ότι αδίκως παίρνει χρηματικό βοήθημα από την πόλη. Ο *Ὑπὲρ Μαντιθέου* αναφέρεται στην κατηγορία της έμμεσης στήριξης που παρείχε ο Μαντίθεος στους Τριάκοντα τυράννους, αφού υπηρέτησε στο ιππικό, που διέκειτο φιλικά προς αυτούς. Θεωρείται από τους καλύτερους λόγους του Λυσία.

Πολύ γνωστοί επίσης λόγοι του Λυσία είναι ο *Ἐπιτάφιος*, για τους νεκρούς του Κορινθιακού πολέμου (392 π.Χ.), ο *Κατὰ σιτοπωλῶν* (= αισχροκέρδεια εμπόρων σιταριού), ο *Κατὰ Ἀγοράτου* (κατηγορία για θάνατο στρατηγού), ο *Κατὰ Φίλωνος* (ως ακατάλληλου υποψήφιου άρχοντα), ο *Ὑπὲρ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων* (σχετικά με δήμευση περιουσίας), ο *Κατὰ Ἐργοκλέους* (για κακοδιοίκηση) κ.ά.

Ο Λυσίας είναι ο πιο αξιόλογος ρήτορας μετά το Δημοσθένη. Χρησιμοποιεί την αττική διάλεκτο. Το λεξιλόγιό του χαρακτηρίζεται από ακρίβεια, δεν περιέχει υπερβολές και μεταφορικές έννοιες. Οι λόγοι του αναφέρονται σε πολλά θέματα και αποκαλύπτουν τις αντιλήψεις, τις αντιθέσεις και τα προβλήματα της καθημερινής ζωής, αλλά αποτελούν και σπουδαίες μαρτυρίες για την πολιτικοκοινωνική και οικονομική ζωή της Αθήνας στην εποχή του (όλοι οι λόγοι του αναφέρονται στη μετά το 404 π.Χ. περίοδο). Γνωρίσματα της τέχνης του Λυσία είναι η τεχνική αρτιότητα, η ηθοποιία, η συντομία, η σαφήνεια, η πειστικότητα, η περιεκτικότητα.

Ἰσαῖος

Ο Ισαίος (420-350 π.Χ. περ.), από τη Χαλκίδα, υπήρξε μαθητής του Ισοκράτη και δάσκαλος του Δημοσθένη. Από τους λόγους του σώθηκαν 10 ολόκληροι και αποσπάσματα από άλλους δύο. Αναφέρονται όλοι σε κληρονομικές υποθέσεις (κληρικοί λόγοι, π.χ. *Περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου*) και η σπουδαιότητά τους έγκειται στις πληροφορίες που αντλούμε για τη νομοθεσία των αρχαίων Αθηναίων. Έχουν πολλές ομοιότητες με τους λόγους του Λυσία. Η σαφήνεια, η ακρίβεια και η πειστικότητα που τους χαρακτηρίζουν αποτέλεσαν πρότυπο για το Δημοσθένη.

Ἰσοκράτης

Ο Ισοκράτης (436-338 π.Χ.), από το δήμο της Ερχείας, υπήρξε μαθητής του Πρόδικου, του Γοργία, του Πρωταγόρα και ίσως του Σωκράτη. Ο πατέρας του Θεόδωρος, ιδιοκτήτης εργαστηρίων κατασκευής αυλών, υπέστη οικονομική καταστροφή εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου και ο Ισοκράτης, για να ζήσει, έγινε λογογράφος και, στη συνέχεια, άνοιξε σχολή ρητορικής στη Χίο και κατόπιν στην Αθήνα[1], με διάσημους μαθητές, ρήτορες και ιστορικούς.

Οι απόψεις του για τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας ήταν πρωτοποριακές. Πρότεινε στον *Πανηγυρικὸ* του (380 π.Χ.) τη συνένωση όλων των Ελλήνων σε αγώνα ενα-

1. Ο Κικέρων, στο έργο του *De oratore* (= Περί του ρήτορα), ΙΙ 94, την αποκαλεί «Δούρειο Ίππο», άλογο με εκλεκτούς ήρωες, για να τονίσει τη λάμψη της.

Ἰσοκράτης, *Πανηγυρικὸς* § 50

«Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες κατόρθωσε να μην συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχθηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης (*καὶ μᾶλλον Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας μετέχοντας*) παρά αυτοί που έχουν την ίδια με μας καταγωγή».

(Μτφρ. Στέλ. Μπαζάκου-Μαραγκουδάκη)

Ο ρήτορας πλέκει το εγκώμιο της πνευματικής Αθήνας, που αποτελεί τη βάση του μεγαλείου της πόλης, και φέρνει στο νου τον περίφημο ύμνο του Θουκυδίδη στον *Ἐπιτάφιο* του Περικλή.

ντίον των Περσών με ηγέτη το βασιλιά της Μακεδονίας Φίλιππο. Το πολιτικό του όραμα όμως δεν εκπληρώθηκε όσο ζούσε, παρά μόνο μετά το θάνατό του, στο πρόσωπο του Μ. Αλεξάνδρου. Η μάχη στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) διέψευσε τις ελπίδες για συνένωση των Ελλήνων και ύστερα από λίγες μέρες ο ρήτορας πέθανε, από εκούσια ασιτία.

Από το έργο του διασώθηκαν 21 λόγοι (δικανικοί, παραινετικοί, επιδεικτικοί) και 9 επιστολές. Με τον *Κατὰ τῶν Σοφιστῶν* λόγο του στρέφεται ενάντια στους σοφιστές. Παρόμοια υπόθεση έχουν η *Ἑλένη* [εγκώμιο της ομορφιάς της και επίκριση εριστικών (= αυτοί που αγαπούν τις συζητήσεις, φιλόνικοι)] και ο *Βούσιρις* (επίκριση Αθηναίου σοφιστή, που υπερασπίστηκε τον Αιγύπτιο Βούσιρη)[1]. Στον *Πανηγυρικό* (σύνθεση επιδεικτικού και συμβουλευτικού λόγου) εξυμνεί το μεγαλείο της Αθήνας και καλεί τους Έλληνες να ομονοήσουν, πολεμώντας τους βαρβάρους, ενώ στον *Πλαταϊκὸ* παρουσιάζει στους Αθηναίους τις αδικίες που διέπραξαν οι Θηβαίοι μετά την κατάληψη των Πλαταιών.

Ένα μέρος των λόγων του αφορά πολιτικά προβλήματα μεγάλης σημασίας, όπως η αυταρχική διαμόρφωση του αθηναϊκού πολιτεύματος, η εξωτερική πολιτική της Αθήνας, η συνένωση των Ελλήνων κατά των Περσών κ.ά.

Στον *Περὶ (τῆς) εἰρήνης* ο ρήτορας τάσσεται υπέρ της ειρήνης μεταξύ Αθηναίων και των συμμάχων τους Χίων, Ροδίων και Βυζαντίων. Ο *Ἀρεοπαγιτικὸς* εκθειάζει το πολίτευμα[2] της μετριοπαθούς δημοκρατίας του παρελθόντος, στο οποίο, κατά τον Ισοκράτη, πρέπει να επιστρέψει η Αθήνα. Ο *Εὐαγόρας* και ο *Πρὸς Νικοκλέα λόγος* («Κυπριακοί λόγοι») σκιαγραφούν τον ιδανικό ηγεμόνα, ενώ στο ίδιο πνεύμα κινείται και ο *Πρὸς Δημόνικον*, με τον οποίο συμβουλεύει, με μια σειρά ρητών, το γιο φίλου του για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ζει. Στον *Περὶ ἀντιδόσεως* εκθέτει λεπτομερώς τη δράση του και υπερασπίζεται τον εαυτό του στο δικαστήριο, όταν κάποιος τον προσκάλεσε σε αντίδοση (= πρόταση για ανταλλαγή περιουσίας). Ο *Φίλιππος*, προτρέπει το βασιλιά της Μακεδονίας να ηγηθεί των Ελλήνων και να εκστρατεύσει εναντίον των Περσών. Τέλος, ο *Παναθηναϊκὸς* εγκωμιάζει την Αθήνα και τον πολιτισμό της.

1. Μυθικός βασιλιάς της Αιγύπτου που θυσίαζε τους ξένους· τον σκότωσε ο Ηρακλής.
2. *Πάτριος πολιτεία*, πολιτικός όρος για την ονομασία του πολιτεύματος αυτού από το τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Ο Ισοκράτης επέφερε αλλαγές στην επιδεικτική ρητορεία. Απέφυγε τις μεταφορικές έννοιες, χρησιμοποίησε λίγες εικόνες και πολλά σχήματα λόγου και έγραψε μεγάλες περιόδους, που συχνά εκτείνονταν σε μισή σελίδα, αλλά με ομαλή διάταξη των λέξεων. Διακρίθηκε επίσης για το επιδεικτικό ύφος, τη σαφήνεια και την τελειότητα της δομής.

Ὑπερείδης

Ο Υπερείδης (390-322 π.Χ.), Αθηναίος λογογράφος και πολιτικός, υπήρξε μαθητής του Ισοκράτη και ίσως του Πλάτωνα. Από μικρή ηλικία ασχολήθηκε με την πολιτική και αναδείχθηκε σε έναν από τους ηγέτες της αντιμακεδονικής παράταξης. Μετά την επικράτηση των Μακεδόνων επί των Αθηναίων στην Κραννώνα της Θεσσαλίας (322 π.Χ.), συνελήφθη στην Αίγινα και θανατώθηκε με φρικτά βασανιστήρια, με διαταγή του Αντιπάτρου.

Με το όνομά του έχουμε αποσπάσματα από 6 λόγους. Από αυτούς οι 4 είναι αγορεύσεις για λογαριασμό πελατών[1]. Στο μεγαλύτερο μέρος του διασώθηκε μόνο ο *Ὑπὲρ Εὐξενίππου ἀπολογία*. Ο Ευξένιππος ήταν ύποπτος για φιλομακεδονικές διαθέσεις και υπόλογος για κακή συμπεριφορά. Σημαντικότερος όλων είναι ο *Ἐπιτάφιος*, τον οποίο ο ρήτορας απήγγειλε υπέρ των νεκρών του Λαμιακού πολέμου (322 π.Χ.). Ο λόγος του Υπερείδη εμπεριέχει πολυάριθμες μεταφορές και παρομοιώσεις, ενώ το ύφος του διακρίνεται για τα ευφυολογήματα (= έξυπνα αστεία), την ειρωνεία και το σαρκασμό.

Λυκοῦργος

Ο Λυκούργος (390-324 π.Χ.), πολιτικός από διακεκριμένη αθηναϊκή οικογένεια, μαθητής του Πλάτωνα και του Ισοκράτη, ανήκε στην αντιμακεδονική παράταξη. Συνεργάστηκε με το Δημοσθένη και επί 12 χρόνια (338-326 π.Χ.) διαχειρίστηκε τα οικονομικά της Αθήνας, ως υπεύθυνος για δημόσια έργα.

Το πατριωτικό πάθος, η πίστη στο ιδεώδες της πόλης, η υπεράσπιση των αξιών και η προσκόλλησή του στην αρετή εκφράζονται στο μοναδικό λόγο τους που διασώθηκε, στον *Κατὰ Λεωκράτους*, τον οποίο εκφώνησε ο ίδιος στο δικαστήριο. Ο Λεωκράτης, πλούσιος Αθηναίος, κατηγορείται ως προδότης με ένα τεράστιο εύρος επιχειρημάτων, γιατί μετά την ήττα στη Χαιρώνεια εγκατέλειψε την Αθήνα, χωρίς να συμμεριστεί τους κινδύνους που διέτρεχε η πατρίδα του. Ο Λεωκράτης αθωώθηκε με διαφορά μόνο μίας ψήφου.

Η επίδραση του Ισοκράτη είναι εμφανής στο ύφος του λόγου του (χρήση περιφράσεων, ζευγών από συνώνυμα, αφηρημένων ουσιαστικών κ.ά.).

Αἰσχίνης

Ο Αισχίνης (390-322 π.Χ.), από φτωχή αθηναϊκή οικογένεια, ρήτορας και πολιτικός, ήταν σφοδρός αντίπαλος και άσπονδος εχθρός του Δη-

1. Λέγεται ότι για να υπερασπισθεί την ωραιότατη εταίρα Φρύνη, την παρουσίασε γυμνόστηθη στους δικαστές, οι οποίοι έκθαμβοι την αθώωσαν!

μοσθένη. Υπέρμαχος των Μακεδόνων, μολονότι στην αρχή της σταδιοδρομίας του, ως ρήτορας, έτρεφε εχθρικά αισθήματα για το Φίλιππο· η μεταστροφή του πιθανόν οφείλεται στην άποψή του ότι η αντίσταση προς τη μακεδονική δύναμη ήταν μάταιη.

Από το έργο του διασώθηκαν τρεις δικανικοί λόγοι, στους οποίους είχε αντίπαλο το Δημοσθένη: Ο *Κατὰ Τιμάρχου* (= ρήτορα και πολιτικού) και ο *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας*, που έχουν θέμα τους την πρεσβεία στην οποία συμμετείχε ο ίδιος μαζί με το Δημοσθένη και το Φιλόστρατο, για να διαπραγματευτούν με το Φίλιππο τους όρους ειρήνης· ο *Κατὰ Κτησιφῶντος* αποκρούει πρόταση του Κτησιφώντα να στεφανωθεί ο Δημοσθένης με χρυσό στεφάνι, στο θέατρο του Διονύσου, για τη συμβολή του στην ανακατασκευή των τειχών. Μετά την ήττα του στη δίκη, ο Αισχίνης κατέφυγε στην Έφεσο και έπειτα στη Ρόδο, όπου έδινε μαθήματα ρητορικής έως το θάνατό του.

Επειδή ο Αισχίνης δε διδάχθηκε τη ρητορική τέχνη, συχνά μιμείται άλλους ρήτορες. Ωστόσο, παρά το πομπώδες ύφος του, ο λόγος του είναι γοητευτικός, εύθυμος, σαφής και εύκολος στην παρακολούθησή του.

Δημοσθένης

Ο Δημοσθένης (384-322 π.Χ.), από το δήμο της Παιανίας, ήταν μαθητής του Ισαίου και μελετητής του Θουκυδίδη. Ο πατέρας του πέθανε νωρίς και οι τρεις ανέντιμοι κηδεμόνες του κατασπατάλησαν την περιουσία του. Το γεγονός αυτό τον ανάγκασε, όταν συμπλήρωσε το 18ο έτος του, να αναλάβει δικαστικό αγώνα εναντίον τους. Πέντε λόγοι (*ἐπιτροπικοί*) κατά των κηδεμόνων του είναι ο πρώτος καρπός της ρητορικής του σταδιοδρομίας.

Σύμφωνα με την παράδοση, είχε σωματικά ελαττώματα (δυσκολία στην ομιλία), τα οποία όμως κατάφερε να ξεπεράσει με την επιμονή που τον χαρακτήριζε. Διακρίθηκε για τους συμβουλευτικούς του λόγους (σώζονται 11), αν και άρχισε ως λογογράφος και συγγραφέας δικανικών λόγων (27), καθώς και για την πολιτική δράση που ανέπτυξε κατά του Φιλίππου και των Μακεδόνων, αγωνιζόμενος με πάθος για την πόλη του. Τον συγκινούσε η ιδέα ότι η Αθήνα θα μπορούσε να ξαναγίνει αυτή που ήταν στην εποχή του Περικλή και να υπερασπίζεται την ελευθερία των ελληνικών πόλεων και τη δημοκρατία. Στην αντιμακεδονική μερίδα παρέμεινε διά βίου, ακόμη και όταν ο Μ. Αλέξανδρος είχε κατακτήσει όλο τον κόσμο. Στους λόγους του ενσαρκώνεται η αθηναϊκή φιλοπατρία.

> *Οἱ καιροὶ οὐ μενετοί* (= οι περιστάσεις δεν περιμένουν). Η ίδια έκφραση υπάρχει και στο Θουκυδίδη Α, 142.1)
>
> «...το χρόνο που έπρεπε να δράσουμε, τον καταναλίσκουμε σε προετοιμασίες. Οι ευκαιρίες, που προσφέρουν τα πράγματα, δεν περιμένουν τις αργοπορίες και τις υποκριτικές αποφάσεις μας...»
>
> *Δημοσθένης, Κατά Φιλίππου Α΄,* § 37 (Μτφρ. Κ. Τσάτσος)
>
> Ο Δημοσθένης με επιχειρηματολογία και δραστική ειρωνεία επικρίνει τους Αθηναίους για την παρελκυστική πολιτική και την αναβλητικότητά τους.

Η πρώτη δημόσια εμφάνισή του έγινε με το λόγο του *Περὶ ἀτελείας πρὸς Λεπτίνην*, για να αποκρούσει την πρόταση του Λεπτίνη να μη μένει κανείς αφορολόγητος. Ακολού-

θησε ο *Κατὰ Τιμοκράτους παρανόμων*, που στρέφεται εναντίον όσων αισχροκερδούν σε βάρος της πόλης, και ο *Περὶ τῶν Συμμοριῶν*[1], που προτείνει στους Αθηναίους να προετοιμαστούν για πόλεμο εναντίον του Φιλίππου. Ο *Ἐπιτάφιος* είναι επικήδειος λόγος για τους νεκρούς στη μάχη της Χαιρώνειας, όπου πήρε μέρος και ο ίδιος.

Η πολιτική σύνεση του Δημοσθένη διαφαίνεται στους τρεις *Ὀλυνθιακούς*, στους οποίους προτείνει την παροχή βοήθειας στους κατοίκους της Ολύνθου, πόλης της Χαλκιδικής, για να αντισταθούν στο Φίλιππο.

Ο αγώνας του εναντίον του Φιλίππου συνεχίζεται με τους *Φιλιππικούς*[2], ενώ με τον *Περὶ τῶν ἐν Χερρονήσῳ* υπερασπίζεται τον Αθηναίο στρατηγό Διοπείθη για τις αδικίες που διέπραξε στη Θράκη, αφού ο Φίλιππος, πολύ νωρίτερα, είχε παραβεί τις συνθήκες.

Σημαντικοί επίσης είναι οι λόγοι του *Περὶ τῆς εἰρήνης*, *Περὶ τῆς Παραπρεσβείας*[3], *Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν*, *Ὑπὲρ τῆς Ῥοδίων Ἐλευθερίας* και *Ὑπὲρ Κτησιφῶντος περὶ τοῦ στεφάνου*. Ο τελευταίος αποτελεί πρότυπο ύφους, υπόδειγμα φιλοπατρίας και μνημείο ρητορικής δεινότητας. Ο ρήτορας επιχειρεί απολογισμό της πολιτικής του και, συγκρίνοντας το βίο του Αισχίνη με το δικό του, επιτίθεται με δριμύτητα στον αντίπαλό του.

Μετά το Λαμιακό πόλεμο, με πρόταση του ρήτορα Δημάδη, καταδικάστηκε σε θάνατο, αλλά διέφυγε στην Καλαυρία (σημερινό Πόρο) και αυτοκτόνησε με δηλητήριο στο ναό του Ποσειδώνα, πριν συλληφθεί για εκτέλεση. Ο τραγικός θάνατός του επισφράγισε

Ευρήματα Βεργίνας

τον απεγνωσμένο αγώνα του κατά του Φιλίππου.

Ο Δημοσθένης χρησιμοποιεί την καθαρή αττική διάλεκτο. Οι μεταφορικές έννοιες, οι εικόνες και οι υπερβολές προσδίδουν στο λόγο του ύφος μοναδικό, ενώ το πάθος, η πει-

1. *Συμμορίες* (*σὺν* + *μέρος*), είκοσι όμιλοι εμπόρων Αθηναίων πολιτών που αναλάμβαναν την αντιμετώπιση έκτακτων πολεμικών αναγκών.
2. Η λέξη στη νεοελληνική σημαίνει «σφοδρό κατηγορητήριο».
3. *Παραπρεσβεία*: παράνομη και δόλια πρεσβεία που γίνεται παρά τη θέληση της πόλης.

στικότητα, η ζωντάνια, η γλωσσική απλότητα και ο ειρωνικός τόνος αποτελούν γνωρίσματα της τέχνης του. Σήμερα, ο Δημοσθένης αναγνωρίζεται ως ο μεγαλύτερος πολιτικός ρήτορας όλων των αιώνων.

> *Εἴπερ ἴσην ῥώμην γνώμῃ, Δημόσθενες, εἶχες,*
> *οὔποτ' ἂν Ἑλλήνων ἦρξεν Ἄρης Μακεδών.*
> (Αν πράγματι, Δημοσθένη, είχες σωματική δύναμη παρόμοια με την πνευματική, δε θα εξουσίαζαν ποτέ τους Έλληνες οι πολεμικοί Μακεδόνες.)
>
> Πολυθρύλητο επίγραμμα που οι Αθηναίοι έγραψαν στη βάση χάλκινου ανδριάντα του ρήτορα στην αγορά.

Πήλινα πλακίδια. Αφορούν ένα είδος κληρώσεως, Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Δείναρχος

Ο Δείναρχος (360-292 π.Χ.), από την Κόρινθο, έζησε ως μέτοικος στην Αθήνα και ήταν επαγγελματίας λογογράφος. Από τους λόγους του διασώθηκαν οι: *Κατὰ Δημοσθένους*, *Κατὰ Ἀριστογείτονος* και *Κατὰ Φιλοκλέους*, που έχουν θέμα την υπόθεση δωροδοκίας του Αρπάλου, ταμία του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ήταν πολιτικός αντίπαλος του Δημοσθένη, παρά την ανεπιτυχή προσπάθειά του να τον μιμηθεί· γι' αυτό στους αρχαίους ήταν γνωστός ως «κρίθινος Δημοσθένης».

Άλλοι ρήτορες

Μας είναι γνωστά τα ονόματα και άλλων ρητόρων που δε συμπεριλαμβάνονται στον *Κανόνα*, όπως: ο Φωκίων (402-317 π.Χ.), Αθηναίος στρατηγός και πολιτικός, υποστηρικτής της ειρήνης με τη Μακεδονία και γνωστός για την ακεραιότητα του χαρακτήρα του (*χρηστός*). Σε ηλικία 85 ετών καταδικάστηκε σε θάνατο και ήπιε το κώνειο. Ο Δημάδης (380-319 π.Χ.), θερμός εκπρόσωπος του μακεδονικού κόμματος, θανατώθηκε όμως από τον Κάσσανδρο, γιο του Αντίπατρου· ο Ηγήσιππος, σύγχρονος του Δημοσθένη, ο Αλκιδάμας (5ος/4ος αι. π.Χ.) από την Ελέα της Αιολίας κ.ά.

Η κατάργηση της αθηναϊκής ανεξαρτησίας σηματοδοτεί και το τέλος της μεγάλης ρητορείας, που στηρίζεται κυρίως στην *ἰσηγορία*. Τελευταίος ρήτορας ήταν ο Δημήτριος ο Φαληρεύς (360-280 π.Χ.), πολιτικός και νομοθέτης. Στη συνέχεια, η ζωντανή ρητορική της συνέλευσης και των δικαστηρίων παραχωρεί τη θέση της στη ρητορική σπουδή.

Επίλογος

Τα περισσότερα πνευματικά επιτεύγματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου συνδέονται άμεσα με την πόλη, την οργάνωση και τη σημασία της: τα έργα την υμνούν ή τη μεγαλύνουν (ωδές χορικής ποίησης, τραγωδίες, επιδεικτικοί λόγοι, ιστορία), αναφέρονται στη θεσμική ζωή (συμβουλευτικοί λόγοι), επικαλούνται πολιτικές κρίσεις ή δυσκολίες (κωμωδίες, δημηγορίες, Θουκυδίδης, Πλάτων, Αριστοτέλης). Η σκέψη όλων των διανοουμένων και των στοχαστών προστατεύει την πόλη και εγγυάται την ενότητά της. Στη συνέχεια, οι κατακτήσεις των Μακεδόνων, μολονότι σηματοδότησαν το τέλος του πολιτικού ιδεώδους της πόλεως-κράτους, ως ανεξάρτητου κέντρου εξουσίας, διατηρούν και συνεχίζουν το πολιτισμικό πρότυπο της Αθήνας.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: *ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ Ή ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΗ*

(Από το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, 323 π.Χ., έως τις αρχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, 31 π.Χ.)

Η περίοδος ονομάζεται *ελληνιστική*, για να δηλώσει τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας ως κοινής σε περιοχές μη ελληνικές και την κυριαρχία του ελληνικού στοιχείου σε όλους τους τομείς. Ονομάζεται και *αλεξανδρινή*, γιατί οι λόγιοι έζησαν και διέπρεψαν κυρίως στην Αλεξάνδρεια, μεγάλη πνευματική εστία του Ελληνισμού, με τη Βιβλιοθήκη και το Μουσείο της, της οποίας το κύρος είναι εφάμιλλο με εκείνο της Αθήνας. Κατά την περίοδο αυτή καλλιεργούνται όλα τα μέχρι τότε γνωστά είδη του πεζού και του ποιητικού λόγου, προσαρμοσμένα όμως στις συνθήκες της εποχής, οι οποίες συντελούν στη δημιουργία και νέων ειδών. Η αλεξανδρινή περίοδος χαρακτηρίζεται για την ποικιλομορφία της και την αίσθηση του κοσμοπολιτισμού· είναι μια εποχή επαναστάσεων και αναστατώσεων, όπου κόσμοι συγκρούονται, άνθρωποι αναμειγνύονται σε έναν ευρύτερο γεωγραφικό και κοινωνικό ορίζοντα, ενώ η επιστήμη, η τέχνη και η τεχνική δημιουργούν θαύματα.

Α. ΠΟΙΗΣΗ

1. Γενικά

Η ποίηση προσέλαβε νέο χαρακτήρα, έγινε έργο καλλιεργημένων ανθρώπων, με διαφορετική στάση απέναντι στη ζωή (νοσταλγική αναπόληση της φύσης, προβολή ατομικού βίου)· το ήθος της νέας εποχής οφείλεται και στην αποδυνάμωση της πόλεως ως αυτόνομης πολιτικής μονάδας. Διάδοχες μορφές είναι οι συμπολιτείες και τα κράτη των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τα οποία κυβερνούν απόλυτοι μονάρχες. Οι ποιητές ονομάζονται αλεξανδρινοί, ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής ή δράσης τους.

2. Χαρακτηριστικά

Βασικά χαρακτηριστικά της αλεξανδρινής ποίησης είναι η μικρή έκταση των ποιημάτων, η θεματική πρωτοτυπία, το λόγιο ύφος, η εξεζητημένη (= επιτηδευμένη και όχι φυσική) γλώσσα, με τάση προς το παράδοξο, ο ρεαλισμός με σκηνές της καθημερινής ζωής. Ως γλώσσα χρησιμοποιείται η δωρική διάλεκτος, ιδιαίτερα η δυτική της Σικελίας (*Δωρικὴ Κοινά*), αλλά και η ομηρική και η αττική.

Ψηφιδωτό του 3ου αιώνα μ.Χ. από την «οικία του Μενάνδρου» στη Μυτιλήνη

3. Είδη

Από τα παραδοσιακά ποιητικά είδη επιβιώνουν, σε ανανεωμένη μορφή: α) *το έπος*, που δεν είναι κυρίως ηρωικό, αλλά μυθιστορηματικό, β) *η ελεγεία*, που εξελίσσεται σε πολύστιχη ποίηση εγκυκλοπαιδικού περιεχομένου, γ) ο *ίαμβος*, που μετεξελίσσεται σε *μίμο*, και δ) το μνημειακό επίγραμμα, που γίνεται λογοτεχνικό και καλλιεργούνται όλα τα είδη του. Νέα ποιητικά είδη εμφανίζονται, όπως το *εἰδύλλιον*[1] (υποκοριστικό του *εἶδους*) ή *βουκολικό ποίημα*, μικρό ποίημα, σε επική συνήθως γλώσσα, που ζωντανεύει τον ποιμενικό κόσμο της υπαίθρου και το *ἐπύλλιον* (υποκοριστικό του *ἔπους*), σύντομο επικό ποίημα, με μυθολογικό ή μη περιεχόμενο.

α. Έπος – Λυρική ποίηση

Κυριότερος εκπρόσωπος του ηρωικού έπους είναι ο *Ἀπολλώνιος* (295-215 π.Χ.). Γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια, αλλά ονομάζεται γενικά Ρόδιος, γιατί έζησε στη νήσο αυτοεξόριστος. Έγραψε τα *Ἀργοναυτικά*, μεγάλο έπος (5.834 εξάμετροι στίχοι) σε τέσσερα βιβλία, όπου μιμείται τον Όμηρο· το ποίημα έχει ως υπόθεση το ταξίδι του Ιάσονα και των συντρόφων του με την Αργώ στην Κολχίδα, για να φέρουν πίσω το χρυσόμαλλο δέρας.

Ο *Καλλίμαχος* (305-240 π.Χ.), από την Κυρήνη της Λιβύης, έζησε στην Αλεξάνδρεια και ασχολήθηκε με φιλολογικές μελέτες (120 βιβλία-πίνακες για όσους διέπρεψαν στην παιδεία) και την ποίηση. Έγραψε *Ἐπιγράμματα* (64 μικροτεχνήματα με γλωσσική επάρκεια και λυρική τόλμη) και 6 *Ὕμνους* («Εἰς Δία», «Εἰς Ἀπόλλωνα», «Εἰς Ἄρτεμιν», «Εἰς Δῆλον», «Εἰς Δήμητρα», «Εἰς Λουτρὰ τῆς Παλλάδος»), λυρικά ποιήματα, που θυμίζουν τους αντίστοιχους ύμνους (ο τελευταίος είναι σε μέτρο ελεγειακό). Τα *Αἴτια* είναι μεγάλο ποίημα σε τέσσερα βιβλία και σε μέτρο ελεγειακό, όπου ο Καλλίμαχος χρησιμοποιεί την πολυμάθειά του, για να εξηγήσει διάφορα αίτια, δηλαδή τις «αρχές» εθίμων, θρησκευτικών πράξεων και ιστορικών συμβάντων. Κατ' επίδραση του Ησιόδου, ο ποιητής-αφηγητής ερωτά στο όνειρό του τις Μούσες για τους ήρωες και τους θεούς. Στο ποίημά

---

1. Μικρό άσμα, με ιστορία συνήθως ερωτική, και με αυτήν τη σημασία χρησιμοποιείται στη νεοελληνική.

του «Ἡ κόμη τῆς Βερενίκης»1, η ιερή πλεξίδα (= πλόκαμος) της βασίλισσας καταστερώνεται, δηλαδή γίνεται αστέρι. Η «Ἑκάλη» έχει επική χροιά και ονομάστηκε έτσι από το όνομα μιας φτωχής γερόντισσας, κοντά στην οποία ο ήρωας Θησεύς βρήκε καταφύγιο και φιλοξενία μετά την εξόντωση του Μαραθώνιου ταύρου (σήμερα ομώνυμη κοινότητα του νομού Αττικής).

Στη διδακτική ποίηση ανήκουν επίσης: α) *Ο Άρατος* (310-245 π.Χ.), από τους Σόλους της Κιλικίας, ονομαστός για τα *Φαινόμενα* (1.154 εξάμετροι στίχοι), με γνώσεις αστρονομίας και μετεωρολογίας, που αποτελεί συμπλήρωση των *Ἔργων* του Ησιόδου. Το ποίημα είχε μεγάλη απήχηση στη ρωμαϊκή λογοτεχνία, σχολιάστηκε (*Γεωργικὰ* του Βιργιλίου) και μεταφράστηκε (Κικέρων). β) Ο *Νίκανδρος*, από την Κολοφώνα, έγραψε *Θηριακά* (958 στίχοι), σχετικά με δήγματα (= δαγκώματα) και τα φάρμακά τους, και *Ἀλεξιφάρμακα* (630 εξάμετροι), με θέμα τη θεραπεία από τροφικές δηλητηριάσεις.

Από τη λυρική ποίηση, η οποία προϋποθέτει ελευθερία πολιτικής έκφρασης και ευθύνες, που είναι ανύπαρκτες στις μοναρχίες, καλλιεργείται κυρίως η ελεγειακή ποίηση στις αρχές της περιόδου, με τον Αντίμαχο από την Κολοφώνα (περίπ. 4ο αι. π.Χ.). Η ελεγεία του «Λυδή», όπου κυριαρχεί το ερωτικό στοιχείο, έχει ως πρότυπο τον Ησίοδο και τον Αρχίλοχο. Ο Φιλη(ι)τάς[2] (340-270 π.Χ.), από την Κω, έγραψε αφηγηματικές ελεγείες («Δημήτηρ» και «Ἑρμῆς») σε εξάμετρους στίχους. Η ποιητική του επίδραση ήταν μεγάλη.

β. Επίγραμμα

Το επίγραμμα, που ξεκίνησε στους προηγούμενους αιώνες, γνώρισε πρωτοφανή άνθηση η οποία διαρκεί έως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Καλλιεργούνται τώρα όλα τα είδη του: επιτύμβια, αναθηματικά, ερωτικά, παραινετικά, σκωπτικά, συμποτικά κ.ά. Βασικά χαρακτηριστικά του είναι η ποικίλη θεματική, η ανθρώπινη θέρμη, το γνήσιο πάθος και η ποιητική ευαισθησία. Όλοι οι γνωστοί ποιητές της ελληνιστικής εποχής γράφουν και επιγράμματα· από τους εκπροσώπους του ξεχωρίζουν οι: Λεωνίδας από τον Τάραντα, Αντίπατρος από τη Σιδώνα και Μελέαγρος από τα Γάδαρα της Ιορδανίας.

γ. Τραγωδία

Το πολιτικό πλαίσιο δεν ευνοεί την ανάπτυξη της τραγωδίας· το ρόλο της αναλαμβάνει η φιλοσοφία, που δίνει λύσεις και ανταποκρίνεται σε πρωταρχικά προβλήματα του ανθρώπινου βίου. Παρ' όλ' αυτά η τραγωδία συνέχισε την ύπαρξή της ως μορφή «αναγνωστική», δηλαδή δεν προορίζεται για παράσταση. Επτά τραγικοί της Αλεξάνδρειας είναι γνωστοί

1. Από το ποίημα σώζονται 25 περίπου στίχοι, αλλά και η μετάφρασή του στα λατινικά από το λυρικό ποιητή Κάτουλλο (1ος αι. π.Χ.).
2. Το όνομα διττογραφείται (= γράφεται με δύο τρόπους). Πιθανότερο πάντως είναι το πρώτο (από το *φιλέω, -ῶ*) απ' όπου ίσως προέρχεται και η λέξη «φιλητής».

με το όνομα «Πλειάς» (από τον ομώνυμο αστερισμό, την Πούλια). Ο *Λυκόφρων* (4ος/3ος αι. π.Χ.), από τη Χαλκίδα, έγραψε 65 τραγωδίες και ένα μακροσκελές ιαμβικό ποίημα, «Ἀλεξάνδρα» (1.474 στίχοι), όπου η κόρη του Πριάμου, Κασσάνδρα-Αλεξάνδρα, με ένα είδος προφητικού μονολόγου, σε ύφος χρησμού, προβλέπει την πτώση της Τροίας.

δ. Η Νέα κωμωδία

Δημιούργημα των νέων πολιτικών συνθηκών είναι η *Νέα κωμωδία* (330-250 π.Χ.), με ηθογραφικό περιεχόμενο. Τα έργα είναι κυρίως «κωμωδίες ηθών», δηλαδή χαρακτήρων με ανθρώπινους τύπους της καθημερινότητας, και όχι σάτιρα πολιτικών καταστάσεων· απαρτίζεται συνήθως από πέντε πράξεις, όπως αργότερα τα πεντάπρακτα ευρωπαϊκά θεατρικά έργα. Η Νέα κωμωδία επέδρασε στους Λατίνους (Πλαύτο και Τερέντιο), στο λαϊκό κωμικό θέατρο της Αναγέννησης, το κρητικό θέατρο (17ος αι.), το Μολιέρο (1622-1673) και το θέατρο της εποχής του μπαρόκ (16ος αι.). Τα κύρια γνωρίσματα της Νέας κωμωδίας είναι:

- η ουσιαστική κατάργηση του Χορού και η αντικατάστασή του από εμβόλιμα τραγούδια (ιντερμέδια) στα διαλείμματα
- η κατάργηση της παράβασης και του φαλλού
- η ιδιαίτερη προτίμηση σε ερωτικά θέματα.

Αναφέρονται 65 ποιητές της Νέας κωμωδίας, όπως ο Φιλήμων και ο Δίφιλος, από τα έργα των οποίων δεν έχουμε παρά μόνο μερικά αποσπάσματα. Όλους, όμως, επισκιάζει ο λαμπρότερος εκπρόσωπος του είδους, ο *Μένανδρος*.

Μένανδρος (342-290 π.Χ.)

Ο Μένανδρος, γιος του Διοπείθη, γεννήθηκε στην Αθήνα (Κηφισιά) από πλούσια οικογένεια. Είχε στενές σχέσεις με πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του, όπως τον Επίκουρο, το Θεόφραστο, το Δημήτριο Φαληρέα. Παρουσιάστηκε στο θέατρο, για πρώτη φορά, με το έργο *Ὀργή*. Έγραψε 108 κωμωδίες και κέρδισε 8 πρώτες νίκες. Ολόκληρη σώζεται μόνο μία κωμωδία και αποσπάσματα από άλλες, καθώς και εκατοντάδες γνωμικοί στίχοι, «Μονόστιχοι γνῶμαι». Γενικός τύπος του θέματος είναι ο έρωτας μετ' εμποδίων, η θέση των εταιρών και η έκθεση βρεφών, που αναγνωρίζονται αργότερα· η ανάπτυξη της πλοκής γίνεται ουσιαστικό στοιχείο της δράσης. Έργα του ποιητή:

Δύσκολος (γνωστή και ως *Μισάνθρωπος*, Λήναια, 316 π.Χ., πρώτο βραβείο)

Σάτιρα ενός χαρακτήρα ιδιότροπου και αντικοινωνικού. Ένας ενοχλητικός γέροντας αντιπαθεί όλους τους συνανθρώπους του και συμπεριφέρεται με σκαιότητα σε όσους τον πλησιάζουν. Η κωμωδία επέδρασε μέσω της λατινικής κωμωδίας στο Σαίξπηρ, το Μολιέρο και το Χόφμανσταλ, Αυστριακό λογοτέχνη (1884-1920).

Ἐπιτρέποντες (= διαιτητές, 304 π.Χ., σώζονται 590 στίχοι)

Δύο άνθρωποι που λογομαχούν χωρίς αποτέλεσμα εμπιστεύονται τη λύση της διαφοράς τους στην κρίση ενός άλλου. Το έργο τονίζει τη λεπτή απεικόνιση χαρακτήρων.

Σαμία (316 π.Χ., σώζονται 340 στίχοι)

Έχει υπόθεση τον έρωτα ενός πλούσιου νέου και μιας φτωχής νέας, καθώς και την τύχη του παιδιού τους. Ονομάστηκε έτσι από μια παλλακίδα (= μη νόμιμη σύζυγο) που καταγόταν από τη Σάμο.

Περικειρομένη (313 π.Χ., σώζονται 447 στίχοι)

Έχει υπόθεση την τύχη δύο έκθετων δίδυμων παιδιών. Το όνομα οφείλεται στο κόψιμο των μαλλιών (*κείρομαι* = κουρεύω) της νέας από το μνηστήρα της σε μια στιγμή παραφοράς του.

Χαρακτηριστικά

Στις κωμωδίες του Μένανδρου κυριαρχούν το παιχνίδι των παρεξηγήσεων, με πιθανές περιπέτειες, η εικονογράφηση των χαρακτήρων και ο ρόλος της παντοδύναμης Τύχης. Η κωμωδία δεν είναι πια πολιτική, αλλά ψυχολογική. Είναι πλούσια σε μονολόγους, όπως η τραγωδία του Ευριπίδη. Η γλώσσα του πλησιάζει στην κοινή, είναι τολμηρή, χωρίς να γίνεται χυδαία. Το έργο του Μένανδρου προβάλλει οικογενειακούς δεσμούς, φιλίες, ανθρώπινες σχέσεις. Η μελέτη αυτή της συμπεριφοράς του ανθρώπου συνέβαλε στη σημαντική επιτυχία του και τη διαρκή δημοτικότητά του στους αιώνες. Ο Μένανδρος αποτελεί τον πρόδρομο του νεότερου ευρωπαϊκού θεάτρου.

> *Ὡς χαρίεν ἔστ' ἄνθρωπος, ἂν ἄνθρωπος ᾖ.*
>
> (Πόσο «χαριτωμένος» —τέλειος— είναι ο άνθρωπος, αν είναι άνθρωπος.)
>
> Μονόστιχη γνωμική ρήση που εκφράζει το ιδεώδες του ποιητή και τονίζει την ανθρωπιά που προσιδιάζει στους ανθρώπους.

ε. Βουκολική ποίηση

Έχει θέμα τη ζωή των ποιμένων και των αγροτών. Η αρχή της ανάγεται στα λαϊκά ποιμενικά άσματα της Σικελίας. Περιέχει στοιχεία από το έπος (μέτρο), το μέλος (στροφή) και το δράμα (διάλογος). Κυριότερος εκπρόσωπος είναι ο Θεόκριτος.

Θεόκριτος (πιθανόν 310-240 π.Χ.)

Ο Θεόκριτος, από τις Συρακούσες, έζησε στην πόλη του, στην Αλεξάνδρεια και στην Κω. Έγραψε ύμνους, ελεγείες και επιγράμματα, αλλά είναι γνωστός από το νέο ποιητικό είδος που καλλιέργησε. Τα 27 *Εἰδύλλια*, γραμμένα σε δωρική διάλεκτο, είναι κυρίως φανταστικές συνθέσεις που παρουσιάζουν, με διαλογική μορφή, σκηνές από τη ζωή των

βουκόλων στη Σικελία. Οι τίτλοι είναι δηλωτικοί: «Νομεῖς», «Βουκολιασταί», «Αἰπολικὸν» και «Ποιμενικόν», «Βουκολίσκος» κ.ά. Το έκτο ειδύλλιο («Θαλύσια») αναφέρεται στην εορτή προς τιμήν της Δήμητρας στην Κω για τη συγκομιδή του σιταριού, ενώ στο 15ο («Συρακόσιαι ἢ Ἀδωνιάζουσαι») δύο Συρακούσιες γυναίκες, που κατοικούν στην Αλεξάνδρεια, πηγαίνουν στα ανάκτορα, για να παρακολουθήσουν τη γιορτή του Άδωνη.

Τα θεοκρίτεια ειδύλλια, που απηχούν τη γνήσια συγκίνηση και νοσταλγία για τη χαμένη φύση, διακρίνονται για τη ζωντάνια, τη χάρη, τη χιουμοριστική διάθεση, το ρεαλισμό και το διάχυτο ερωτικό στοιχείο.

Επίδραση

Η ποίηση του Θεόκριτου είχε μεγάλη επίδραση στη ρωμαϊκή όσο και τη μεταγενέστερη λογοτεχνία, την πλαστική και τις εικαστικές τέχνες. Στις σύγχρονες λογοτεχνίες επιβιώνουν οι βοσκοί με τα ονόματά τους (Δάφνις, Ὕλας, Τίτυρος, Ἀμαρυλλίς κ.ά.) και η ποιμενική ατμόσφαιρα της Σικελίας, αλλά και της Αρκαδίας, η οποία ως χώρος κατεξοχήν ποιμενικός, λίκνο του Ερμή, άσκησε μεγάλη γοητεία μέχρι τα νεότερα χρόνια.

Η λατινική έκφραση «et in Arcadia ego» (= και εγώ στην Αρκαδία) δηλώνει, στο χώρο του πνεύματος, ποιητική παιδεία και πνευματική καλλιέργεια.

Μόσχος

Δεύτερος βουκολικός ποιητής είναι ο Μόσχος (πρώτο μισό του 2ου αι. π.Χ.) από τις Συρακούσες. Το επύλλιό του «Εὐρώπη» (166 εξάμετροι στίχοι) αναφέρεται στην αρπαγή της Ευρώπης από το Δία και την ένωση θεού και θνητής. Το ποίημα παίρνει σήμερα ξεχωριστή επικαιρότητα ως αλληγορικός μύθος της νέας ενωμένης Ευρώπης.

Βίων

Ο Βίων (2ος/1ος αι. π.Χ.), από τη Σμύρνη, που έζησε στη Σικελία, συμπληρώνει την τριάδα των βουκολικών ποιητών· έγραψε το ποίημα: «Ἐπιτάφιος τοῦ Ἀδώνιδος» (98 εξάμετροι στίχοι), έναν τελετουργικό θρήνο που μιμείται το Θεόκριτο («Εἰδύλλιο Ι»).

στ. Μίμος

Παρίστανε, σε χαλαρή δραματική μορφή, σκηνές από την καθημερινή ζωή της πόλης ή της υπαίθρου, σε γλώσσα διαλεκτική, που ήταν πιο κοντά στη γλώσσα του λαού. Ήταν ένα είδος ψυχαγωγίας από σκηνής, με κύρια χαρακτηριστικά την τέρψη και το ευτράπελο.

Ο Ηρώ(ν)δας (πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ.), από την Κω, έγραψε οκτώ μιμιάμβους, έμμετρους με πεζολογικό χαρακτήρα, όπου συναιρεί τη σικελική παράδοση του *Σώφρονα* με το ιωνικό πνεύμα του *Ιππώνακτα*. Πρόκειται για διαλόγους ρεαλιστικούς και σατιρικούς, ανάμεσα σε λαϊκά πρόσωπα της απόλυτης καθημερινότητας· τα θέματα είναι παρμένα από το αστικό περιβάλλον και προσφέρουν χιουμοριστικά στιγμιότυπα, με καυστικότητα και ζωηρότητα, διανθισμένα με χοντρά αστεία, υπονοούμενα, λαϊκά στοιχεία (παροιμίες), που στοχεύουν στη γελοιοποίηση της πραγματικότητας. Στους μεταγενέστερους χρόνους τον αναφέρει ο Λατίνος Πλίνιος ο νεότερος (περίπου 61-112 μ.Χ.).

Β. ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ

Χαρακτηριστικά Η ελληνιστική περίοδος χαρακτηρίζεται από την κλίση προς την επιστημονική έρευνα και την πολυμάθεια. Υπάρχει ένας συγκρητισμός[1] ιδεών και μια έντονη ερανιστική[2] διάθεση ακόμη και στους λόγιους. Στη λογοτεχνία εκδηλώνονται διάφορες τάσεις: μελαγχολική διάθεση, παραίτηση από τη ζωή, μοιρολατρική στάση. Είναι η εποχή των επιστημών και των ανακαλύψεων. Η εξειδίκευση της γνώσης προωθεί την παραγωγή λόγιων κειμένων και παραμερίζει την πολιτική ρητορεία, που γίνεται υπόθεση των ρητόρων. Τα κείμενα του παρελθόντος συγκεντρώνονται στα ερευνητικά κέντρα, εκδίδονται, ερμηνεύονται και σχολιάζονται. Ως γλώσσα χρησιμοποιείται η Κοινή (κοινό γλωσσικό όργανο επικοινωνίας) σε όλα τα είδη του πεζού λόγου, την επιστήμη, τη φιλοσοφία, την ιστορία.

α. Επιστήμες

Παρατηρείται ιδιαίτερη άνθηση των θετικών επιστημών. Η *γεωγραφία* (αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά τις μακρινές εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου) εκπροσωπείται προπάντων από τον Ερατοσθένη (276-196 π.Χ.) τον Κυρηναίο, διευθυντή της Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης και ιδρυτή της επιστημονικής γεωγραφίας· έγραψε *Γεωγραφικά* και *Καταστερισμούς*, επηρεασμένος από την πλατωνική φιλοσοφία, κυρίως από το διάλογο *Τίμαιο*.

Η *αστρονομία* εκπροσωπείται από τον Ίππαρχο (2ος αι. π.Χ.), από τη Νίκαια της Βιθυνίας, ο οποίος τελειοποίησε τα όργανα παρατήρησης (διόπτρα) των αστέρων.

Τα *μαθηματικά*, απαραίτητα στην αστρονομία, καλλιεργούνται κυρίως από τον Ευκλείδη (330-275 π.Χ.), από την Αλεξάνδρεια[3]. Ο Ευκλείδης έθεσε τις βάσεις της γεωμετρίας και τα *Στοιχεῖα* αποτέλεσαν αυθεντία για πολλούς αιώνες έως σήμερα.

Ο Συρακόσιος Αρχιμήδης (287-212 π.Χ.) σπούδασε στην Αλεξάνδρεια, αλλά έζησε στην πατρίδα του· είναι ο μεγαλύτερος μαθηματικός της αρχαιότητας και πολυγραφότατος συγγραφέας (έγραψε στη δωρική διάλεκτο). Έγινε διάσημος για τις μηχανικές εφευρέσεις του (μοχλοί, πολεμικές μηχανές για την πυρπόληση του ρωμαϊκού στόλου, μέτρηση του κύκλου, αρχή της άνωσης των υγρών-«εὕρηκα» κτλ.). Σκοτώθηκε κατά την άλωση των Συρακουσών από τους Ρωμαίους.

Το αστρονομικό μηχάνημα του 1ου αιώνα π.Χ. (βρέθηκε στο ναυάγιο των Αντικυθήρων). Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

1. (*συγκρητισμός σὺν + κρητίζω < Κρής, -τός*): ανάμειξη στοιχείων διαφορετικής προέλευσης, κυρίως θρησκειών ή ιδεών.
2. *ἐρανίζομαι* = δανείζομαι και παραθέτω επιλεγμένα αποσπάσματα από διάφορα κείμενα.
3. Διαφορετικός από τον Ευκλείδη από τα Μέγαρα, μαθητή του Σωκράτη.

Θρυλικές διαδόσεις αναφέρονται στον τρόπο του θανάτου του και την περίφημη φράση που είπε σε Ρωμαίο στρατιώτη: «*Μή μου τοὺς κύκλους τάραττε*» (= Μην καταστρέφεις τα κυκλικά γεωμετρικά σχήματά μου) και «*Παρὰ κεφαλὰν καὶ μὴ παρὰ γραμμὰν*» (= Χτύπησε στο κεφάλι και όχι στο γεωμετρικό σχήμα).

Η φιλολογική επιστήμη ακμάζει επίσης στην Αλεξάνδρεια με τους διευθυντές της Βιβλιοθήκης, οι οποίοι δημιουργούν τη γραμματική, την κριτική των κειμένων και την ιστορική κριτική (σχολιασμός χειρογράφων). Κυριότεροι *γραμματικοί* (= φιλόλογοι) και προϊστάμενοι της Βιβλιοθήκης είναι οι: Ζηνόδοτος ο Εφέσιος, Απολλώνιος ο Ρόδιος, Ερατοσθένης ο Κυρηναίος, Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, Αρίσταρχος από τη Σαμοθράκη.

β. Φιλοσοφία

Αναπτύχθηκαν τρία φιλοσοφικά συστήματα, ο επικουρισμός, ο σκεπτικισμός και ο στωικισμός, τα οποία καθορίζουν τις κύριες κατευθύνσεις της φιλοσοφίας στον ελληνιστικό χώρο μετά τον Αριστοτέλη. Ως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους έχουν την ισχυρή έμφαση που δίνουν στο άτομο, μετά την κατάρρευση του πολιτικού συστήματος της πόλης, την ατομική αυτονομία και την «*φύσιν*», «*τὸ κατὰ φύσιν ζῆν ἢ ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν*». Σπέρματα των φιλοσοφικών τους τάσεων βρίσκονται σε στοχαστές που έδρασαν πριν από το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, όπως ο Διογένης ο Κυνικός, ο οποίος αμφισβήτησε τους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς και την παράδοση, κηρύσσοντας τις νέες ιδέες για την κατανίκηση των φόβων και των επιθυμιών.

1. Ο επικουρισμός

Ο επικουρισμός, ως ηθική φιλοσοφία, δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ψυχική γαλήνη και αταραξία έναντι της πολιτικής. Εισηγητής της ήταν ο Επίκουρος (341-271 π.Χ.), γιος Αθηναίου κληρούχου, ο οποίος γεννήθηκε στη Σάμο. Ίδρυσε τους φιλοσοφικούς του κύκλους στη Μυτιλήνη, τη Λάμψακο και την Αθήνα. Η οικία με τον κήπο του —που έδωσε το όνομα[1] στην επικούρεια σχολή— έγινε το κέντρο της φιλοσοφικής του σχολής. Από το πλούσιο έργο του διασώθηκαν τρεις επιστολές (η *Πρὸς Μενοικέα*, όπου δίνει περίληψη της ηθικής του θεωρίας), *Κύριαι Δόξαι* (μια συλλογή 40 βασικών δογμάτων[2]), *Ἀποφθέγματα* (μια σειρά γνωμικών) και αποσπάσματα από το *Περὶ φύσεως* (37 βιβλία), μια συστηματική πραγμάτευση της φυσικής, της κοσμολογίας και της επιστημολογίας.

1. Η σχολή ονομαζόταν «Κήπος» και οι επικούρειοι ήταν γνωστοί και με το όνομα «*οἱ ἀπὸ τῶν κήπων*» ή «*οἱ ἀπὸ κήπου*».
2. Βασικό δόγμα ήταν «*τὸ λάθε βιώσας*» (= ζήσε στο περιθώριο, αθόρυβα, μακριά από τη δημοσιότητα).

Πλαίσιο της φιλοσοφίας του

Ο Επίκουρος υποστήριζε ότι η φιλοσοφία τότε μόνο έχει αξία, όταν βοηθάει τον άνθρωπο να κατακτήσει την ευδαιμονία. Η ευδαιμονία αυτή, θεϊκή ή ανθρώπινη, για να πραγματωθεί τέλεια, απαιτεί μια ζωή που διέπεται από αδιατάραχη ηρεμία ή απαλλαγή από τον πόνο. Μεγαλύτερη αιτία της αποτυχίας του ανθρώπου να ζήσει ήρεμη ζωή είναι οι δοξασίες για τη θεϊκή διακυβέρνηση του κόσμου· στρέφεται, έτσι, εναντίον της κοσμολογίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Απορρίπτει επίσης την πίστη ότι οι θεοί είναι υπεύθυνοι για οποιοδήποτε φυσικό γεγονός, καθώς και τους μεταφυσικούς προβληματισμούς και το φόβο του θανάτου. *«Ο Θεός είναι πέραν του φόβου, ο θάνατος είναι απαλλαγμένος αισθήματος...»*· όλα ρυθμίζονται από την τύχη, η οποία κυριαρχεί στην ύλη και δεν υποτάσσεται ούτε στην πρόνοια ούτε στη λογική. Ο άνθρωπος είναι ελεύθερος και αυτάρκης.

Οι αρχές του επικουρισμού απαιτούν την αυτοκυριαρχία και τη σταθερότητα που θα εξασφαλίσουν τη γαλήνη του πνεύματος, την *ἀταραξίαν*.

Κατά τον Επίκουρο, η ελευθερία από τον πόνο είναι αγαθό και υπέρτατη ηδονή. Η φιλία ως αθάνατο αγαθό προσφέρει μεγάλη ευτυχία. Ο Κήπος, άλλωστε, ήταν μια κοινωνία φίλων και εξασφάλιζε το πλαίσιο για την πραγματοποίηση της φιλίας· γυναίκες και δούλοι δεν αποκλείονταν.

Ο επικουρισμός, που είχε αφετηρία τα ηθικά αξιώματα του Δημόκριτου, διαδόθηκε στον ελληνικό και το ρωμαϊκό κόσμο. Θερμός οπαδός του ήταν κυρίως ο Λατίνος Λουκρήτιος (του 1ου αι. π.Χ.), ο οποίος στο φιλοσοφικό του ποίημα «De rerum natura» (= για τη φύση των πραγμάτων) παρουσιάζει την επικούρεια διδασκαλία ως μοναδική πηγή για την ανθρώπινη σωτηρία.

2. Σκεπτικισμός

Ο σκεπτικισμός (*σκέψις* = διαλογισμός ή έρευνα) είναι φιλοσοφικό ρεύμα που αρνείται κάθε γνώση, αμφισβητώντας την αυθεντικότητα και την ισχύ γενικώς αποδεκτών αληθειών. Έχει τις ρίζες του στον 4ο αι. π.Χ. («*οὐδὲν οἶδα*») και αφετηρία του είναι η ελπίδα να κατακτήσουμε την ψυχική ηρεμία (*ἀταραξίαν*). Ιδρυτής του είναι ο Πύρρων (365-275 π.Χ.) από την Ήλιδα, ο εισηγητής του φιλοσοφικού δόγματος του πυρρωνισμού (ως αρχαίας σκέψης) και της *ἐποχῆς* (= αναστολή, επιφύλαξη ως προς τη γνώση), η οποία αναφέρεται στη φύση των υλικών αντικειμένων που είναι απρόσιτα στον άνθρωπο. Αναζήτησε την ευτυχία στην αποχή από κάθε κρίση και ορισμό (*ἀφασία*). Υποστήριζε ακόμη πως η συνήθεια και η συμβατικότητα (=σύμβαση), σύμφωνα με τα πρότυπα της κοινωνίας, διέπουν τις ανθρώπινες πράξεις.

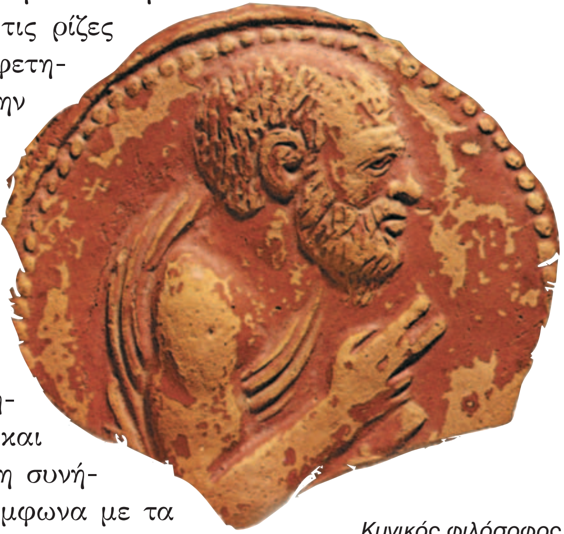

Κυνικός φιλόσοφος. Αθήνα, Μουσείο Αγοράς

Την επόμενη φάση του σκεπτικισμού σημάδεψε η Ακαδημία με τους σκεπτικούς Αρκεσίλαο από την Πιτάνη της Αιολίδας (316-241 π.Χ.) και Καρνεάδη από την Κυρήνη της Λιβύης (214-129 π.Χ.), δεινό ρήτορα.

3. Στωικισμός

Ονομάστηκε έτσι από την Ποικίλη Στοά (= πολύχρωμη, κοσμημένη με τοιχογραφίες), στην Αγορά της αρχαίας Αθήνας, έναν κεντρικό δημόσιο χώρο που ονοματοδότησε τους οπαδούς και το φιλοσοφικό σύστημα. Οι στωικοί συνιστούν ψυχικό σθένος στην αντιμετώπιση των αντιξοοτήτων της ζωής (*«ἀπέχου καὶ ἀνέχου»*).

Ως βασικά σημεία της στωικής φιλοσοφίας αναφέρονται η αδιαφορία για καθετί εξωτερικό (ήρεμη αναμονή του θανάτου), η λογικότητα, ως μοναδική πηγή ανθρώπινης ευδαιμονίας, ο «κοσμοπολιτισμός» (δηλαδή ο άνθρωπος θεωρείται πολίτης του κόσμου και όχι μόνο της πατρίδας) και ο ηθικός ιδεαλισμός. Οι στωικοί άντλησαν πολλές ιδέες από τον Ηράκλειτο. Οι δύο θεμελιώδεις έννοιες, που συμπίπτουν, είναι ο *λόγος*, που πηγάζει από το Θεό και στον οποίο υποτάσσονται όλα, και η *φύσις*. Ο άνθρωπος πρέπει να ζει σύμφωνα με τη φύση, η οποία ορίζει ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να κατακτά την *εὐδαιμονίαν* μόνο με ό,τι εξουσιάζει, δηλαδή με την αρετή, η οποία είναι το μόνο αγαθό. Η στωική ηθική, μολονότι περιέχει πρωτότυπα στοιχεία, έχει πολλά κοινά με τις σωκρατικές, πλατωνικές και αριστοτελικές ιδέες. Ιδρυτής της Στοάς είναι ο Ζήνων (333-262 π.Χ.), από το Κίτιο της Κύπρου, πολυγραφότατος, το έργο του οποίου όμως έχει χαθεί. Στην *Πολιτεία* υποστήριζε ότι μια κοινωνία σοφών δεν έχει ανάγκη τους συμβατικούς θεσμούς της ελληνικής πόλης. Ο Κλεάνθης (330-232 π.Χ.), από την Άσσο της Τρωάδας, έγραψε το μεγαλειώδη «Ὕμνον εἰς Δία» (37 εξασύλλαβοι στίχοι), δήλωση για τη θρησκευτική βάση του στωικισμού, και ο Χρύσιππος (280-206 π.Χ.), από τους Σόλους της Κιλικίας, συστηματοποίησε τη στωική φιλοσοφία και έγραψε 700 διατριβές (=μελέτες).

ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΣΤΩΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Η στωική φιλοσοφία, η σημαντικότερη κίνηση στην ελληνιστική φιλοσοφία, με τρεις φάσεις (Αρχαία, Μέση και Νέα Στοά), άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση σε ολόκληρο τον κόσμο. Νέα ώθηση θα πάρει με τον Παναίτιο από τη Ρόδο (185-112 π.Χ.) και τον Ποσειδώνιο από την Απάμεια της Συρίας (135-51 π.Χ.), και στη ρωμαϊκή περίοδο με τους φιλοσόφους Σενέκα, Επίκτητο και Μάρκο Αυρήλιο· θα επηρεάσει ακόμη τον Απόστολο Παύλο και τους Πατέρες της Εκκλησίας. Από την Αναγέννηση έως τα νεότερα χρόνια η επίδραση της στωικής φιλοσοφίας στο δυτικό πολιτισμό υπήρξε κυριαρχική στο έργο κορυφαίων φιλοσόφων (Σπινόζα, Καντ κ.ά.). Ακόμη και σήμερα η επιρροή του στωικισμού συνεχίζεται στην καθημερινή ζωή. Στη νεοελληνική η λέξη «στωικότητα» σημαίνει καρτερικότητα και αντιμετώπιση των δυσάρεστων καταστάσεων με στοχαστική διάθεση και αταραξία.

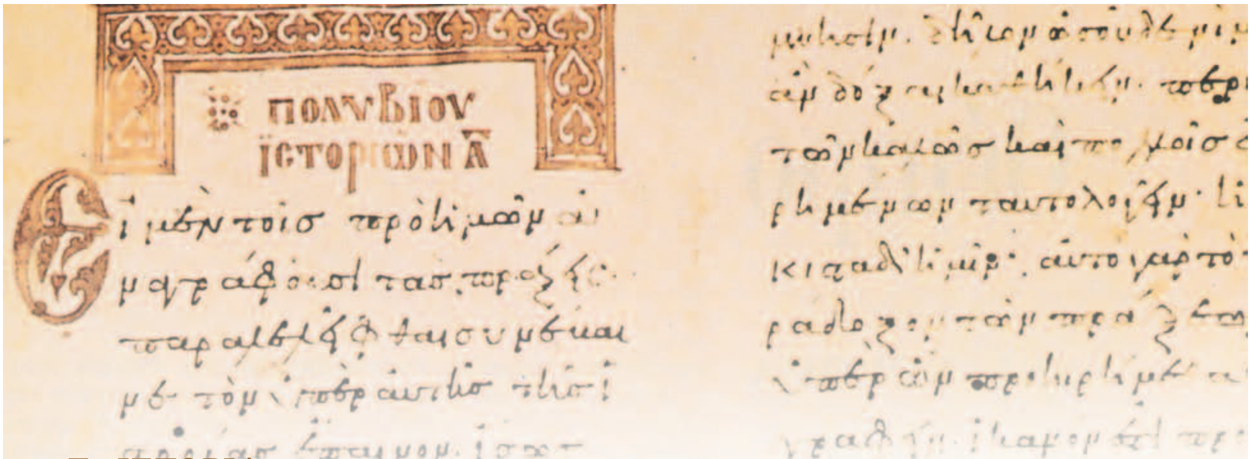

Γ. ΙΣΤΟΡΙΑ

Στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., εμφανίζονται οι *ιστορίες* του *Αλεξάνδρου* γραμμένες από ανθρώπους που τον είχαν συνοδεύσει στις εκστρατείες ή είχαν διαδραματίσει κάποιο ρόλο (π.χ. Πτολεμαίος, Αριστόβουλος, Νέαρχος). Η έλξη του προσώπου του κατακτητή θα οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός νέου είδους μυθιστορηματικής ή ρητορικής ιστορίας. Μετά τον Αλέξανδρο εμφανίζονται πολλοί ιστορικοί, το έργο τους όμως έχει χαθεί, με τοπικές ιστορίες, μονογραφίες σχετικές με πρόσωπα, απομνημονεύματα κ.ά. Δύο ιστορικοί δεν έχουν καμιά σχέση με την Αλεξάνδρεια: α) Ο *Τίμαιος* από το Ταυρομένιο (σημερινή Ταορμίνα) της Σικελίας (350-254 π.Χ.), που έζησε για μακρό χρονικό διάστημα στην Αθήνα, έγραψε το έργο *Ἱστορίαι* (38 βιβλία), αναφερόμενο στις ελληνικές πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας από την ίδρυσή τους έως τον πρώτο Καρχηδονιακό πόλεμο (264 π.Χ.).

β) Ο *Πολύβιος* (200-118 π.Χ.), γιος του στρατηγού Λυκόρτα, από τη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας, μετείχε ενεργά στην πολιτική της πατρίδας του και έγινε ίππαρχος της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Εκτοπίστηκε με άλλους 1.000 Αχαιούς στη Ρώμη, μετά τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), αλλά κέρδισε τη φιλία του Σκιπίωνα Αιμιλιανού, κατακτητή της Καρχηδόνας, και απέκτησε μεγάλη επιρροή στους Ρωμαίους.

Ταξίδεψε σε πολλά μέρη· το έργο του *Ἱστορίαι*, μνημονεύεται και ως *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, (39 βιβλία, από τα οποία σώζονται ακέραια μόνο τα πέντε πρώτα), καλύπτει την περίοδο 240-146 π.Χ. και αναφέρεται στην επέκταση της ρωμαϊκής δύναμης και στο ρόλο της Ρώμης ως παράγοντα της πολιτικής ενοποίησης· αυτή η οπτική της ρωμαϊκής επιτυχίας καθορίζει και τον τρόπο σύνθεσης του έργου.

Όπως και ο Θουκυδίδης, από τον οποίο έχει επηρεαστεί, στοχεύει περισσότερο στη χρησιμότητα παρά στην ψυχαγωγία. Η εξιστόρηση των γεγονότων γίνεται με τρόπο αξιόπιστο, αντικειμενικό και αμερόληπτο. Η επίδρασή του ήταν σημαντική στους μεταγενέστερους, ιδαίτερα στο Ρωμαίο ιστορικό Τίτο Λίβιο (64 π.Χ.-17 μ.Χ.).

Με τον Πολύβιο γίνεται η μετάβαση από την Αλεξάνδρεια στη Ρώμη, η οποία θα αποτελέσει, στη συνέχεια, ένα από τα κέντρα του ελληνορρωμαϊκού πολιτισμού.

Τέλος, ο *Διόδωρος ο Σικελιώτης* (περίπου 90-20 π.Χ.) έγραψε *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη*, σε 40 βιβλία (σώθηκαν πλήρη 15), όπου πραγματεύεται την παγκόσμια ιστορία από τις μυθικές αρχές έως την εποχή του, εξετάζοντας μαζί Έλληνες, Ρωμαίους και βαρβάρους.

ΤΕΤΑΡΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: *ΡΩΜΑΪΚΗ*

(Από το 31 π.Χ., αρχές της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, έως το 330 μ.Χ., ίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας)

Η περίοδος ονομάζεται *ρωμαϊκή*, γιατί στη διάρκειά της η Ρώμη είναι η κυρίαρχη δύναμη στον κόσμο. Η ρωμαϊκή εποχή είναι εποχή της πεζογραφίας (ιστορίας, φιλοσοφίας, ρητορικής), ενώ η ποίηση δεν έχει να παρουσιάσει κάτι το αξιόλογο. Η ελληνική παιδεία κυριαρχεί στο ρωμαϊκό κόσμο. Οι συγγραφείς της περιόδου προέρχονται από πολλές χώρες του εκρωμαϊσμένου κόσμου (Μικρά Ασία, Συρία, Αίγυπτο, Σικελία) και λίγοι από την κυρίως Ελλάδα. Γλώσσα όλων είναι η κοινή και η αττικίζουσα, μίμηση της αττικής διαλέκτου, ως πρότυπης γλώσσας.

Α. ΙΣΤΟΡΙΑ

Στην αρχή της περιόδου (100 π.Χ.-100 μ.Χ.), δύο ιστορικοί συγγραφείς, που έζησαν στη Ρώμη, συνεχίζουν τη δραστηριότητα του Πολυβίου: ο *Διονύσιος Αλικαρνασσεύς* (δεύτερο μισό του 1ου αι. π.Χ.), ο οποίος έγραψε σε 20 βιβλία (σώζονται 11) τη *Ῥωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, από τις αρχές της Ρώμης έως τον Α΄ Καρχηδονιακό πόλεμο, και ο *Στράβων* (βλ. λέξη, σελ. 177), ο οποίος έγραψε *Ἱστορικὰ Ὑπομνήματα*, σε 43 βιβλία, που έχουν χαθεί. Ξεχωριστή θέση όμως κατέχει ο Πλούταρχος.

1. Πλούταρχος (περίπου 50-120 μ.Χ.)

Ο Πλούταρχος, από τη Χαιρώνεια της Βοιωτίας, είναι μια μοναδική μορφή του ελληνικού κόσμου. Σπούδασε στην Αθήνα, άσκησε το ιερατικό λειτούργημα στους Δελφούς, ταξίδεψε στην Αλεξάνδρεια και έμεινε πολύ καιρό στη Ρώμη, όπου έλαβε τον τίτλο του Ρωμαίου πολίτη· επέστρεψε στη γενέτειρά του, όπου παρέμεινε μέχρι το θάνατό του, ζώντας ήρεμη οικογενειακή ζωή.

Η σημαντική παραγωγή του Πλουτάρχου (120 περίπου έργα), καρπός της ευρυμάθειας και της παιδείας του, χωρίζεται σε δύο μέρη:

- ***Βίοι Παράλληλοι***

Περιλαμβάνουν ζεύγη παράλληλων βιογραφιών, με συγκριτικές εκτιμήσεις προσωπικοτήτων, ενός Έλληνα και ενός Ρωμαίου, αντίστοιχα. Μέλημα του συγγραφέα είναι η ανάλυση χαρακτήρων και ως μέσο χρησιμοποιεί το ανέκδοτο ή το απόφθεγμα (= γνωμικό). Στους *Βίους* οφείλεται η δημοτικότητα του Πλουτάρχου και η επίδρασή του κατά την αρχαιότητα, την Αναγέννηση και τη γαλλική κλασική εποχή (Μονταίνιος, Μοντεσκιέ,

Ρουσσό κ.ά.). Ο Σαίξπηρ σε τρεις τραγωδίες του (*Ιούλιος Καίσαρ, Κοριολανός, Αντώνιος και Κλεοπάτρα*) αντλεί το θέμα του από τον Πλούταρχο.

ΒΙΟΙ ΠΑΡΑΛΛΗΛΟΙ

I. Θησεύς – Ρωμύλος
Σόλων – Ποπλικόλας
Θεμιστοκλής – Κάμιλλος

Αριστείδης – Κάτων (πρεσβύτερος)
Κίμων – Λούκουλλος (Λεύκολλος)
Περικλής – Φάβιος Μάξιμος
Νικίας – Κράσος
Αλκιβιάδης – Κοριολανός
Δημοσθένης – Κικέρων

II. Φωκίων – Κάτων (ο νεώτερος)
Δίων – Βρούτος
Τιμολέων – Αιμίλιος Παύλος
Ευμένης – Σερτώριος
Φιλοποίμην – Φλαμίνιος
Πελοπίδας – Μάρκελλος
Αλέξανδρος – Καίσαρ

III. Δημήτριος (ο πολιορκητής) – Αντώνιος
Πύρρος – Μάριος
Άγις και Κλεομένης – Τιβέριος και Γάιος Γράκχος
Λυκούργος – Νο(υ)μάς
Αγησίλαος – Πομπήιος
Άρατος
Αρταξέρξης
Γάλβας
Όθων

Έχουν διασωθεί 21 ζεύγη βιογραφιών, από τα οποία το ένα είναι διπλό, και τέσσερις μεμονωμένες, σύνολο 48.

Δημήτριος ο πολιορκητής. Νομισματική Συλλογή Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου

- ***Ἠθικὰ***

Περιλαμβάνουν 78 πραγματείες με ποικίλο περιεχόμενο, με ηθικά, πολιτικά, φιλοσοφικά και επιστημονικά θέματα: *Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς*, *Περὶ παίδων ἀγωγῆς*, *Περὶ εὐθυμίας*, *Περὶ μουσικῆς*, *Περὶ φιλαδελφίας* κ.ά., όπως «δελφικές» πραγματείες, γαμικά και πολιτικά παραγγέλματα, συμποσιακά, παραμυθητικοί λόγοι κ.ά. Η μορφή τους είναι συχνά διαλογική ή δοκιμιακή και τα ανεκδοτολογικά παραδείγματα πολυάριθμα.

Ο Πλούταρχος επηρεάζεται από τον πλατωνισμό, τον επικουρισμό και το στωικισμό, αλλά οδηγείται σε μια ηθική ηπιότερη και περισσότερο ανθρώπινη. Η πίστη στην αθανασία της ψυχής και τη θεία πρόνοια για τα ανθρώπινα αποτελούν τις βασικές φιλοσοφικές αντιλήψεις του. Η γλώσσα του είναι η αττική, αλλά με πολλά στοιχεία από την κοινή.

Επίδραση

Το έργο του Πλούταρχου άσκησε μεγάλη επίδραση στην ευρωπαϊκή διανόηση (Ρουσσό, Γκαίτε, Σαίξπηρ, Σίλλερ κ.ά.), στη χριστιανική γραμματεία και στην επιστήμη της παιδαγωγικής. Στο νεοελληνικό χώρο, ο Αδαμάντιος Κοραής (1748-1833) υπήρξε από τους μεγαλύτερους μελετητές και εκδότες του.

2. Αρριανός (90-175 μ.Χ.)

Ο Φλάβιος Αρριανός, από τη Νικομήδεια της Βιθυνίας ανήκει στο 2ο αι. μ.Χ.. Με φιλοσοφική παιδεία στην Αθήνα και στη Νικόπολη της Ηπείρου (υπήρξε μαθητής του στωικού Επίκτητου), στρατιωτική και πολιτική δράση (διατέλεσε άρχων, ύπατος, ανθύπατος, τοπάρχης Καππαδοκίας), οικείος και φίλος του μεγάλου φιλέλληνα Αδριανού (117-138 μ.Χ.), τιμήθηκε στην Αθήνα ως «υπατικός φιλόσοφος» και πρύτανις της Πανδιονίδος φυλής και απέκτησε τα δικαιώματα του Ρωμαίου πολίτη.

Υπήρξε συγγραφέας πολυγραφότατος. Έγραψε έργα ***α) φιλοσοφικά***: *Ἐπικτήτου διατριβαί*, σε 8 βιβλία, και *Ἐγχειρίδιον*, σύνοψη διδασκαλίας του Επίκτητου, ***β) ιστορικά***: *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις, Μετ᾽ Ἀλέξανδρον, Ἰνδική* (σε ιωνική γλώσσα, κατά μίμηση του Ηρόδοτου), ***γ) στρατιωτικά***: *Τέχνη τακτική, Ἔκταξις κατ᾽ Ἀλανῶν* (= διάταξη του ρωμαϊκού στρατού στην εκστρατεία κατά του σκυθικού λαού), *Περίπλους Εὐξείνου Πόντου*, ***δ) γεωγραφικά***: *Βιθυνιακά, Παρθικά*. Ο *Κυνηγετικός* συμπληρώνει τον ομώνυμο του Ξενοφώντα.

Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις

Ο Αρριανός έμεινε κυρίως διάσημος για το έργο του *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, που στον τίτλο και τη δομή θυμίζει την *Ανάβαση* του Ξενοφώντα· είναι αφιερωμένο στη μεγαλειώδη εκστρατεία του Αλέξανδρου, από την αρχή έως την ημέρα του θανάτου του, και αποτελεί πανηγυρικό για το στρατηλάτη. Το έργο αποτελείται από εφτά βιβλία και έχει την ακόλουθη δομή:

Α′ βιβλίο: Αρχή βασιλείας Μεγάλου Αλεξάνδρου. Καταστροφή της Θήβας. Εκστρατεία στη Μικρά Ασία. Μάχη στον ποταμό Γρανικό (334 π.Χ.).

Β′ βιβλίο: Κατάκτηση της Μικράς Ασίας. Μάχη της Ισσού (333 π.Χ.).

Γ′ βιβλίο: Κατάκτηση της Αιγύπτου – Ίδρυση Αλεξανδρείας. Κατάκτηση της Μεσοποταμίας. Μάχη στα Γαυγάμηλα (331 π.Χ.).

Δ′ βιβλίο: Κατάκτηση της Σογδιανής. Υποταγή της Σκυθίας.

Ε′ βιβλίο: Διάβαση Ινδού ποταμού. Αλέξανδρος και Πώρος. Άφιξη στον Υδάσπη ποταμό.

Στ′ βιβλίο: Σύγκρουση με τους Μαλλούς – Διάβαση της Γεδρωσίας. Παράπλους των ινδικών ακτών από το Νέαρχο.

Ζ′ βιβλίο: Βασιλικοί γάμοι. Θάνατος του Ηφαιστίωνα – Πορεία στη Βαβυλώνα. Θάνατος του Αλέξανδρου – Χαρακτηρισμός.

Η *Ανάβασις*, γραμμένη σε αττικίζουσα διάλεκτο, διακρίνεται για τη σαφήνεια, τη φυσικότητα και την αμεροληψία του συγγραφέα. Ο ιστορικός βασίζεται κυρίως σε αφηγήσεις ανθρώπων που πήραν μέρος στην εκστρατεία· ιδιαίτερα, χρησιμοποιεί το έργο του στρατηγού Πτολεμαίου και του αρχιτέκτονα Αριστόβουλου, που συνόδευσαν τον Αλέξανδρο.

Η προσφορά του Αρριανού στην ιστορία είναι ότι, στους μεταγενέστερους χρόνους και ενώ το πρόσωπο του Μ. Αλεξάνδρου είχε καλυφθεί με τον πέπλο του θρύλου και της ανεκδοτολογίας, διέσωσε την προσωπικότητά του από τον απόηχο του μύθου και συνέβαλε ουσιαστικά στην αποκατάσταση της μορφής του και την αποτίμηση της δράσης του.

Τελευταίοι από τους Έλληνες ιστορικούς είναι ο *Δίων ὁ Κάσσιος* από τη Νίκαια της Βιθυνίας (155-235 μ.Χ.), μιμητής του Θουκυδίδη στις δημηγορίες του, ο οποίος έγραφε *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* έως το 229 μ.Χ., σε 80 βιβλία (σώζονται 24), ο Αππιανός (περίπου 96-160 μ.Χ.), από την Αλεξάνδρεια, ο οποίος έγραφε τα *Ῥωμαϊκά*, ιστορία της Ρώμης έως την εποχή του Βεσπασιανού (1ος αι. μ.Χ.), σε 24 βιβλία, και ο Αθηναίος «ἄρχων» Δέξιππος (210-273 μ.Χ.), συγγραφέας της *Χρονικῆς Ἱστορίας*.

3. Παυσανίας (2ος αι. μ.Χ.)

Στην ιστορική γεωγραφία διακρίθηκε ο Παυσανίας, από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας, ο οποίος έγραφε το ταξιδιωτικό έργο: *Ἑλλάδος περιήγησις*, σε 10 βιβλία[1]· ένα είδος εξηγητικού (=ερμηνευτικού) οδηγού για τις αρχαιολογικές έρευνες.

Ο Παυσανίας περιγράφει τις τοποθεσίες και τα αρχαία μνημεία προσθέτοντας αναλύσεις και αναμειγνύοντας την άμεση εμπειρία του με τις ιστορικές και μυθολογικές παρεκβάσεις. Προβάλλει τη ζωή ενός πολιτισμού που ανήκει ολόκληρος στο παρελθόν.

4. Στράβων (64 π.Χ.-24 μ.Χ.)

Τέλος, διακεκριμένος γεωγράφος ήταν ο Στράβων, από την Αμάσεια του Πόντου, ο οποίος πρόσφερε τη γνώση του στα *Γεωγραφικά*[2], σε 17 βιβλία που διασώθηκαν ακέραια. Στο έργο του επιδιώκει, με επιστημονική ακρίβεια, να συνενώσει το «τερπνόν μετά του ωφελίμου», συνδυάζοντας τον ερανισμό με την αυτοψία.

Β. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Νέες εξελίξεις εμφανίζονται στη φιλοσοφία των σκεπτικών, του Επίκουρου και των στωικών. Η εμφάνιση του χριστιανισμού ανταποκρίνεται στις μεταφυσικές ανάγκες των ανθρώπων και συναγωνίζεται τη φιλοσοφία. Ο σκεπτικισμός εκπροσωπείται από τον ιατρό *Σέξτο τον Εμπειρικό* (2ος αι. μ.Χ.), ο οποίος πολέμησε αποφασιστικά τους δογματικούς, τους σοφούς και τους ρήτορες.

Ο στωικισμός εκπροσωπείται από έναν Έλληνα δούλο από τη Φρυγία, τον Επίκτητο, και από ένα Ρωμαίο αυτοκράτορα, το Μάρκο Αυρήλιο.

1. α′ «Αττικά», β′ «Κορινθιακά», γ′ «Λακωνικά», δ′ «Μεσσηνιακά», ε′-στ′ «Ηλειακά», ζ′ «Αχαϊκά», η′ «Αρκαδικά», θ′ «Βοιωτικά», ι′ «Φωκικά».
2. *Μαθηματικά στοιχεία Γεωγραφίας* (βιβλία 1-2) και ιστορικές πληροφορίες για την Ευρώπη (3-7), την Ελλάδα (8-10), την Ασία (11-16) και την Αφρική (17).

Ἐπίκτητος

Ο Επίκτητος (50-120 μ.Χ.), από την Ιεράπολη της Φρυγίας, γεννήθηκε δούλος· όταν όμως, απελευθερώθηκε, ασχολήθηκε με τη διδασκαλία της στωικής φιλοσοφίας (Νέα Στοά) στη Ρώμη και έπειτα στη Νικόπολη της Ηπείρου. Ο Επίκτητος έγινε γνωστός από το μαθητή του Αρριανό, ο οποίος κατέγραψε στις *Διατριβές* του, σε 8 βιβλία, την ηθική του διδασκαλία· το περιεχόμενό της περιορίζεται στην ηθική, στην έκφραση της αυτοκυριαρχίας και στον ανθρωπισμό —η αγάπη του φιλοσόφου για την ανθρωπότητα είναι σημείο των νέων καιρών.

Μάρκος Αὐρήλιος

Ο Μάρκος Αυρήλιος (121-180 μ.Χ.), ο φιλόσοφος αυτοκράτορας, έγραψε στα ελληνικά, ως αντίδοτο στις βασιλικές φροντίδες και ως μέσο αυτονουθεσίας, μια σειρά «Στοχασμών», σε 12 βιβλία, με τον τίτλο, *Εἰς ἑαυτόν*. Το βιβλίο περιέχει ηθικές ομιλίες που απευθύνονται στον εαυτό του, αλλά, συνάμα, δίνουν στον αναγνώστη την αίσθηση μιας συμπαθητικής προσωπικότητας.

Τέλος, στην περίοδο αυτή, ο πλατωνισμός ανανεώνεται ριζικά από το *νεοπλατωνισμό*, τελευταίο φιλοσοφικό κίνημα, που εμπνέεται από τον Πλάτωνα, αλλά επηρεάζεται από τους στωικούς και τους περιπατητικούς.

Πλωτῖνος

Ο *νεοπλατωνιστής* Πλωτίνος (205-270 μ.Χ.), από τη Λυκόπολη της Αιγύπτου, δίδαξε στη Ρώμη, έγραψε μια σειρά από σύντομα δοκίμια με τον τίτλο *Ἐννεάδες* («συλλογή από εννέα»), όπου παρουσιάζεται η φιλοσοφία του μέσα από έρευνα ειδικών θεμάτων, π.χ. *περὶ εἱμαρμένης, περὶ αἰῶνος* (= αιωνιότητας) κ.ά. Ο νους, η ψυχή, ακόμη και η ύλη, πηγάζουν από την ακίνητη πρωταρχή, το *Ἕν*, που ονομάζεται και αγαθόν. Έτσι, μοναδικός σκοπός της φιλοσοφίας του είναι η γνώση της θεότητας, που επιτυγχάνεται με την έκσταση και όχι με τη λογική. Υπαινικτικός στη γραφή, δύσκολος στο ύφος και τη σκέψη, ο Πλωτίνος εκφράζει τον πόθο του μυστικιστή, που συνταράσσεται από το πάθος και τον ενθουσιασμό, για να απελευθερωθεί από τους περιορισμούς της γήινης ύπαρξης και να ομοιωθεί, μέσω της έκστασης, με το θεό (*μυστικὴ ἕνωσις*).

Η επίδραση του νεοπλατωνισμού πήρε τεράστια έκταση και επηρέασε ακόμη και τους χριστιανούς συγγραφείς (Γρηγόριο Νύσσης, Διονύσιο Αρεοπαγίτη), ιδιαίτερα το μοναχισμό. Κείμενα του Πλωτίνου δημοσίευσε ο μαθητής του Πορφύριος από την Τύρο (3ος αι. μ.Χ.), που ενδιαφέρεται για την ιστορία της φιλοσοφίας, ενώ ο Διογένης ο Λαέρτιος (3ος αι. μ.Χ.), από τη Λαέρτη της Μικράς Ασίας, έγραψε το έργο *Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή*, σε 10 βιβλία.

Γ. ΡΗΤΟΡΙΚΗ

Η ρητορική έγινε ουσιαστικό στοιχείο της εκπαίδευσης, ενώ οι φιλονικίες των ρητοροδιδασκάλων δημιούργησαν μια σημαντική παραγωγή. Η ρητορική κατά τη ρωμαϊκή περίοδο διχάζεται ανάμεσα σε δύο τάσεις, τον *ἀσιανισμό*, με τις ρητορικές σχολές της Μικράς Ασίας, ο οποίος επιζητεί το φραστικό εντυπωσιασμό με περίτεχνο ύφος ρητορικού λόγου, και τον *ἀττικισμό*, ως αντίδραση στον ασιανισμό, που επιδιώκει την καθαρότητα και τη σαφήνεια, στοιχεία της αττικής ρητορείας, απ’ όπου και το όνομά του.

Δεύτερη Σοφιστική

Η σύζευξη φιλοσοφίας και ρητορικής οδηγεί στη συμβατική έκφραση «Δεύτερη Σοφιστική»[1], η οποία περιλαμβάνει τα έργα της τέχνης και του λόγου από τον 1ο έως τον 3ο αι. μ.Χ., με περίοδο μεγαλύτερης ακμής κυρίως το 2ο αιώνα. Οι συγγραφείς φωτίζουν το αληθινό πρόσωπο της εποχής, που συνδυάζει τη ρωμαϊκή κυριαρχία με την ελληνική παιδεία. Εκπρόσωποι της Δεύτερης Σοφιστικής που δίνουν και το στίγμα της περιόδου είναι: ο Σύριος Λογγίνος (3ος αι. μ.Χ.) και ο Καικίλιος από την Καλή Ακτή της Σικελίας (βλ. παραπάνω, σελ. 154), ο Ανώνυμος συγγραφέας του έργου *Περὶ ὕψους*, ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (ό.π. σελ. 174,), συγγραφέας πραγματειών με ποικίλη θεματολογία: *Περὶ τῶν ἀρχαίων ῥητόρων*, *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* κ.ά., ο Δίων ο Χρυσόστομος (40-120 μ.Χ.) από την Προύσα, συγγραφέας φιλοσοφικών και ρητορικών πραγματειών κ.ά., ο Αίλιος Αριστείδης (117-181 μ.Χ.) από τη Μυσία, με σημαντικά ρητορικά κείμενα, όπως: *Περὶ ῥητορικῆς*, *Ὑπὲρ τῶν τεττάρων*[2], *Ἱεροὶ λόγοι* κ.ά., ο Μάξιμος από την Τύρο (2ος αι. μ.Χ.), συγγραφέας των *Διαλέξεων*.

Λουκιανός

Τέλος, στο Λουκιανό ενσαρκώνονται οι διάφορες τάσεις των ρητορικών και φιλοσοφικών μορφών της Δεύτερης Σοφιστικής. Ο Λουκιανός (120-180 μ.Χ.), από τα Σαμόσατα της Κομμαγηνής (Συρίας), αποτελεί μια ιδιαίτερη και ενδιαφέρουσα μορφή της ελληνικής λογοτεχνίας. Φοίτησε σε ρητορική σχολή, εργάσθηκε ως δικανικός ρήτορας, ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία και, στη συνέχεια, αφοσιώθηκε στη συγγραφική δραστηριότητα. Στο *Ἐνύπνιον* ήδη αναφέρει ότι τον κέρδισε η παιδεία αντί της γλυπτικής στη μεταξύ τους διαμάχη για το μέλλον του. Διαθέτοντας πλούσια φαντασία, πολύπλευρο ταλέντο και σπινθηροβόλο πνεύμα, συνέθεσε έργο αρκετά ευρύ και ποικίλο, από το οποίο σώζονται 71 πεζά κείμενα [σοφιστικές μελέτες, διαλέξεις, πραγματείες, *προλαλιές* (= μικροί προκαταρκτικοί λόγοι), δοκίμια κ.ά.]. Ο Λουκιανός, όμως, έμεινε διάσημος για τους διαλόγους του: *Νεκρικοί* (30), *Θεῶν διάλογοι* (26), *Ἐνάλιοι* (= Θαλασσινοί, 15), *Ἑταιρικοί* (15), *Τίμων ἢ Μισάνθρωπος*. Ο σατιρικός του διάλογος παρουσιάζει ιδιαίτερη πρωτοτυπία· συνδυάζοντας το σωκρατικό διάλογο με το σκώμμα της κωμωδίας, χαρακτηρίζεται για τη σαρκαστική του ειρωνεία. Σατιρίζει ανελέητα τους ολύμπιους θεούς, τη διδασκαλία των φιλοσόφων, την αγυρτεία (= απάτη) των ρητόρων, τις ανθρώπινες αδυναμίες. Η *μενίππεια σάτιρα*, που ονομάστηκε έτσι από το Μένιππο[3], εμφανίζεται σε πολλούς *Νεκρικούς διαλόγους*.

Στο έργο του Λουκιανού αντικατοπτρίζεται ο κόσμος σε αταξία και μετασχηματι-

1. Η ονομασία οφείλεται στο Φιλόστρατο Β′ (*Βίοι Σοφιστῶν* Α 481). Ονομάστηκε έτσι γιατί, όπως και οι σοφιστές του 5ου αι. π.Χ., έτσι και οι ρητοροδιδάσκαλοι του 1ου αι. μ.Χ. πηγαίνουν από πόλη σε πόλη και διδάσκουν τη ρητορική επ' αμοιβή.
2. Υπεραμύνεται της ρητορικής και προσπαθεί να αποκαταστήσει το Μιλτιάδη, τον Κίμωνα, το Θεμιστοκλή και τον Περικλή, που ψέγονται από τον Πλάτωνα.
3. Κυνικός φιλόσοφος του 3ου αι. π.Χ. από τα Γάδαρα, ανατολικά του ποταμού Ιορδάνη. Η μενίππεια σάτιρα, έργο ανάμεικτο από πεζό λόγο και στίχο, ευδοκίμησε κυρίως στους Ρωμαίους.

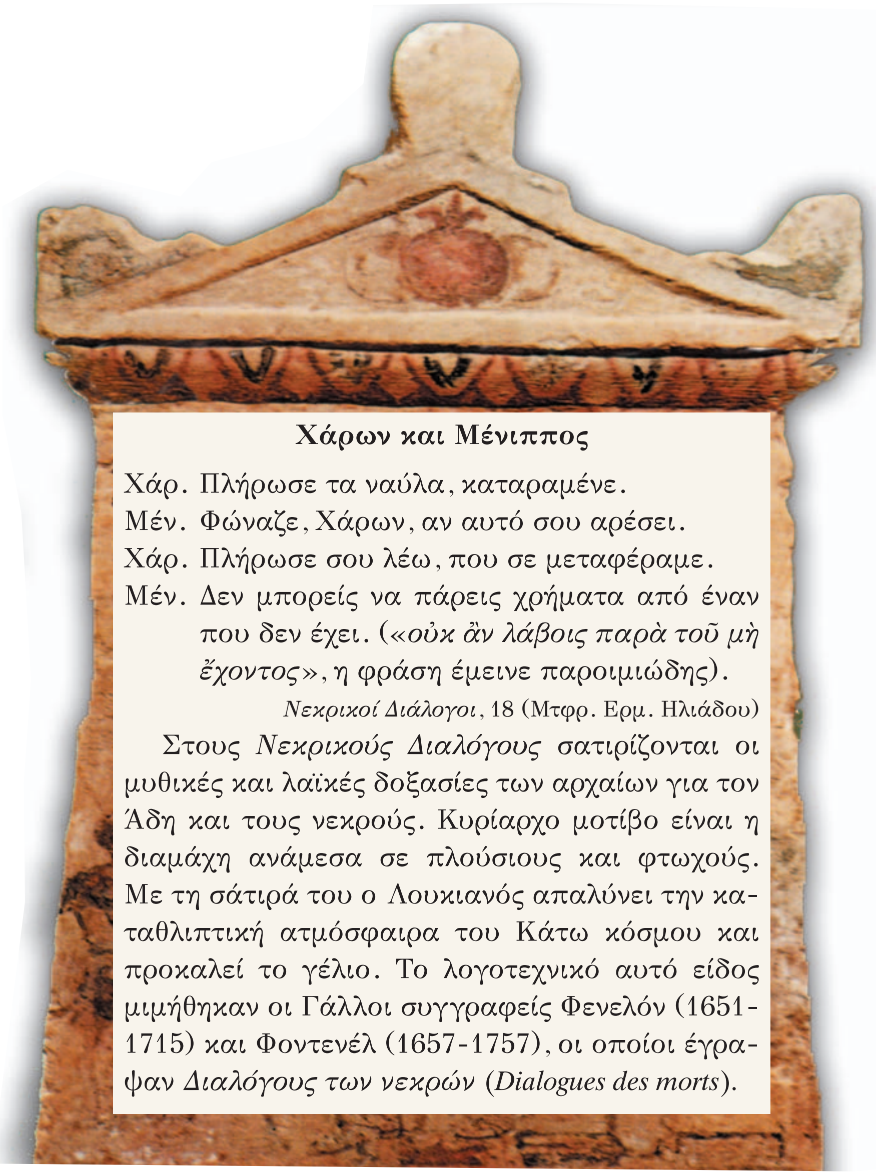

Χάρων και Μένιππος

Χάρ. Πλήρωσε τα ναύλα, καταραμένε.
Μέν. Φώναζε, Χάρων, αν αυτό σου αρέσει.
Χάρ. Πλήρωσε σου λέω, που σε μεταφέραμε.
Μέν. Δεν μπορείς να πάρεις χρήματα από έναν που δεν έχει. («*οὐκ ἂν λάβοις παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος*», η φράση έμεινε παροιμιώδης).

Νεκρικοί Διάλογοι, 18 (Μτφρ. Ερμ. Ηλιάδου)

Στους *Νεκρικούς Διαλόγους* σατιρίζονται οι μυθικές και λαϊκές δοξασίες των αρχαίων για τον Άδη και τους νεκρούς. Κυρίαρχο μοτίβο είναι η διαμάχη ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς. Με τη σάτιρά του ο Λουκιανός απαλύνει την καταθλιπτική ατμόσφαιρα του Κάτω κόσμου και προκαλεί το γέλιο. Το λογοτεχνικό αυτό είδος μιμήθηκαν οι Γάλλοι συγγραφείς Φενελόν (1651-1715) και Φοντενέλ (1657-1757), οι οποίοι έγραφαν *Διαλόγους των νεκρών* (*Dialogues des morts*).

σμό, έτοιμος να καταρρεύσει σε όλους τους τομείς. Ο Λουκιανός διαγράφει προσεκτικά τους χαρακτήρες των προσώπων, με κωμικότητα, λεπτότητα, αστείες επινοήσεις, ευτραπελία (= χιούμορ), χωρίς τις υπερβολές των αττικιστών, γράφοντας με σαφήνεια και κομψότητα.

Η επίδραση του Λουκιανού στους μεταγενέστερους συγγραφείς όλων των εποχών είναι μεγάλη: στην αρχαιότητα Απουλήιος· στο Βυζάντιο Φώτιος, Πτωχοπρόδρομος· στην Αναγέννηση Έρασμος, *Μωρίας εγκώμιον* και Τ. Μορ, *Ουτοπία*· στους Νεοέλληνες λογοτέχνες οι: Ανδρ. Λασκαράτος, Εμ. Ροΐδης, Ι. Κονδυλάκης.

Αλκίφρων

Μετά το Λουκιανό υπάρχουν και άλλοι σοφιστές που για λόγους συντομίας δεν αναφέρονται. Ανάμεσά τους ο επιστολογράφος Αλκίφρων (2ος αι. μ.Χ.) από τη Συρία.

Έχουν διασωθεί 123 επιστολές (*Αλιευτικαί, Γεωργικαί, Εταιρικαί* κ.ά.) του Αλκίφρονα, που εμφανίζονται σαν να έχουν γραφτεί από αγρότες, ψαράδες, παράσιτους και εταίρες της Αττικής του 4ου αι. π.Χ.

Μυθιστόρημα

Κατά τον 1ο έως το 2ο αι. μ.Χ., στο περιθώριο της ιστορίας και της ρητορικής, αναπτύσσεται το μυθιστόρημα, κυρίως το ερωτικό, ιστορία εραστών, που κατά κανόνα χωρίζουν. Το είδος γεννιέται στην ελληνιστική περίοδο, με απώτερες καταβολές στην *Οδύσσεια*, τον Ηρόδοτο, τη βιογραφία, τις φανταστικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις και την

ερωτική ποίηση. Το μυθιστόρημα αυτής της περιόδου ανταποκρίνεται στις νέες κοινωνικές ανάγκες και συνθήκες (χωρική διεύρυνση, περιγραφή ψυχολογίας ηρώων, κυριαρχία της θεάς Τύχης) και απευθύνεται σ' ένα αναγνωστικό κοινό μέσου μορφωτικού επιπέδου, που δεν προσεγγίζει εύκολα την «υψηλή» λογοτεχνία.

Διακρίνεται στο *μη σοφιστικό*, που ανήκει στην πρώιμη φάση και έχει λαϊκό χαρακτήρα και ύφος, όπως *Τὰ περὶ Χαιρέαν καὶ Καλλιρρόην* του Χαρίτωνος από την Καρία (1ος αι. μ.Χ.) και *Τὰ κατ' Ἄνθειαν καὶ Ἁβροκόμην, Ἐφεσιακά,* του Ξενοφώντος (1ος αι. μ.Χ.) από την Έφεσο.

Το άλλο είναι το *σοφιστικό*, λόγιο μυθιστόρημα, όπως: *Δάφνις και Χλόη* του Λόγγου από τη Λέσβο (2ος/3ος αι. μ.Χ.), *Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα* του Αχιλλέως Τατίου από την Αλεξάνδρεια (2ος αι. μ.Χ.), τα *Αἰθιοπικὰ* του Ηλιοδώρου από τη Φοινίκη (3ος αι. μ.Χ.). Εδώ ανήκει επίσης και η μυθιστορία του Λουκιανού *Λούκιος ή Ὄνος* (ιστορία ενός νέου που μεταμορφώνεται από μάγισσες σε γάιδαρο), έργο που ενέπνευσε το Λατίνο Απουλήιο. Το σοφιστικό μυθιστόρημα επέδρασε στο λατινικό, το μεσαιωνικό και το βυζαντινό — λόγιο, ιπποτικό— και το νεότερο ευρωπαϊκό μυθιστόρημα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Πριν περατώσουμε τη σύντομη αυτή επισκόπηση της ρωμαϊκής περιόδου πρέπει, έστω και ενδεικτικά, να αναφέρουμε ορισμένους εκπροσώπους της επιστήμης, γενικότερα, όπως: το *Γαληνό* (129-199 μ.Χ.) από την Πέργαμο, τον πιο σημαντικό γιατρό της αρχαιότητας μετά τον Ιπποκράτη, με 150 έργα, τους μαθηματικούς του 1ου/2ου αι. μ.Χ. *Ήρωνα* και *Κλαύδιο Πτολεμαίο* από την Αλεξάνδρεια, το *Φιλόστρατο*[1] *Φλάβιο* (2ος αι. μ.Χ.), Αθηναίο πολίτη, συγγραφέα του έργου *Βίοι σοφιστῶν* (60 βιογραφίες), τον *Ἀθήναιο* (2ος αι. μ.Χ.) από τη Ναύκρατη της Αιγύπτου, συγγραφέα των *Δειπνοσοφιστῶν* (συλλογή συμποσιακού υλικού), σε 30 βιβλία, τον *Αρτεμίδωρο* από τη Δάλδη της Λυδίας (2ος αι. μ.Χ.), συγγραφέα των *Ὀνειροκριτικῶν* (για την ερμηνεία των ονείρων), σε 5 βιβλία, τους γραμματικούς *Απολλώνιο το Δύσκολο* και *Ηρωδιανό,* πατέρα και γιο (2ος αι. μ.Χ.) από την Αλεξάνδρεια, το Διόφαντο, μαθηματικό, από την Αλεξάνδρεια (3ος αι. μ. Χ.) κ.ά.

Επίλογος

Η ελληνική γραμματεία της ρωμαϊκής περιόδου, από συγγραφείς Έλληνες ή ελληνόφωνους, συμπορεύεται με την αντίστοιχη λατινική (ποίηση και πεζός λόγος), που σημειώνει αξιόλογη άνθηση με κορυφαίους εκπροσώπους οι οποίοι εμπνέονται από την ελληνική λογοτεχνία. Οι Ρωμαίοι άνοιξαν διάλογο με τους Έλληνες και αξιοποίησαν γόνιμα την ελληνική σκέψη.

Με την ίδρυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (330 μ.Χ., Κωνσταντινούπολη) αναπτύσσονται η χριστιανική γραμματεία και η εκκλησιαστική ρητορεία του 4ου αι. μ.Χ. και, στη συνέχεια, η μεγάλη παραγωγή, έως το 1453, της βυζαντινής φιλολογίας.

1. Με το όνομα αυτό αναφέρονται τέσσερις συγγραφείς (2ος και 3ος αι. μ.Χ.) καταγόμενοι από τη Λήμνο.

ΣΥΓΧΡΟΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΩΝ ΕΙΔΩΝ

		ΠΟΙΗΣΗ			ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ		
		ΕΠΙΚΗ	ΛΥΡΙΚΗ	ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΡΗΤΟΡΙΚΗ
ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ	8ος αι. π.Χ. 500 π.Χ.	Ηρωικό έπος: Όμηρος Διδακτικό έπος: Ησίοδος	**Ελεγεία**: Καλλίνος, Μίμνερμος, Τυρταίος Σόλων, Θέογνις κ.ά. **Ίαμβος**: Αρχίλοχος, Σημωνίδης, Ιππώναξ **Επίγραμμα**: Σιμωνίδης **Αιολικό μέλος**: Σαπφώ, Αλκαίος, Ανακρέων κ.ά. **Χορική**: Πίνδαρος, Βακχυλίδης, Αλκμάν κ.ά.		Προσωκρατικοί **Ίωνες φιλόσοφοι**: Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξιμένης, Ηράκλειτος Ξενοφάνης **Φιλόσοφοι Κ. Ιταλίας** Ελεάτες: Παρμενίδης, Ζήνων, Εμπεδοκλής Πυθαγόρειοι	Λογογράφοι Μύθοι: Αίσωπος	
ΚΛΑΣΙΚΗ	500-323 π.Χ.			**Τραγωδία**: Αισχύλος Σοφοκλής Ευριπίδης **Σατυρικό δράμα** **Κωμωδία**: Αριστοφάνης Μέση κωμωδία: Εύβουλος, Άλεξις κ.ά.	Αναξαγόρας **Ατομικοί**: Λεύκιππος, Δημόκριτος **Σοφιστές**: Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος κ.ά. **Μεγάλοι φιλόσοφοι**: Σωκράτης Πλάτων Αριστοτέλης	Ηρόδοτος Θουκυδίδης Ξενοφών **Ιατρική**: Ιπποκράτης	**Αρχές ρητορικής**: Συρακούσες: Κόραξ κ.ά. **Ανάπτυξη ρητορικής**: Αθήνα **Ρητορικοί λόγοι**: α) ***Δικανικοί***: Λυσίας κ.ά. β) ***Συμβουλευτικοί***: Δημοσθένης κ.ά. γ) ***Πανηγυρικοί***: Ισοκράτης
ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ	323-31 π.Χ.		Βουκολική: Θεόκριτος	Νέα κωμωδία: Μένανδρος	**Επικούρειοι** **Σκεπτικιστές**: Πύρρων κ.ά. **Στωικοί**: Ζήνων, Κλεάνθης κ.ά.	Ιστορίες Μ. Αλεξάνδρου Πολύβιος Διόδωρος ο Σικελιώτης	
ΡΩΜΑΪΚΗ	31 π.Χ.- 330 μ.Χ.				Επίκτητος Μάρκος Αυρήλιος Πλωτίνος	Πλούταρχος Αρριανός Παυσανίας Στράβων	Δεύτερη Σοφιστική Λουκιανός Αλκίφρων κ.ά. Μυθιστόρημα

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀγάθων 97,139
Ἀθήναιος 181
Αἴλιος Ἀριστείδης 179
Αἰσχίνης 154, 158, 159, 160
Αἰσχύλος 68, 77, 94, 107, 182
Αἴσωπος, 54, 182
Ἄλεξις 110, 182
Ἀλκαῖος 10, 47, 39, 94, 182
Ἀλκιδάμας 161
Ἀλκίφρων 180
Ἀλκμάν 39, 49, 50
Ἀνακρέων 39, 49, 182
Ἀναξαγόρας 60, 61, 88, 117, 129, 132
Ἀναξίμανδρος 56, 182
Ἀναξιμένης 56, 182
Ἀνδοκίδης 154, 155
Ἀντίμαχος 165
Ἀντίπατρος 161, 165
Ἀντισθένης 134
Ἀντιφάνης 110
Ἀντιφῶν ὁ ρήτορας 117, 154
Ἀντιφῶν ὁ σοφιστής 130, 154
Ἀππιανός 177
Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος 181
Ἀπολλώνιος ὁ Ῥόδιος 36, 164, 170
Ἄρατος (ποιητής) 165
Ἀρίσταρχος 29, 170
Ἀριστοτέλης 29, 60, 65, 72, 73, 75, 96, 97, 99, 109, 129, 143–149, 151, 153, 154, 161, 170, 171, 182
Ἀριστοφάνης88, 97, 103, 104, 105, 107–110, 139, 154
Ἀριστοφάνης ὁ Βυζάντιος 170
Ἀρίων 50, 65
Ἀρκεσίλαος 172
Ἀρκτῖνος 32
Ἀρριανός 176, 178, 182
Ἀρτεμίδωρος 181
Ἀρχίλοχος 36, 39, 45, 46, 99, 165, 182
Ἀρχιμήδης 169
Ἀρχύτας 135
Ἀχαιός 97
Ἀχιλλεύς Τάτιος 181

Βακχυλίδης 39
Βίων 168

Γαληνός 181
Γοργίας 94, 132, 136, 151, 152

Δείναρχος 154, 161
Δέξιππος 177
Δημάδης 160, 161
Δημήτριος Φαληρεύς 54, 161, 166
Δημόκριτος 129, 171, 182
Δημοσθένης 151, 154, 159, 160, 161, 182
Διογένης Λαέρτιος 178
Διογένης ὁ Κυνικός 134, 170
Διόδωρος ὁ Σικελιώτης 173
Διονύσιος Ἁλικαρνασσεύς 174, 179
Διόφαντος 181
Δίφιλος 166
Δίων ὁ Κάσσιος 177
Δίων ὁ Χρυσόστομος 52, 179

Ἑκαταῖος 55
Ἑλλάνικος 29, 55
Ἐμπεδοκλῆς 36, 61, 111, 129, 182
Ἐπίκουρος 130, 166, 170, 171, 177
Ἐπίκτητος 172, 176, 177, 178, 182
Ἐπίχαρμος 99, 110
Ἐρατοσθένης 156, 169, 170
Εὔβουλος 110, 182
Εὐκλείδης (μαθηματικός) 169
Εὐκλείδης (φιλόσοφος) 134, 169
Εὔμηλος 32
Εὔπολις 103
Εὐριπίδης 50, 67–69, 76, 85, 87, 88, 90–92, 94–99, 106–108, 131, 167, 182
Ἔφορος 127

Ζηνόδοτος 17, 170
Ζήνων ὁ Στωικός 172
Ζήνων ὁ Ἐλεάτης 60

Ἡγήσιππος 161
Ἡλιόδωρος 181
Ἤριννα 53
Ἡράκλειτος 36, 57, 59–61, 141, 172, 182
Ἡρόδοτος 16, 53–55, 65, 67, 88, 111, 112, 114, 115, 117, 120, 126, 127, 176, 180, 182
Ἡρωδιανός 181
Ἥρων 181
Ἡρώνδας 168
Ἡσίοδος 34–36, 42, 46, 61, 79, 81, 164, 165, 182

Θαλῆς 56, 58, 182
Θέογνις 39, 42, 182
Θεόκριτος 36, 94, 167, 168, 182
Θεόπομπος 127
Θέσπις 65, 71, 77
Θεόφραστος 143, 166
Θουκυδίδης 55, 82, 111, 115–122, 124, 126, 127, 131,

136, 152, 155, 157, 159, 161, 173, 177, 182
Ἴβυκος 39, 50, 51
Ἵππαρχος 49, 169, 173
Ἱππίας 132
Ἱπποκράτης 117, 121, 127, 128, 181, 182
Ἱππῶναξ 39, 168
Ἰσαῖος 154, 156
Ἰσοκράτης 94, 131, 152–154, 156–158, 182
Ἴων 93, 97, 137

Καικίλιος 154, 179
Καλλίμαχος 36
Καλλῖνος 39, 40, 182
Καρνεάδης 172
Κλαύδιος Πτολεμαῖος 181
Κλεάνθης 172, 182
Κόιντος Σμυρναῖος 31
Κόραξ 150, 182
Κόριννα 53
Κράτης 103
Κρατῖνος 103
Κράτιππος 127
Κριτίας 130, 135
Κτησίας 127

Λεύκιππος 60, 129, 182
Λεωνίδας 165
Λογγῖνος 179
Λόγγος 181
Λουκιανός 179, 180–182
Λυκοῦργος 154, 158
Λυκόφρων 166
Λυσίας 140, 152, 154–156, 182

Μάξιμος 179
Μάρκος Αὐρήλιος 57, 172, 178, 182
Μελέαγρος 165
Μένανδρος 110, 166, 167, 182
Μένιππος 179, 180
Μίμνερμος 39, 41, 182
Μόσχος 168
Μυρτίς 53

Νίκανδρος 165

Ξενοφάνης 56, 57, 59, 182
Ξενοφῶν 117, 123, 124, 127, 132, 133, 176
Ξενοφῶν ὁ Ἐφέσιος 181
Ξένων 29

Ὅμηρος 15, 16, 24, 28–31, 48, 84, 94, 182
Ὀρφεύς 58

Παναίτιος 172
Πανύασις 111
Παρμενίδης 35, 59, 60, 61, 129, 132, 140, 182
Παυσανίας177, 182
Πίγρης 32
Πίνδαρος 39, 51, 52, 64, 182
Πλάτων 30, 51, 53, 59, 60, 97, 104, 107, 108, 125, 129, 131, 133–137, 140–144, 147–149, 152, 154, 155, 158, 161, 171, 178, 178, 182
Πλούταρχος 174, 175, 182
Πλωτῖνος 178, 182
Πολύβιος 123, 127, 173, 182
Πορφύριος 178
Ποσειδώνιος 172
Πράξιλλα 53
Πρατίνας 76, 97
Πρόδικος 132, 137, 156, 182
Πρωταγόρας 51, 60, 88, 111, 121, 131, 137, 138, 156, 182
Πυθαγόρας 58, 59
Πύρρων 171, 182
Σαπφώ 10, 47-48, 182
Σέξτος Ἐμπειρικός 177
Σημωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος 46, 39, 182
Σιμωνίδης ὁ Κεῖος 32, 43, 51
Σόλων 42, 58, 39, 41, 67, 81, 135, 150, 182
Σουσαρίων 99
Σοφοκλῆς 71, 76, 82, 83, 86–88, 94–98, 107, 111, 126, 182
Σπεύσιππος 135
Στασῖνος 32
Στησίχορος 39, 50, 51, 94
Στράβων 174, 177, 182
Σωκράτης 88, 105, 108, 123–125, 131–141, 154, 156, 169, 182
Σώφρων 99, 168

Τελέσιλλα 53
Τέρπανδρος 39, 47
Τίμαιος 173
Τιμόθεος 47
Τισίας 150, 151
Τυρταῖος 40, 41, 182

Ὑπερείδης 152, 154, 158

Φερεκράτης 103
Φερεκύδης ο Σύρος 54
Φιλήμων 166
Φιλητάς 165
Φίλιστος 127
Φιλόστρατος 179, 181
Φρύνιχος (τραγικός) 76
Φρύνιχος (κωμικός) 110
Φωκίων 161

Χαρίτων 181
Χιωνίδης 103
Χοιρίλος 76
Χρύσιππος 172

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[Η βιβλιογραφία αυτή είναι επιλεκτική και ενδεικτική: από την τεράστια και ανεξάντλητη βιβλιογραφία επιλέγονται εδώ μόνο ορισμένα επιστημονικά βιβλία –όχι άρθρα– Ελλήνων και ξένων μελετητών, μεταφρασμένα στην ελληνική, αντιπροσωπευτικά εκάστου είδους, τα οποία κρίνονται χρήσιμα για καθηγητές και μαθητές.]

ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΕΣ

Γεωργοπαπαδάκος Α., *Ελληνική Γραμματολογία,* Θεσσαλονίκη 1973.
Easterling P.E. - Knox B.M.W., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Κονομή Ν. – Γρίμπα-Κονομή Χρ.), Παπαδήμας, Αθήνα [4]2000.
Lesky Al., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Αγ. Τσοπανάκης), Θεσσαλονίκη 1998.
Romilly J. de, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία* (μτφρ. Θ. Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988.
Said S. – Traidé M. – Boulluec Al., *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου – Δ. Τσιλιβερδής – Β. Πόθου), Παπαζήσης, Αθήνα 2001.

Α′ ΠΟΙΗΣΗ

Bowra C.B., *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση* (μτφρ. Ι.Ν. Καzάzης), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1980.
Dover K.J., *Η κωμωδία του Αριστοφάνη* (μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1978.
Κακριδής Ι.Θ., *Ομηρικά θέματα,* Εστία, Αθήνα 1978.
Κακριδής Ι.Θ., *Προομηρικά, ομηρικά, ησιόδεια,* Εστία, Αθήνα 1980.
Κακριδής Ι. Θ., *Ομηρικές έρευνες,* Εστία, Αθήνα [3]1986.
Latacz J., *Όμηρος. Ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας* (μτφρ. Ε. Σιστάκου), Παπαδήμας, Αθήνα 2000.
Lesky Al., *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων* (μτφρ. Ν.Χ. Χουρμουζιάδης), Μ.Ι.Ε.Τ./ 1989, τόμοι Α & Β.
Μαρωνίτης Δ.Ν., *Αναζήτηση και νόστος του Οδυσσέα. Η διαλεκτική της Οδύσσειας,* Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
Μαρωνίτης Δ.Ν., *Ομηρικά μεγαθέματα,* Κέδρος, Αθήνα 1999.
Μπούρας Ν.Γ., *Το αρχαίο δράμα, Περιεχόμενα και ερμηνεύματα,* Γρηγόρης, Αθήνα 2002.
Schadewaldt W., *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου* (μτφρ. Φ. Ι. Κακριδής), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.
Σκιαδάς Α., *Αρχαϊκός λυρισμός,* Ι-ΙΙ, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1979, 1981.
Τσοπανάκης Αγ., *Εισαγωγή στον Όμηρο,* Θεσσαλονίκη [3]1977.
Χριστόπουλος Μ., *Μυθικά θέματα με δραματικό προσωπείο. Μελέτη για την τραγωδία και την κωμωδία,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

Β′ ΠΕΖΟΣ ΛΟΓΟΣ

Anderson K.J., *Ξενοφών, η ζωή και το έργο του* (μτφρ. Πόλ. Μοσχοπούλου), Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
Βέικος Θ., *Οι προσωκρατικοί,* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα [6]1998.
Bury J.B., *Οι αρχαίοι Έλληνες ιστορικοί* (μτφρ. Φ.Κ. Βώρος), Παπαδήμας, Αθήνα 1970.
Guthrie W.K.C., *Οι Έλληνες φιλόσοφοι. Από τον Θαλή ως τον Αριστοτέλη* (μτφρ. Αντ. Σακελλαρίου), Παπαδήμας, Αθήνα 1983.
Kennedy G., *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής* (μτφρ. Νικ. Νικολούδης), Παπαδήμας, 2000.
Long A.A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί* (μτφρ. Στ. Δημόπουλος – Μ. Δραγώνα-Μονάχου), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990.
Λυπουρλής Δημ., *Ιπποκράτης,* Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.
Romilly J. de, *Οι μεγάλοι σοφιστές στην Αθήνα του Περικλή* (μτφρ. Φ.Ι. Κακριδής), Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994.
Romilly J. de, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός* (μτφρ. Λ. Στεφάνου), Παπαδήμας, Αθήνα 2000.
Σπυρόπουλος Ηλ., *Ηροδότου Ιστορίαι,* Γκοβόστης, Αθήνα, 1995.
Finley J., *Θουκυδίδης* (μτφρ. Τ. Κουκουλιός), Παπαδήμας, Αθήνα 1997.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108 Α΄).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.